

HET CALVINISME GEDURENDE ZIJN BLOEITIJD

Zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis

**DEEL III
POLEN - BOHEMEN
HONGARIJE EN ZEVENBURGEN**

Zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis

PROF. DR A. A. VAN SCHELVEN

Eerste druk: februari 1965
Uitgegeven met steun van de Nederlandse organisatie voor
zuiver-wetenschappelijk onderzoek (Z.W.O.).

**UITGEVERIJ W. TEN HAVE N.V.
AMSTERDAM**

Een hoofdstuk overgenomen uit:

Samen in het land van Dracula. Pag. 129

Socio-culturele praxis en interetnisch samenleven in Transylvanië

door

Greet Van de Vyver

**Universitaire Pers Leuven
2002**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

DEEL I
ZWITSERLAND - FRANKRIJK
DEEL II
SCHOTLAND - ENGELAND
NOORD-AMERIKA

DEEL III
POLEN - BOHEMEN
HONGARIJE EN ZEVENBURGEN
Zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis

INHOUD

POLEN

Verantwoording van de bewerker

I

Persoonlijke betrekkingen tussen Poolse edellieden en geleerden enerzijds en Zwitserse academici aan de andere kant

II

Zwakte van het Poolse Calvinisme door zijn smalle basis van beperkt-blijven tot de adel en de intelligentsia

III

De houding van het Poolse Calvinisme tegenover de Boheemse Broeders

IV

Het Calvinisme en de Anti-Trinitariërs

V

De ondergang van de Gereformeerde gezindte in de strijd tegen de Contra-Reformatie

VI

De cultuuridealen van het Poolse Calvinisme

BOHEMEN. Blz. 52

HONGARIJE EN ZEVENBURGEN. Blz. 97

NOTEN Blz. 111

Bijlage: Daciërs. Blz. 201

LITERATUUR Blz. 203

INHOUDSOPGAVE

POLEN

Algemene onbekendheid met de ontwikkeling en de invloed van het Calvinisme in Polen, vooral door taalmoeilijkheid, blz. 7 - Snelle en grote groei van het Calvinisme, gevolgd door even snelle en volledige ondergang, bldz. 8 - Verklaring daarvan door: ten eerste het bijeenwonen van twee nationaliteiten, Duitsers en Slaven, die resp. voor de Lutherse en de Calvinistische Reformatie kozen, bldz. 8 - ten tweede de sociale tegenstellingen tussen adel en clerus enerzijds en burgers en lijfeigenen anderzijds, bldz. 9 - ten derde het lage beschavingspeil, bldz. 10 - Het contact Polen-Reformatie vooral door studiereizen van jonge Poolse edelen, door correspondentie en door vluchtelingen-om-den-gelove, vooral uit Engeland en de Nederlanden, bldz. 10.

I. Persoonlijke betrekkingen tussen Poolse edellieden en geleerden enerzijds en Zwitserse academici aan de andere kant, bldz. 12 vv.

Aantrekkingskracht van Straatsburg, vooral door Sturm, bldz. 13 - Van Bazel vooral door Castellio, bldz. 13 - De Duitse universiteiten verloren hun betekenis t.g.v. de Dertigjarige oorlog, bldz. 14 - Leiden en Franeker dan belangrijk, bldz. 14 - Methode om het aandeel van het Calvinisme in de Poolse Reformatie te bepalen door analyse der correspondentie, bldz. 15 - Calvijns aandeel daarin, bldz. 16 - Poolse belangstelling voor hem, bldz. 18 - Calvijn en a Lasco, bldz. 19 - a Lasco slechts van 1556 tot 1560 in Polen bij de Reformatie betrokken, bldz. 20 - Streeft naar samenwerking van Protestantse groeperingen in Polen, met Lutheranen en Boheemse Broeders, met uitsluiting echter van de Anti-trinitariërs, bldz. 21 - Thretius de tweede leider der Poolse Reformatie, bldz. 21 - Onder hem de Reformatie geconsolideerd en meer op Frankrijk georiënteerd, bldz. 22 - Maar geen wezenlijk koersverschil t.a.v. de afwijzing en bestrijding der Antitrinitariërs, bldz. 23 - Derde leider: Volanus, bldz. 23.

II. Zwakte van het Poolse Calvinisme door zijn smalle basis van beperkt-blijven tot de adel en de intelligentia, bldz. 24 vv.

De kmetons beslisten zelf niet over hun religie, maar volgden de landeigenaar, wat de betekenis van de massale overgangen dubieus maakt, bldz. 24 - naijver op de rijkdom en op de politieke invloed van de clerus als oorzaken van overgang tot de Reformatie, bldz. 25 - Skargas ervaringen in deze, bldz. 26 - Ongunstig oordeel over het Poolse volkskarakter in de 16e eeuw, bldz. 27 - Oordeel van Calvijn en van anderen daarover, bldz. 27.

III. De houding van het Poolse Calvinisme tegenover de Boheemse Broeders, bldz. 27 vv. Komst der Boheemse Broeders in Polen in 1548, bldz. 27 - Misleidende namen voor hen, bldz. 28 - Twee kenmerkende eigenschappen: voorstaan van het celibaat der predikanten en van strenge tuchttoefening, bldz. 28 - In 1555 de Unie van Kozminek tussen de Poolse Hervormden en de Boheemse Broeders gesloten, bldz. 29 - Toen a Lasco kort daarna in Polen kwam verzette hij zich tegen de verdergaande suprematie der Boheemse Broeders in deze Unie, ook om nationalistische redenen, bldz. 30 - In 1570 de Consensus van Sendomir tussen Lutheranen, Calvinisten en Boheemse Broeders tot stand gekomen, jaarlijks hernieuwd tot 1595, bldz. 30 - De Boheemse Broeders in deze samenwerking enthousiast, de Lutheranen traag en de Calvinisten tot samenwerking gaarne bereid, ondanks hun bezwaren de Boheemse Broeders waarderend, bldz. 30 - Ook na de opheffing van de Consensus in 1595 bleef bij de

Calvinisten die bereidheid tot samenwerking, bldz. 32.

IV. Het Calvinisme en de Anti-trinitariërs, bldz. 32 vv.

Vele Italianen, in conflict gekomen met de clerus, weken naar Polen uit toen Bona Sforza daar in 1518 koningin was geworden; ze importeerden daar Antitrinitarische denkbeelden, bldz. 33 - Verklaring van het feit, dat deze ook voor de Calvinisten ketterse immigranten aanbevelingsbrieven van Zwitserse reformatoren konden overleggen, bldz. 34 - Naast Anti-trinitarische ook Anabaptistische trekken bij deze immigranten, bldz. 35 - Grote groei van velerlei vaak slechts bij name bekende secten sinds 1559, bldz. 36 - De vele overgangen tot een andere kerk of groepering eer historisch dan theologisch verklaarbaar, bldz. 37 - Ook wel binnen één familie deze kerkelijke overgangen en veelzijdigheid, bldz. 38 - Het Calvinistisch verzet, geleid door Thretius, tegen Anti-trinitarische en Anabaptistische tendensen in zaken van theologie en cultuur, bldz. 39 - Beoordeling van dit Calvinistisch verzet, bldz. 40.

V. De ondergang in de strijd tegen de Contra-Reformatie, bldz. 40 vv.

In slechts een halve eeuw voltrekt zich het proces van "opgaan, blinken en verzinken" in betrekking tot de Poolse Reformatie, bldz. 40 - De omvang van die Reformatie overdreven, maar wel zeer groot, bldz. 41 - Onverschilligheid van de Poolse clerus verklaart die snelle uitbreiding mede, bldz. 42 - Het optreden der Jezuïeten betekende hier een totale omkeer, bldz. 42 - Kardinaal Hosius inviteerde in 1564 de Jezuïeten in Polen, bldz. 43 - Door prediking, biechthoren en onderwijs neemt hun invloed snel toe, bldz. 43 - Rooms en Calvinistisch verzet tegen de S. J., bldz. 44 - Toch komt de adel snel en in groten getale tot het Rooms- catholicisme terug, waarbij hun vele onderhorigen volgen, bldz. 44 - Invloed van Skarga, "de Canisius van Oost-Europa" hierbij, bldz. 44 - Ook de verdeeldheid der Protestanten legde gewicht in de schaal, bldz. 45 - Maar belangrijker oorzaken waren de hulp van de hoge overheid aan de Jezuïeten en de zwakheid van het fundament der Poolse Reformatie, bldz. 45 - Toen in 1587 de "Jezuïetenkoning" Sigismund III optrad veranderde de wijze van bestrijding: vervolging kwam in plaats van overreding, bldz. 46 - Deze vervolging werd beperkt door inheems verzet tegen de on-Poolse intolerantie-politiek van Sigismund III, bldz. 47 - Skarga beriep zich bij verdediging van deze intolerantie op Calvinistische geschriften, bldz. 47.

VI. De cultuuridealen van het Poolse Calvinisme, bldz. 48 vv.

Het Calvinisme trof in Polen een laag cultuurpeil aan, bldz. 48 - Het had slechts een halve eeuw om te trachten dit te verhogen, bldz. 49 - De betekenis van de Protestantse pastorie voor de cultuur en het verzet der Calvinisten tegen het celibaatsgebod voor predikanten van de Boheemse Broeders, bldz. 51 - De zorg van de Calvinisten voor het onderwijs en de uitgeverij, bldz. 51 - Als derde hun streven naar verbetering van de levensstijl, zoals dat kenbaar wordt uit de acta hunner synoden en de pamfletlitteratuur, bldz. 52 - Het politiek ideaal in 1573 een Calvinist tot Pools koning te zien verkiezen mislukt door tegenwerking van de Coligny en van het Franse koningshuis, bldz. 55 - Uit de eisen, aan Henri de Valois als Pools koning gesteld, blijken de politieke opvattingen der Calvinisten, bldz. 57 - In hun sociale idealen waren de Calvinisten minder radicaal dan de Anti-trinitariërs, bldz. 59 - Beoordeling der Poolse Calvinistische predikanten, bldz. 60 - Op kunstgebied veel navolging van Italië en Frankrijk; wel streven naar gebruik van de landstaal, ook kerkelijk, tegenover het in de R.-K. kerk gebezigde Latijn, bldz. 60 - Evenals in de Zuidelijke Nederlanden gaf in Polen de periode der

rekatholisering verval van de cultuur te zien, bldz. 61.

BOHEMEN

Verslag van Calvijns eerste contact met Bohemen, bldz. 63 - Calvinijn deelt de zienswijze der Boheemse Broeders inzake de tucht, niet inzake het celibaat, bldz. 64 - In Bohemen was het Calvinisme een beweging, het werd er geen kerk, bldz. 66 - Calvinisten en Boheemse Broeders zijn er daarom moeilijk te scheiden, bldz. 66.

I. Clerus en adel, bldz. 67 vv.

Het reformatorisch streven er eerst geleid door de clerus, later door invloedrijke leden van de adel als Budowec von Budowa en Karl von Zierotin, bldz. 67 - Von Zierotins politiek ideaal sterk nationaal-Tsjechisch gekleurd; zijn eruditie, sociale en godsdienstige idealen, bldz. 68 - Zijn contacten met de Hugenoten en zijn deelneming aan de Franse godsdienstoorlog in zijn vaderland gegispt, bldz. 70 - Budowecs reizen en contacten, bldz. 71 - Zijn belangstelling voor Turkse en Mohammedaanse zaken, bldz. 72 - Publicaties van zijn hand, bldz. 72 - Beoordeling van de Boheemse en Moravische adel, bldz. 74 - Hun contacten met de Calvinisten in West- en Midden-Europa, bldz. 75.

II. Burgerlijke elementen der beweging, bldz. 76 vv.

Het Calvinisme vond ook aanhang bij de stedelijke burgerijen van Silezië, m.n. in Breslau, waar von Crafftheim en Dudith leiding gaven, bldz. 76 - Tegenstand van Rooms-katholieken en van Lutheranen, bldz. 77 - De Evangelische kerken in de steden krijgen een Calvinistisch cachet, het eerst in Brieg sinds 1610, onder invloed van Brandenburg, bldz. 78 - Na de verkiezing van Frederik V van de Palts werd de Calvinisering scherper, bldz. 78 - Ook dan bleef het Lutherse verzet tegen het Calvinisme, bldz. 79.

III. Versterking van de Calvinistische invloed, bldz. 80 vv.

De adel en de burgerij der Silezische steden deden het Calvinisme steeds in betekenis toenemen, bldz. 80 - Von Zierotin in 1602 echter weinig doortastend, bldz. 81 - Budowec eiste, toen de druk der Contra-Reformatie toenam, in 1603 tolerantie, bldz. 81 - De invloed van Christian von Anhalt en de beoordelingen van diens persoon, bldz. 82 - De Protestantse Unie tegen het Rooms-katholieke Habsburg en haar aanvankelijke successen, bldz. 83 - Economische en sociale factoren van betekenis naast de religieuze, en door von Tschernembl onderkend, bldz. 84 - Het Calvinistisch succes bij het verwerven van de Majesteitsbrief van 1609, bldz. 85 - De inhoud daarvan, bldz. 86.

IV. De gelijktijdige krachtstoening van de Contra-Reformatie, bldz. 87 vv.

Tijdens de laatste tien regeringsjaren van Rudolf II zijns ondanks toenemende invloed der Jezuïeten, bldz. 87 - Maar eerst sinds Matthias regering een reeks krachtige maatregelen tegen het Protestantisme, bldz. 88 - Onder het koningschap van Ferdinand II zal de Contra-Reformatie de grootste kracht ontwikkelen en haar werk afronden, bldz. 89.

V. Het verzet breekt los; feiten en theorieën, bldz. 90 vv.

Budowec de ziel van het verzet tegen de machtstoening van de Contra-Reformatie, bldz. 90 - Zijn optreden was, in tegenstelling met dat van von Zierotin, radicaal, bldz. 91 - De Prager Fenstersturz als volksgericht, bldz. 91 - Invloed der monarchomachen bij dit verzet, bldz. 92 - Het verzetsrecht in Bohemen bijzonder ingewikkeld door de

tegenstellingen erfrijk-kiesrijk en Duits-Slavisch, bldz. 93 - Ook in Bohemen de fictie van "le bon roi mal informé", bldz. 94 - In de theorie omtrent het recht van verzet blijkt, bij vergelijking met de 16e- eeuwse monarchomachen, ook nog generatieverschil, bldz. 94 - Een specimen van dit specifiek Boheemse verzetsrecht, bldz. 95 - Von Zierotin behoort ook in dit opzicht tot de niet-radicalen en komt meer en meer alleen te staan, bldz. 96.

VI. Een jaar van verkregen wensen en hoopgevende beloften, bldz. 97 vv.

Motivering van de verwerping van Ferdinand II, bldz. 98 - Redenen waarom juist Frederik V van de Palts gekozen werd, bldz. 98 - Niet bewezen dat deze zelf, zijn vrouw of zijn hofprediker Scultetus dit koningschap zouden hebben gezocht, bldz. 100 - Zijn omgeving ontried hem de Boheemse kroon te aanvaarden, bldz. 102 - Omdat zijn keuze met grote meerderheid tot stand kwam en er hoop bestond dat zijn machtige verwanten en anderen hem zouden steunen, maar ook roepingsbesef deed Frederik V de kroon aanvaarden, bldz. 102 - Na zijn kroning werd het tempo der bewuste Calvinisering van Bohemen versneld, bldz. 104 - Excessen daarbij, bldz. 105 - De rol van Scultetus in deze, bldz. 105 - Weinig gevolgen van deze Calvinisering direct aanwijsbaar, bldz. 106 - De kloof tussen de wezenlijke toestanden in Bohemen en de Calvinistische idealen toegelicht aan het z.g. "Gitschiner Ereignis", bldz. 107 - Grens tussen de invloedssfeer der Calvinisten en die der Boheemse Broeders moeilijk te trekken, bldz. 108 - De sterke eschatologie en de geringe cultuurwaardering van de Boheemse Broeders hebben de doorwerking van het Calvinisme geremd, bldz. 108 - Verschil van inzicht over de maatschappelijke positie der predikanten, bldz. 109 - Politieke factoren lieten het Calvinisme geen tijd het maatschappelijke leven naar hun idealen om te zetten, bldz. 110.

VII. Nederlaag, bldz. 110 vv.

Frederik V wekte aanvankelijk in Bohemen wel verwachtingen, maar zijn vrouw stelde van de aanvang af teleur, bldz. 110 - Von Zierotin en Moravië boden geen hulp, Engeland en de Republiek bleken wel geïnteresseerd, maar bleven tenslotte toch afzijdig, bldz. 111 - Wel bood Gabor Bethlen enige hulp, bldz. 114 - Ook heeft de tegenstelling tussen Lutheranen en Calvinisten de daadkracht verminderd, bldz. 114 - In een Luthers pamflet het Calvinisme beschuldigd van "ambitio dominandi", bldz. 115 - Ook waren de Lutheranen, anders dan de Calvinisten, afkerig van een samengaan met de Turken tegen Habsburg, bldz. 116 - Het uitblijven van hulp en de gesignaleerde verdeeldheid leidden tot de verpletterende nederlaag bij de Witte Berg van 1620, bldz. 117 - Nationaal verzet door weigering de knechting der boeren op te heffen, zoals von Tschernembl gewild had, onmogelijk gemaakt, bldz. 117 - Van Frederik V ging weinig leiding uit, bldz. 118 - Regressie van de Contra-Reformatie na de overwinning, bldz. 119 - Slachtoffers van de terreur, bldz. 121 - Vooral na Pasen 1622 werd het optreden meedogenloos, bldz. 122 - Bij al deze politieke strijd kon van een cultureel doorwerken van het Calvinisme nauwelijks sprake zijn, bldz. 123 - Maar de veranderingen in het leven in Bohemen na de nederlaag van het Calvinisme zijn toch weer kenmerkend: vorstenabsolutisme, intolerantie en vervolging werden eerst na het uitschakelen van het Calvinisme mogelijk, bldz. 123 - Politiek heeft het Calvinisme in Bohemen zich aangesloten bij de bestaande toestanden: de grote standsverschillen bleven, een adelsrepubliek scheen het ideaal, bldz. 124 - Een tweede politiek ideaal was vrijheid van godsdienst, bldz. 125 - De komst van Gustaaf Adolf betekende slechts een korte verademing voor het Calvinisme, bldz. 127 - Daarna hebben het herstel van de Contra-Reformatie en de grote depressie t.g.v. de dertigjarige oorlog het Calvinisme geen kansen tot herleving meer gegeven, bldz. 127.

HONGARIJE EN ZEVENBURGEN

Ook voor deze gebieden geldt het taalbezwaar, maar daar staat tegenover dat het Calvinisme - anders dan in Polen en Bohemen - er nog bestaat en dat sinds de Eerste Wereldoorlog de belangstelling ervoor is hernieuwd, bldz. 129 - De slag bij Mohács (1526) en de vrede van Nagyvárad (1538) maakten Hongarije staatkundig zwak, bldz. 130 - Evenals in Polen en Bohemen volgde in Hongarije de Reformatie een ethnografische deellijn: de Magyaren sympathiseerden met het Calvinisme, de Duitsers met het Lutheranisme, bldz. 131 - De betekenis van de nationale factor hierbij, bldz. 131 - En van de volksaard, bldz. 132 - Een derde factor was de werkelijkheidszin der Magyaren t.a.v. het Turken-probleem, bldz. 132 - Calvijns houding daarbij, bldz. 134 - Correspondentie Hongarije-Genève, bldz. 135 - De invloed van Calvinistische belijdenisgeschriften in Hongarije, bldz. 135 - De toestanden in Hongarije, zoals de brieven die weergeven, bldz. 136 - Enkele leidinggevende mannen bij de Hongaarse Reformatie, bldz. 139 - De strijd tegen het Roomskatholicisme en tegen het Anti-trinitarisme, bldz. 139 - De tolerantie-gedachte bij de Hongaarse Calvinisten, bldz. 141 - Maar door deze tolerantie werd Hongarije het asyl voor de Anti-trinitariërs, toen die uit andere Midden-Europese gebieden verdreven werden, bldz. 142 - Omvang van het Protestantisme, bldz. 142 - Pogingen tot verdieping van het Hongaarse Calvinisme, bldz. 143 - Het bestaan van een specifiek Hongaars Calvinisme wel bestreden, bldz. 143 - Strijd over de herkomst daarvan, bldz. 144 - Hongaars contact met Nederlandse universiteiten, bldz. 144.

Verantwoording van de bewerker

In zijn "Ten geleide" bij het tweede deel van dit werk deelde Van Schelven mee, dat "de tekening van het Calvinisme in Bohemen, Hongarije en Polen" in een derde deel volgen zou, bij leven en welzijn. Met het werken daaraan was hij zijn laatste levensjaren bezig, tot hij in mei 1954 overleed.

Bij het ordenen van zijn nagelaten papieren bleek de tekst voor Polen en Bohemen - want zo had hij zich tenslotte de volgorde van behandeling gedacht - in eerste ontwerp geschreven te zijn, terwijl van Hongarije de inleiding op schrift stond. Ook de annotatie van deze drie delen was al geordend. Na lang en veelvuldig overleg werd besloten wat gereed lag persklaar te maken. Van het begin aan is als bezwaar gevoeld dat, wijl de schrijver in het stuk over Hongarije was blijven steken, dit derde deel een tors zou blijven. Anderzijds drongen toch vele redenen tot uitgeven. Daarbij sprak niet in de eerste plaats piëteit het beslissende woord, omdat - zoals zijn biograaf constateerde - "Van Schelven zelf ongetwijfeld zijn geschiedenis van Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd... als de waardevolste vrucht van zijn arbeid heeft... beschouwd." Belangrijker was de overweging, dat vele anderen zijn mening deelden, zoals die nog in 1960 kort werd samengevat als "verg important work on the history of religious ideas: see his *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd*, 2 vols., 1943 and 1951.

Een aantal prominente historici van verschillende richting, aan wie de vraag werd voorgelegd of zij uitgave van het derde deel gewenst achtten, beantwoordden die vraag zonder uitzondering bevestigend. Juist waar het bronnen en literatuur betreft in talen, die de historicus in West-Europa op een enkele uitzondering na niet kan lezen zou het voor de cultuurgeschiedenis een verlies zijn als alle moeite, die Van Schelven zich vele jaren getroost heeft om die gegevens te laten vertalen, niet door een uitgave gerechtvaardigd zou worden. Bovendien bleek bij de bewerking der noten weer dat de schrijver in buitenlandse archieven ook voor dit werk verrassende vondsten heeft gedaan.

De vraag of een ander dit boek - i.c. *het deel over Hongarije* - zou afmaken is wel overwogen, maar ontkennend beantwoord: om velerlei redenen kon ook dit derde deel het beste het eigen werk van Van Schelven blijven. "*" Die beslissing heeft de bewerker beheerst bij het gereedmaken van dit derde deel.

De spelling veroorzaakte daarbij de minste scrupules: die is zo consequent mogelijk aangepast bij de jongste spellingswet.

Veel moeilijker was het bij de stijl, door de reeds geciteerde biograaf omschreven als "de typische Van Schelven-stijl, met de moeizame en gewrongen zinsbouw. Een procédé, bedoeld om de lectuur te verlevendigen, maar dat vooral in het latere werk sommige passages onleesbaar maakt." In het algemeen moet het recht, daarin te gaan wijzigen geacht worden een bewerker ontzegd te zijn. Maar waar dit werk niet persklaar was mochten kennelijke onjuistheden in de stijl toch wel worden verbeterd. Verder strekte de bevoegdheid echter niet.

Soortgelijke beslissing moest voor de materiële inhoud worden genomen: juist omdat de schrijver er de laatste hand niet aan had kunnen leggen heeft hij vele malen jaartallen, namen en bronvermeldingen in het handschrift oningevuld gelaten, met de bedoeling die later toe te voegen. Ook heeft hij bij dit eerste opschrijven wel eens, de grote lijn in het oog houdend, in details begrijpelijke vergissingen begaan. Waar aangenomen mocht worden dat die bij een latere bewerking door hem opgemerkt en verbeterd zouden zijn geworden is dat nu ook gedaan. Omdat verantwoording daarvan

het relaas maar nodeloos vele malen zou onderbreken is die achterwege gebleven, op een enkele uitzondering na, waar zo'n vermelding nodig leek.

Daar de schrijver in het tweede deel - anders dan in het eerste - geen vertaling der citaten meer nodig heeft geoordeeld is dat ook bij dit derde deel niet gebeurd. Wel is, evenals in de voorgaande delen, een brede inhoudsopgave toegevoegd.

J. Roelink

* H. Smitskamp, in Jaarboek van de Mij. der Ned. Lett. 1953-1955 (1955), bldz. 76.

** Britain and the Netherlands, ed. J. S. Bromley and E. H. Kossmann (1960), p. 21.

*** Wie voor het onvoltooide deel over Hongarije en Zevenburgen de gegevens in handschrift en de vertalingen daarvan wil raadplegen wete dat deze berusten bij de bibliotheek der Vrije Universiteit te Amsterdam.

**** A. w., bldz. 74.

POLEN

Het 16e-eeuwse Polen heeft een groot grondgebied gehad en een talrijke bevolking. Op niet minder dan circa tien miljoen wordt het aantal inwoners ervan geschat. 1 En welke woïwodeschappen behoorden al niet tot de drie provinciën Groot-Polen, Klein-Polen en Lithauen, waaruit het was samengesteld. Tussen Pommeren en Silezië aan de Westkant, Pruisen en Lijfland aan de Noordzijde, de rivier de Dnjepr in het Oosten en Hongarije en een aantal Turkse provinciën in het Zuiden strekten er zich niet minder dan drieëndertig uit.2

Toch plegen wij van de lotgevallen van dit rijk en de aard en toestand van zijn burgers hier in het westelijkste deel van Europa maar geringe kennis te hebben. Een oordeel dat nog a fortiori kan worden geveld wanneer wij onze aandacht richten op het onderwerp, dat in betrekking tot dit boek onze voornaamste belangstelling vraagt: de ontwikkeling en de invloed van het Calvinisme daar in de wijde Poolse vlakten.

Te verwonderen is dit niet. Al was het alleen maar daarom niet wijl de taal van hun bewoners hier de functie van rem vervult. Voor wie geen Pools kent blijft een groot deel van het materiaal, dat hem misschien van voorlichting zou kunnen dienen, een gesloten boek. En het te leren is een kwestie van vele jaren. In de groep der moeilijke Slavische talen is het Pools volgens de deskundigen nog het aller-moeilijkst, zelfs het Russisch nog in aanleerbaarheid overtreffend .3

Zo weinig verwonderlijk als deze staat van zaken is, zozeer moet hij echter betreurd worden. Want de gang, die de Calvinistische Reformatie in Polen genomen heeft, is een verschijnsel van eigen aard geweest, geheel verschillend van de ontwikkelingen, die in de tot dusver verschenen delen van dit werk ter sprake zijn gekomen. Een beetje meer aandacht ervoor was werkelijk niet misplaatst geweest.

Bij deze constellatie lijkt het mij raadzaam aan de eigenlijke behandeling der in aanmerking komende stof bij wijze van inleiding een overzicht vooraf te doen gaan, dat de richting aangeeft, waarin mijn uiteenzettingen zich bij hun tocht door het zo weinig bekende terrein in het algemeen zullen bewegen.

Begonnen is het Calvinisme met Polen op een haast onbegrijpelijke, even snelle als volledige wijze te veroveren. Om welke redenen dit gebeuren kon is een vraag, die ampele overweging zal eisen. Maar dat het gebeurde is onbetwistbaar. Vriend en vijand onder de tijdgenoten van deze gang van zaken hebben daarvan getuigd.

Om een van hen hier voor allen te laten spreken: in 1598 verklaarde de Pauselijke nuntius Malaspine, dat het er enige jaren van te voren de schijn van had, dat de ketterij het Katholicisme uit Polen weg zou vagen, radicaal: "ten grave zou brengen". Zoals uit 's mans woorden echter tevens blijkt: gebeurd is dat intussen niet. Integendeel. Op die groei als van een wonderboom volgde na betrekkelijk korte tijd een niet minder rapide totale ineenstorting. Ja, omstreeks de helft van de 17e eeuw is van die ontwikkeling zonder weerga zelfs nauwelijks een spoor meer te zien. De krachten der Contra-Reformatie hebben dan een volledige ondergang ervan bewerkt. Is deze gang van zaken op zichzelf al verbazingwekkend, in nog sterker mate mogen we hem wel zo noemen omdat dat tenietgaan van wat eens zo bloeide in hoofdzaak zonder dat het Calvinisme vervolgd werd, zonder dat het bloedige bestrijding moest ondergaan, tot stand is gekomen. Wat de geschiedenis van Frankrijk, Engeland en Nederland te zien heeft gegeven: brandstapel en schavot, een moordpartij als die in de Bartholoineusnacht, een bewind van Maria de Tudorvorstin - in Polen hebben de Reformatorischgezinden onder niets dergelijks te lijden gehad.'

Zoals welhaast altoos in het leven het geval is: niet slechts door één, maar door tal van

factoren werd het verloop van dit proces bij zijn ontplooiing beïnvloed.

Vooreerst heeft het feit er een rol bij gespeeld, dat de bevolking van Polen uit twee nationaliteiten was samengesteld, die niet slechts aanmerkelijk in karakter van elkaar verschilden, maar zelfs in sterke mate aan elkaar vijandig waren. In Groot-Polen woonden Duitsers en in Polonia Minor, in Klein-Polen, was de bevolking van Slavische huize. En evenzeer waren ze confessioneel en kerkelijk duidelijk onderscheiden. In Groot-Polen hield men het met Luther, terwijl Klein-Polen - uit afkeer waarschijnlijk van alles wat een Duits karakter vertoonde; uit vrees, dat het ook in Polen tot de wilde boerenopstanden zou komen, die Europa elders zoveel ellende hadden gebracht, en omdat men niet bereid was onder alle omstandigheden aan de overheid de onbegrensde gehoorzaamheid te bewijzen, die de bewoners van de Duitse territoria voor onverbiddelijk door Bijbel en godsvrucht vereist achtten - terwijl Klein-Polen aan de Zwitserse Hervorming de voorkeur heeft gegeven. In de dagelijkse omgang zullen zij dus niet zoveel met elkaar in aanraking zijn gekomen, met het gevolg, dat het in het maatschappelijk leven ten opzichte van die tweespalt nogal losgelopen zal zijn. Maar is het niet geweest, of zij deze dragelijke toestand op maatschappelijk terrein als een schade hebben beschouwd, die in het staatkundige - het kostte wat het wilde - moest worden ingehaald? Ja, werkelijk! Want niet voor niets is "een Poolse landdag" nog heden ten dage in de Nederlandse omgangstaal de uitdrukking voor een summum van ruzie en verwarring.

Er vallen evenwel nog invloeden behalve deze te vermelden. Van betekenis was in dit opzicht bijvoorbeeld ook de sociale structuur der bevolking van het Poolse land. Deze natie was immers samengesteld uit een zeer rijke en dientengevolge ook zeer invloedrijke geestelijkheid, een op die invloed naijverige adel - deels tot de "szlachta", de landadel behorend, welks zeggenschap tot zijn landgoederen beperkt bleef, deels uit magnaten gevormd, uit hoge edelen, die een rol speelden aan het koninklijke hof, als adviseurs van de soeverein, en in de voorname ambten, waardoor die zijn bewind voerde in de landsgedeelten buiten de hoofdstad. Was wat er dan aan bevolking in de weinige steden en vele dorpen van het land nog overbleef in getal uiteraard verreweg het grootste deel daarvan: naar zijn invloed gerekend had dit, met de clerus en de adel vergeleken, vanzelfsprekend geen hand water, uit een kleine groep burgers, kooplui en handwerklieden, als dit bestaan heeft, en uit een massale hoeveelheid kmétions, boeren; doch niet vrije boeren, zoals wij ze kennen, doch lijfeigenen, slaven haast van de heren, op wier grond zij werkten, maatschappelijk en geestelijk totaal van die heren afhankelijk.⁵

Niet alleen zijn verschillen ten opzichte van nationaliteit en sociale bouw hebben het 16e-eeuwse Polen gemaakt tot wat het was. Ook allerlei conflicten, die zich voor en na tussen de koning en de adel hebben voorgedaan, droegen het hunne tot de ontwikkeling van het land, waarvan zijn annalen gewagen, bij. Dit kon gemakkelijk omdat het hier een natie gold, die geen erfelijk koningschap kende, maar haar regeerders telkens door de keus van haar Landdag kreeg en bijgevolg na het aftreden of overlijden van wie een aantal jaren het hoogste ambt in den lande had vervuld meermalen door een periode heen moest, waarin zowel binnenlandse partijschap als de wensen van de dynastieën der naburige rijken, die zich in de Poolse zaken trachtten in te dringen, onrust verwekten, en die dan ook maar al te vaak niet eindigden op een manier, waarmee alle betrokkenen content waren; integendeel! met de sluiting van een moeizaam verkregen compromis, of blijvende partijtwist. Niet altijd was dit het geval, omdat men vaak de voorzorg nam de verkiezing van 's Konings opvolger "vivente

rege", d.i. reeds tijdens het leven van de heerser, die op dat moment aan de regering was, plaats te doen hebben, zodat het deze mogelijk was de keus van de Landdag wat te beïnvloeden.

Maar vooral in de periode, waarover het in dit boek gaat, veroorzaakte de opvolging toch vrij geregeld de bezwaren, die ik vermeldde. Disharmonie compliceerde dus de toestand allerwegen, op nationaal, op maatschappelijk en op politiek gebied. Hoe werden de moeilijkheden, die deze opleverde, nu echter nog niet aangewakkerd door het feit, dat het peil der Poolse beschaving in die dagen - niet slechts bij vergelijking van die 16e-eeuwse maat daarvan met de huidige, maar ook in verhouding tot hetgeen Europa toen elders, bijvoorbeeld meer naar het Westen, te zien gaf - buitengewoon laag moet worden genoemd, zodat een poging tot vernieuwing van godsdienstig en cultureel leven, als de Reformatie trachtte te brengen, zou zij blijvende resultaten bereiken, voor een sisyphus-taak stond. Want al ging het bij het streven van de Hervorming om het leven der volkeren te doorgisten in laatster instantie niet om intellectuele factoren, vaststaat toch wel, dat analfabetisme en gebrek aan belangstelling voor meer dan de animale factoren in het mensenbestaan, op de krachtsoefening daarvan steeds een zeer ongunstige invloed hebben gehad.

Deze ongunstige taxatie van de Poolse cultuur van vierhonderd jaar geleden handhaaf ik, ook al heeft het er alle schijn van, dat ze onjuist is. Begon de werking der Reformatie op Polen niet ten gevolge van een groot aantal studiereizen, door leden van de *szlachta* naar allerlei universiteiten in de destijds beschaafde delen van Europa ondernomen, en met een eindeloos aantal brieven, gewisseld tussen de jonge edelen, die aan die reizen deelnamen, en de mentoren, die hen daarbij begeleidden, aan de ene kant en de Reformatoren in Zwitserland en elders aan de andere?⁶

Zulke studiereizen en geleerden-correspondenties doen ons nu toch zeker aan niets zo weinig denken, als aan gemis aan belangstelling voor de waardevolste dingen, waarmee een mens in aanraking kan komen.

Ik ontken niet dat deze studiereizen destijds bij de Poolse nobiliteit zeer in trek waren, en evenmin dat de briefwisseling tussen Warschau en Krakau enerzijds en Zürich en Genève aan het andere einde van de lijn zeer veelvuldig is geweest. Maar elk dezer feiten wordt licht verkeerd geïnterpreteerd. De genoemde studiereizen hadden meer ten doel, dat de jongelui, die ze ondernamen, wat van de wereld zouden zien, dan dat zij zich door grondig onderzoek zuiverder of uitgebreider kennis zouden eigen maken, als dat thuis mogelijk was. Voor de gouverneurs, die hen daarbij begeleidden, mogen die zwerftochten dikwijls meer betekenis gehad hebben: zij, ter wille van wie ze in de eerste plaats op touw werden gezet, waren stellig al tevreden wanneer zij bij hun terugkeer op de vaderlijke ridderhofstede of het kasteel, van waaruit hun geslacht van oudsher zijn omgeving had beheerst, enkele grote namen van universiteitssteden en professoren konden noemen en de handtekening van de laatstgenoemden in hun album amicorum aan ieder die bereid was deze te bewonderen konden laten zien. Ook wat de briefwisseling, waarover ik sprak, aangaat was de toestand wel wat anders dan hij op het eerste gezicht te wezen lijkt. Zeker, de mannen, die de post tussen Zwitserland en Polen vervoerden, hadden meermalen zware tassen.

In december 1555 op de 29ste van die maand gaf alleen Calvijn, om een voorbeeld daarvan te noemen, al niet minder dan elf brieven tegelijk aan een tot vertrek naar Polen gereedstaande reiziger mee? Maar zonder meer wees dit nog niet op drukke correspondentie. Zal zich de mogelijkheid om van de diensten van een betrouwbare bode gebruik te maken wel zo vaak aan de Reformator hebben voorgedaan? Noodzakelijk gevolg: dat het te transporteren materiaal zich ophoopte en dan opeens

en masse in de bagage van een koerier een uitweg zocht en vond.⁸ Eindelijk is er nog iets, dat hier niet uit het oog mag worden verloren, namelijk dat wat ik briefwisseling noemde voor een goed deel slechts uit eenzijdige briefschrijving vanwege de niet-Poolse correspondenten bestond, geen werkelijke wisseling van brieven was. Immers behoorde het tot Calvijns tactiek om, wanneer hij daartoe de gelegenheid schoon zag, aan de voornaamste mannen van een land brieven of opdrachten van een boek te schrijven, waarin hij hen opwekte om de Reformatie van hun volk hetzij ter hand te nemen, hetzij nog krachtiger te bevorderen dan zij tot dusver hadden gedaan.

Met dat al is het contact tussen de universitaire werelden van Zwitserland en Polen de moeite van het beschouwen volledig waard. Als ik de materie, die in dit vooropgaande part van dit boek ter sprake moet komen, in enige hoofdstukken onderverdelen zal, vormt dat zelfs het onderwerp van het allereerste caput ervan.

Hoeveel deze studiereizen van de jonge Poolse adel er echter ook toe hebben bijgedragen om de bedding uit te slijpen, waarlangs de Reformatie het land is binnengedrongen en in bezit heeft kunnen nemen: de enige weg, waarlangs dit gebeurd is, hebben zij niet gevormd. Van een totaal andere kant uit geschiedde het eveneens. Via enige steden aan de Oostzee namelijk, die - hoewel min of meer onafhankelijk van de rest van het rijk, daar toch nauwe verbindingen mee gehad hebben, omdat zij de uitvoerhavens voor het Poolse graan geweest zijn, dat in West-Europa de honger buiten de deur moest helpen houden, zowel als de vluchthavens voor die aanhangers van de Reformatie in de landen om de Noordzee, die op een ogenblik daar waar zij sedert korter of langer tijd in veiligheid hadden kunnen wonen, niet welkom meer waren. Zoals dat bijvoorbeeld het geval in Engeland is geweest, toen Koning Eduard VI er door Bloody Mary werd opgevolgd en daarmee een politiek van de gebalde vuist, ten detrimente van alle niet goed Rooms-katholieken, voor die van de beschermende hand in de plaats kwam.

Voor al met de Nederlanden was het verkeer, dat deze steden - Dantzig, Elbing en Thorn - gehad hebben, zeer intensief, nog in het bijzonder met het destijds krachtig omhoog strevende Amsterdam. Ten bewijze van dit feit kan ik de volgende feiten vermelden: over een voorstad van Dantzig heet het in een brief van Hubert Languet d.d. 31 oktober 1576: "magna ex parte a Belgicis incolitur"; nog eer de autochtone bevolking dier stad de nieuwe leer aannam heeft er reeds een gemeente van Hollandse kooplui bestaan, die eerst in de loop der jaren haar strijd tegen de later ook ter plaatse ontstane Lutherse zusterorganisatie heeft moeten opgeven, aanvankelijk echter vrijwel toonaangevend is geweest; en in Thorn, dat geen havenstad was, maar invloed op Polen heeft geoefend door het land van de voortbrengselen van zijn drukkerij te voorzien, keek men ook voor het leggen van cultuurverbindingen, meer dan naar Oost en Zuid naar het Westen: in 1610 verscheen er op initiatief van de Posener Syndikus Heinrich Girk een Poolse vertaling van Jean Taffin's *De merktekenen der kinderen Gods*, een door zijn Nederlandse auteur speciaal voor vervolgd en ballingen bestemd troostgeschrift.⁹

I

**Persoonlijke betrekkingen tussen Poolse edellieden en geleerden
enerzijds en Zwitserse academici aan de andere kant**

Het is niet verwonderlijk, dat onder de universiteiten in den vreemde, waarheen de Poolse edelen hun zonen zonden, in de eerste plaats Straatsburg heeft behoord.¹⁰

De reis naar deze stad aan de Rijn was voor wie omtrent de oevers van de Weichsel woonde wel ver, verder dan de meeste tochten, waartoe men besluiten kon, maar Johann Sturm, die er heffer en legger was, was een geleerde en organisator van Europese vermaardheid en daarmee een trekpleister van de eerste rang. Toen Johann Maczinski in het voorjaar van 1547 aan Konrad Pellican te Zürich berichtte hoe hij het in het Italiaanse Padua, waar ook een beroemde universiteit bestond, tot dusver gemaakt had, vertelde hij zijn vaderlijke vriend, dat hij daar verscheidene kennissen had aangetroffen, die hij aan de universiteiten te Wittenberg en te Straatsburg ook al ontmoette, en noemde daarbij o.a. een Stanislaw Drojewski, die echter van Italië zózeer genoeg had gekregen - naar de schrijver aan zijn mededeling toevoegde - dat hij spoedig na Pasen weer naar Straatsburg terug dacht te keren, even verrukt van de welsprekendheid en de onderwijsmethode van Sturm, als hij het van de geleerden in Pellican's woonplaats was. Geen mindere dan Christophorus Thretius, die niet-gelatiniseerd Tretko en Treci heette en een der voornaamste reformatorische geesten van Polen geweest is, werd echter door het licht van Straatsburg op zijn zachtst gezegd even sterk aangetrokken. Eerst kwam hij twee jaar in de Rijnstad op de collegebanken zitten, en later - toen hij in 1564 te Krakau een lyceum stichtte - koos hij zich daarbij niet alleen Sturms schoolorganisatie tot model, maar ook diens onderwijsprogram: aan te sturen op "sapiens atque eloquens pietas"; wat vooral daarom van betekenis is geweest wijl aan zijn school de bloem van Polens jeugd is komen studeren.

Even beroemd als dit Straatsburgse instituut is in de tweede helft der 16e eeuw de Bazeler universiteit geweest. Zo laat zich begrijpen, dat de Polen ook daar aandacht voor hebben gehad; een aandacht te meer van gewicht daar zij toont, dat wij niet al de Poolse belangstelling voor het Westen op het credit van het Calvinisme mogen stellen. Om wie ging men immers vooral naar de hogeschool daar in de poort van Duits-Zwitserland? Ter wille van Celio Secundo Curione, de professor in de retoriek. En om de Graecus Sebastianus Castellio. Om twee geleerden dus, wier naam bekendheid heeft gekregen veel meer vanwege hun bestrijding der denkbeelden van Calvijn, dan om de verwantschap van hun geestesrichting met de zijne. Vooral de laatstgenoemde heeft het roet de man van Genève en diens opvattingen niet kunnen vinden. Maar is hij nu juist bij de Polen niet nog de populairste van de genoemde twee Bazeler hooggeleerden geweest! Eerst hebben zijn Poolse discipuli immers aandrang op hem uitgeoefend, dat hij in hun vaderland zou komen wonen. En later - toen hier niet van kwam, niet van kon komen omdat de uitgenodigde, vóór hij dat emigratieplan uit vermocht te voeren, stierf - namen zij het initiatief tot oprichting van een mooi grafmonument voor hem.¹¹

Een goed kenner van het Reformatietijdperk in de geschiedenis van zijn vaderland als de Poolse historicus Stanislaw Kot schatte het aantal daar in Basel aanwezigen van zijn landgenoten voor het laatste kwart der 16e eeuw op negentig, waaronder zoons uit de voorname geslachten Ostrorog, Radziwill, Gajewski, Slupecki, Wilkowski en Osmolski.¹²

Ten aanzien van andere inrichtingen van hoger onderwijs in de westelijke landen van Europa noemt Theod. Wotschke echter - zij het over een langere tijd verdeeld - aamerkelijk grotere getallen. Altorf, dicht bij Neurenberg gelegen, heeft in 1575 een academisch gymnasium gekregen, dat in 1623 universiteit is geworden. Welnu, van dat jaar 1575 af tot in 1625, dus gedurende een halve eeuw, volgden z.i. daar in totaal tweehonderd vijfenzeventig Polen de studie. Niet veel meer of minder dus dan te Heidelberg, want voor die beroemde oude academie durft hij hun aantal tot 1622 op driehonderd te stellen.¹³

Is 't willekeurig, dat ik ten aanzien van geen dezer beide laatstgenoemde steden over de periode van na het eerste kwart der 17e eeuw gewag maak? Neen, want met betrekking tot de tijd daarna is er niets omtrent hen meer te vertellen. Niets anders tenminste dan dat toen de studentenstroom in hun richting droog was gevallen. Dank zij de toestand, de verwarring en de onveiligheid, waarvan Duitsland toen het slachtoffer was geworden in verband met de 30-jarige oorlog. Toen leidde de weg voor wie de reis naar de geleerdheid van het Westen van ons werelddeel aantrekkelijk was naar de jonge, welvarende Republiek aan de Noordzee, de Zeven Verenigde Nederlanden, en haar universiteiten. Naar Leiden vooral en naar Franeker.¹⁴

Is iemand verwonderd hier als tweede het zo ter zijde van de grote wegen liggende Friese universiteitsstadje vermeld te vinden en bij voorbeeld niet de centraal gelegen en van oudsher in de Nederlanden op de voorgrond staande bisschopsstad Utrecht, die sedert 1636 toch ook een academie heeft gehad, licht wijkt die verbazing als ik in herinnering heb gebracht, dat de Poolse trekkers daar ter stede op een der katheders een landgenoot vonden: Johannes Makowski, de bekende zwager van Rembrandt Johannes Maccovius uit Lobsens, een uiterst scherpzinnig theoloog, helaas echter tevens een leermeester zijner auditores, die hun te weinig duidelijk gemaakt heeft, dat leer en leven met elkaar in overeenstemming moeten zijn.

Ook nog een tweede Pool heeft in de loop der 17e eeuw het Nederlandse hoger onderwijs gediend, n.l. Nikolaus Arnold, die in 1651 Coccejus' opvolger te Leiden werd. Toen die daar in functie trad was de tijd van de grote toestroming van Poolse studenten naar onze oudste universiteit echter al voorbij. Want haar grootste volume heeft deze tussen de jaren 1630 en 1655 gehad. Ziehier voor diverse jaren van die kwart eeuw, aan Wotschke's publicaties op dit gebied ontleende getallen: in 1633 zag Lugdunum Batavorum er achttien komen, in 1635 achtendertig, in 1636 veertig, in 1637 tien, in 1643 zeventien; daarna zakte de vloed, toen moest men op het Rapenburg met zes á acht hoorders uit het Poolse Oosten per jaar tevreden zijn.

Onder de alles samengenomen honderden jonge mannen, die het zodoende om hun inzicht te verruimen voor korter of langer hebben bezocht, heeft het merendeel natuurlijk niet bijzonder de aandacht getrokken. Dat kwam en ging uiteraard onopgemerkt, als andere duizenden. Maar er waren toch uitzonderingen, in het oog vallend bij hun leermeesters, of zelfs bij de burgerij.

Ik denk aan Janus Radziwill, de zoon van wel de allerbelangrijkste onder de magnaten, een ornatissimus, die niet maar één enkele gouverneur maar een heel gevolg met zich meebracht. Ook echter aan iemand als Georgius Wissowatius, een kleinzoon van Laelius Socinus, die vóórdat hij te Leiden arriveerde waar elders al niet geweest was: niet alleen te Amsterdam, waar hij betrekkingen met Vossius, Episcopius, Barlaeus en Curcellaeus had aangeknoopt, doch ook in Engeland en te Parijs - om daar met figuren als Hugo de Groot, de filosoof Gassendi en de geleerde Franciscaner monnik Marin Mersenne in aanraking te komen.

Een kleinzoon van Socinus, de vader van het Socinianisme, naar ik zei, deze

Wissowatius! Ligt hier niet nog weer eens een waarschuwing voor ons in om bij ons bezig zijn met deze stof niet te denken, dat het hier om een in kaart brengen uitsluitend van een soort internationaal Calvinisme is gegaan? Natuurlijk heeft dit laatste bij al dit heen en weer trekken van de Poolse jeugd ook zijn rol gespeeld. Maar het zal toch goed zijn ons eens af te vragen, of wij de grenzen van wat hier wel en wat hier niet in aanmerking komt nog niet wat scherper kunnen trekken.

Op de volgende manier lijkt mij de bereiking van dit doel metterdaad mogelijk: wij beginnen met een poging ons een indruk te vormen van de groep Polen, waarmee Calvijn en Beza en Bullinger en andere vooraanstaande mannen uit Genève en Zürich in briefwisseling hebben gestaan en van de inhoud der tussen die beide partijen gewisselde brieven; en vervolgens vragen wij ons af welke figuren na de aanvangsjaren van het Reformatorische tijdperk, waarin het godsdienstig-zedelijk leven er nog maar weinig meer dan vage vormen vertoonde, als strijders voor het in die Zwitserse steden verdedigde standpunt in zake religie en beschaving naam hebben gemaakt.¹⁵

En de Reformator van Genève én de consolidator der Hervorming te Zürich, Zwingli's opvolger Heinrich Bullinger, heeft contact gezocht en gehad met Sigismund II August, de Poolse koning, die van 1548-1572 regeerde en tijdens wiens bewind de Reformatie in het land haar hoge vlucht heeft genomen. Calvijn deed dit door hem zijn Commentaar op de brief aan de Hebreeën op te dragen en d.d. 5 dec. 1554 een brief omtrent de organisatie van het kerkelijke leven in zijn rijk te sturen; terwijl Bullinger zijn doel minder rechtstreeks maar met dat al even beslist nastreefde toen hij zijn geschrift *Festorum dierum Domini nostri Jesu Christi sermones ecclesiastici XXIV* aan de voornaamste onder de magnaten, de paladijn van Wilna, vorst Radziwill, wijdde en er bij deze op aandrong zijn, Bullingers, opvattingen aan de Koning door te geven.

Een groot en beroemd, van heel wat schoons voorzien koninkrijk noemde Calvijn Polen in de vermelde Hebreeën-opdracht. Zal het gelukkig zijn, zo voegt hij echter aan deze kwalificatie toe, dan moet het Christus als Heer erkennen. Aan U, Sire, de taak het daarbij de weg te wijzen. Dank zij Gods wonderbaar bestel is in Uw land nog geen druppel martelaarsbloed vergoten, want toen in de hele wereld de gelovigen vervolgd werden behield Uw vader, Koning Sigismund, reine handen. Ik hoop, gij zult in dezelfde geest regeren.

Openbaarde de Reformator hier zijn wensen slechts zeer in 't algemeen, in zijn brief van 5 dec. 1554 uitte hij zich wat concreter: Uw taak als soeverein is Polen van de heerschappij van het Pausdom vrij te maken. Laat U niet in verwarring brengen door hen die beweren, dat leken zich niet met de kerkelijke toestanden in een land mogen bemoeien. Vooral wanneer hun redeneringen blijkbaar dienen moeten om het primaat van de Paus te garanderen past tegenover hen wantrouwen. Het zou een heel ander geval zijn wanneer Polen een aartsbisschop had, die - evenals de patriarchen der oude kerk - geen regeermacht bezat, maar zijn ambt bekleedde ter wille van de orde in het leven der kerk, om bijvoorbeeld voor te zitten in de synoden en daardoor de eenheid te bevorderen. Maar de Paus beoogt veel meer. Ook zult ge bij Uw pogingen om de Reformatie van Uw land te bevorderen nog een tweede hindernis ontmoeten, n.l. de kwestie wie de predikanten moet aanstellen zal de apostolische successie, de band van de tegenwoordige herders en leraars aan de oorspronkelijke ambtsdragers in de kerk, Christus' apostelen, gewaarborgd blijven. Stellig mag niet ieder, die maar wil, zich als verkondiger van het Evangelie opwerpen. Maar de te deze door Rome gestelde

regelen mogen evenmin als norm worden beschouwd en gevolgd. Een nieuwe regeling van deze materie is noodzakelijk. Voorlopig zou, dunkt me, de aanstelling van een hoeveelheid "doctores" aanbeveling verdienen, terwijl dan later een regeling kon worden ingevoerd, waarbij gij en de Rijksstanden in samenwerking tot het beoogde doel kwamen.

Doch niet alleen met "the first gentleman" in de Poolse staat heeft Calvijn gecorrespondeerd. Ook met de voornaamste onder diens onderdanen. Evenals Bullinger in 1558 van de kort daarvóór met Johannes a Lasco naar Krakau gekomen Zuid-Nederlander Jan Utenhove de suggestie ontving eens aan de slotvoogden van Medzerec en van Biec, aan Stanislaus ab Ostrorog en Johannes Bonar, te schrijven om hun gedeeltelijk reeds gebleken, gedeeltelijk nog vermoede liefde voor de Reformatie in de te Zürich heersende geest aan te wakkeren, kreeg de Genève al aan het einde van 1555 bericht van Franciscus Lismanini, die toen 's konings biechtvader was, dat z.i. een opwekking van diezelfde kracht op haar plaats zou zijn bij verzending daarvan aan niet minder dan twintig adressen.¹⁶

En deze zou Calvijn niet geweest zijn, als hij toen aan het advies, dat in dit bericht lag opgesloten, geen gevolg had gegeven.

Vertonen al deze brieven wat de hoofdgedachte ervan betreft uiteraard maar zeer geringe variatie, zijn het altoos weer vooral vermaningen om met een nooit inzinkende geloofsenergie aan het grote Reformatiewerk mee te bouwen, hier en daar worden er ook nog wel eens speciale idealen in voorgestaan.

In een brief, die Calvijn 9 okt. 1561 aan Radziwill schreef, drong de Reformator bijvoorbeeld op invoering van kerkelijke tucht en op stichting van opleidingsscholen voor predikanten aan, om te voorkomen dat er bij organisatie van nieuwe gemeenten in het land daarvoor geen leiders zouden wezen, en dat de voorgestane Hervorming alleen maar een zuiverder leer, geen Christelijker leven zou brengen. En reeds zes jaar eerder propageerde hij bij verschillende van de adressé's tot wie hij zich richtte de gedachte, dat zij zich voor de totstandkoming van een Poolse Bijbelvertaling hadden in te zetten: bij zijn schrijven aan de ook hiervóór reeds genoemde Johannes Bonar in dit verband naar het mij voorkomt het meest aan de bekostiging der onderneming denkend, bij zijn uitingen tegenover een zekere Andreas van Tricez aan de verzorging van de filologische zijde van de zaak, aan het eigenlijke vertalingswerk.¹⁷

Tenslotte bracht Calvijns briefwisseling met de bevelhebber van het Poolse leger, Johannes von Tarnow, omstreeks dezelfde tijd ook nog een derde speciaal onderwerp ter sprake - een onderwerp even merkwaardig van aard als de manier, waarop zij het behandelde merkwaardig geweest is - te weten de vraag of de nieuwe leer, die de Reformatie predikte, geen funeste gevolgen voor de verhouding overheid-onderdanen kon hebben. In een schrijven uit het laatst van 1555 verzekerde de Hervormer de generalissimus, dat dat niet het geval was: in stede van op verwaarlozing van de wetten der overheid kon hij veeleer op eerbiediging daarvan rekenen. Deze verklaring te aanvaarden blijkt evenwel meer geweest te zijn dan Von Tarnow vermocht te presteren. Althans in 1558 werd die brief van drie jaar tevoren uit Genève door een tweede gevolgd, waarin Calvijn deze aangelegenheid nog eens wat uitvoeriger uit de doeken heeft gedaan. Door de spottende toon van het antwoord, dat hij uit Krakau had gekregen geprikkeld - zelfs zózeer, dat hij er later zijn leedwezen over betuigd heeft¹⁸ - zette hij toen het volgende tegenover zijn correspondent uiteen: "mala bene posita non movere", het bestaande omdat het al zo lang op die manier bestond domweg te handhaven, is geen aanbevelenswaardige politiek.

Kaduke instellingen behoren niet in stand te worden gehouden. Zij het soms ten koste van de publieke rust: de norm voor ons handelen ligt in de eisen van gehoorzaamheid aan, van dienst van God. Ook al kon Calvijn aan deze uiteenzetting naar waarheid toevoegen, dat hij en de zijnen nooit gepoogd hadden tucht en zede omver te werpen, of de staatsorde te verbreken, het bevreemdt mij, eerlijk gezegd, niet te zeer, dat we de zoon van Mars, die dit te lezen kreeg, nog niet direct met geestdrift naar het kamp der aanhangers van de Zwitserse Hervorming zien overgaan: voor een loyaal soldaat borgen deze beschouwingen te veel gevaar voor haken en ogen in zich, dan dat hij er niet een goede dosis wantrouwen tegen zou moeten blijven koesteren. Voor anderen was de keus hier tenminste veel gemakkelijker. Over het algemeen toch hebben deze boekopdrachten en brieven waarop ik wees, in Polen een sfeer geschapen, die voor het binnendringen van de Zwitserse Reformatie, van het Calvinisme, niet weinig bevorderlijk is geweest.

Al in het voorjaar van 1550 hebben de gedachten van velen daar te lande zich met de Reformator van Genève bezig gehouden. Een, naar later bleek vals gerucht dat hij in de buurt van Straatsburg gevangen genomen was, veroorzaakte er toen immers ontsteltenis.¹⁹

Bij belangstelling voor 's mans lotgevallen bleef het daar toen zelfs niet eens meer. Voor vriend en vijand was het destijds al duidelijk, dat men er zich ook voor zijn gedachtenwereld interesseerde.

Op 1 september van hetzelfde jaar berichtte de Breslauer reformator Moibanus hem, dat geen geschriften in de buurt van Warschau, waar hij zich toen bevond, met zoveel bijval ontvangen werden als de zijne. En van dezelfde situatie getuigt een klacht van de Poolse bisschoppen uit de weken kort na de Rijksdag, die omstreeks die tijd heeft plaats gevonden: "dass allerlei ketzerische bucher, sonderlich aber des gotteslästerers Calvin lester und gottlose schriften, von menniglich gelesen werden.²⁰ Van deze geschriften zijn er weliswaar maar heel enkele in het Pools vertaald, maar voor velen zullen zij ook in het Latijn en in het Frans toegankelijk zijn geweest. Aan gevallen, waarin edities in originali dienst hebben kunnen doen, moeten wij tenminste zeker denken wanneer we bronnen onder de ogen krijgen als de mededeling, dat de Koning zich tweemaal per week uit de Institutie der Christelijke religie liet voorlezen en dat ook bij de vrouwelijke leden van de Poolse adel voor hetgeen Calvijn geschreven had interesse bestond.²¹

Hebben de Polen zich op de beschreven manier voor de lotgevallen en de geschriften van de Geneefse Reformator warm gemaakt: tenslotte hebben zij ook zijn persoonlijke aanwezigheid in hun land nog gewenst. In 1555, toen zij een nationale synode zouden gaan houden nodigden zij, behalve enige andere buitenlanders, ook hem uit die bij te wonen. En twee jaar later ging van een aantal leden van de adel opnieuw een verzoek in die geest uit. Beide malen hadden de uitnodigers echter geen succes. Om drie redenen sloeg de Reformator hun invitatie af. Zijn afwezigheid zou Genève schaden; de Raad der stad had er bezwaar tegen, dat hij gaan zou; en last not least: waarom zou Polen niet buiten hem kunnen, daar had men nu immers a Lasco!

Ik vind dit laatste argument verreweg het belangrijkste van de drie. Bevat het niet een gewichtig gegeven voor onze beantwoording van de vraag wie wij in die begintijd als de leiders van het Poolse Calvinisme moeten beschouwen? De geschiedwetenschap heeft zich meer dan eens met de onderscheiden, die er tussen Calvijns en a Lasco's inzichten bestaan hebben, bezig gehouden. Laat ons aannemen: volkomen terecht. Mits wij uit dit onderscheid maar geen gescheiden-zijn van de beide genoemde

mannen distilleren, want althans Calvin zou daar nooit accoord mee gegaan zijn.²² Weliswaar koesterde deze één enkel bezwaar van ernstiger aard tegen zijn Poolse medestander. Maar dit betrof niet diens overtuiging, doch de kracht, waarmee hij wat hij juist en goed achtte trachtte door te zetten. Hoe weinig dit bij de populaire voorstelling, die men zich omtrent de Reformator van Genève pleegt te maken, past: meermalen beklaagt deze zich over a Lasco's strengheid. Afgezien daarvan heeft hij echter geen enkele aanmerking op de man te maken, noch wat zijn vroomheid en overtuiging, noch wat zijn mensenkennis en beleid om te handelen betreft.²³

Een opvatting, waarin hij niet alleen heeft gestaan. Ook bij de tweede voorman der Zwitserse Hervorming uit het derde kwart der 16e eeuw, ook bij Bullinger treffen wij haar aan. In een brief, waarin deze Züricher uitdrukkelijk zegt de hoop te koesteren, dat de Poolse koning de Reformatie van zijn land alleen door Laski te weeg zal brengen. Dit toch zal het enige middel zijn om er verwarring in te voorkomen.²⁴

Een complete biografie van deze primus inter parel van de Poolse Reformatie-leiders hier in te voegen zou mijn verhaal maar nodeloos omslachtig maken. Want gedurende het grootste deel van zijn leven als aanhanger der Reformatie heeft hij zich niet in zijn vaderland opgehouden, maar ver daar vandaan, en dan ook niet ten gunste van Polen, doch van andere landen gewerkt; ten behoeve van Oost-Friesland en van Engeland. Feitelijk komt hier slechts een drietal jaren, de periode tussen dec. 1556 en jan. 1560, in aanmerking. Toen in 1553 de jonge Tudorvorst Eduard VI, die hem naar Engeland gehaald had om daar - door een kerkelijke organisatie aan de kort te voren er heen ingeweken Zuid- Nederlanders te geven - geloof en orde te bevorderen, en tegelijk de Britten te tonen hoe zij te deze het best konden handelen: toen (zeg ik) Eduard VI door Bloody Mary werd opgevolgd, moest hij met zijn geestverwanten Londen verlaten en die zwerftocht door Denemarken en langs een aantal steden aan de Oostzee aanvaarden, die hem na veel wederwaardigheden in dec. 1556 in zijn geboorteland terugbracht. En drie jaar later reeds overleed hij, op 8 januari 1560.

Een zo korte periode laat gewoonlijk geen duidelijk waarneembaar spoor in een land na. Maar in dit geval was dat wel zo. Vooreerst is dat wel daaruit voortgevloeid, dat a Lasco uit een van de voornaamste geslachten van Polen stamde en verwant was aan zijn naamgenoot, die tijdens zijn jeugd aartsbisschop van Gniezno is geweest, zodat het wel sterk de aandacht moest trekken en min of meer als voorbeeld moest werken, dat hij de Reformatorische beweging steunde. Waar dan nog bij kwam, dat zijn geestverwanten hem onder zijn tijdgenoten voor facile princeps hielden. Niet een vechtlustige fantast slechts, als Kruske en Werner Elert, twee twintigste-eeuwers, in hem zagen, vonden die hem, doch "de apostel van Polen". En dat om deze reden, dat hij - om te bereiken, dat de Poolse Hervorming door het Katholicisme niet onder de voet zou worden gelopen, zich veel moeite gaf om de verschillende Protestantse gemeenschappen in het land aaneensluiting te doen zoeken.

Overbodig was dat zeker niet! Want in Polen was de eenheid in dit opzicht nog verder te zoeken dan elders in Europa. Vond men daar in de meeste landen, waarin de Reformatie zich een plaats had gewonnen, slechts Lutherse en Calvinisten tegenover elkaar staan: hier moest met nog twee groepen meer gerekend worden; n.l. ook nog met de Boheemse Broeders en met de verwerpers van het dogma der Drieëenheid, de Anti-trinitariërs.

Met de verklaring dat zij een eenheidsstreven geweest is, is a Lasco's werkzaamheid uit zijn in Polen doorgebrachte jaren intussen nog niet geheel naar de eis gekarakteriseerd. Want het gold hier een eenheidsstreven van speciale aard,

onderscheiden bijvoorbeeld van dat van een andere Pool, die zich veel moeite voor het verkrijgen van een eenheid onder de Protestanten in zijn vaderland gegeven heeft, Andreas Fricius Modrevius, bij zijn Poolse naam genoemd Andrzej Frycz Modrzewski. Deze laatste was meer een humanist dan een Reformatorisch Christen, in verband waarmee hij - om de door een Deense schrijver over het onderwerp, Jdrghensen, gebruikte onderscheiding over te nemen - niet zozeer een theologische als een vulgaire eenheid heeft voorgestaan, d.w.z. dat het hem alleen en uitsluitend om eenheid te doen was, onverschillig hoe deze er uitzag. a Lasco's streven daarentegen zocht een eenheid, niet "à tout prix", maar in harmonie met de geest der confessies van de samengaande groepen, wat de consequentie voor hem meebracht, dat hij wel met de Luthersen en de Boheemse Broeders maar niet met de Anti-trinitariërs wilde samenwerken; hoe weinig de eerstgenoemden, en hoeveel deze laatsten daar ook voor voelden,²⁵ zowel met het oog op de kerk, als ook op de staat.

Toen Johannes a Lasco overleden was duurde het niet lang of Calvinistisch Polen kreeg in Christopher Thretius een nieuwe leider. Bij kennismaking met deze figuur, zoals Wotschke hem ons getekend²⁶ heeft, leren wij hem kennen als een echte man van de tweede generatie: jonger dan zijn voorganger en, vergeleken met deze, een varieteit, maar essentieel toch van dezelfde structuur en naar hetzelfde doel strevend. Terwijl a Lasco zich de evenknie van Calvin en Bullinger had gevoeld en ook van hun kant als gelijke was behandeld, zien we Thretius als hun leerling optreden. De Züricher, in wiens huis hij een tijdlang gastvriendschap heeft genoten, noemde hij immers vader, tijdgenoot als hij dan ook metterdaad van diens kinderen en schoonzons Josias Simler, Huldreich Zwingli jr en Ludwig Lavater is geweest.

En naar Genève trok zijn hart, als zijn voeten dat deden, zo dikwijls hij in enige moeilijkheid aan advies behoefte had. Nog daargelaten dat hij - wanneer er in zijn vaderland verlangen naar een geschrift bestond, dat met gezag dwalingen van een of andere landgenoot zou kunnen analyseren en bestrijden - eer hij persoonlijk naar de pen greep, een verzoek naar het Lac Léman stuurde om de beschikking over een publikatie van dien aard te verkrijgen,²⁷ en dat het sterven van Calvin hem in een brief, die hij 7 mei 1565 aan Beza richtte, de volgende overwegingen in de pen gaf: onze gemeenschappelijke vader Johannes Calvin ... indien het geoorloofd zou zijn een wens uit te spreken, had hij eigenlijk onsterfelijk moeten zijn!

Niemand anders heeft deze eeuw immers gezien of gekend, jegens God met zo grote vroomheid bezielde, minder van begeerlijkheid vervuld dan hij het geweest is en naarstiger in het volbrengen van alle plichten der Christelijke godsvrucht en met betrekking tot de opbouw van de kerk. Terwijl het ook de vraag is, of zij er in de toekomst nog wel ooit zo een zien zal.²⁸

Dat dit aan de leiding komen van iemand uit de jongere generatie van Hervormingsvoorstanders dan die, waartoe a Lasco behoord had, in meer dan één opzicht een gewijzigde situatie in het leven geroepen heeft, is wel haast vanzelfsprekend.

Ziehier twee opzichten waarin de periode-Thretius een eigen kenmerk gedragen heeft. Zij gaf blijk te beseffen, dat het nodig was de Reformatie te consolideren; door de organisatie van een gymnasium, dat hemzelf, Thretius, tot rector heeft gehad, kregen haar aanhangers gelegenheid hun kinderen een onderwijs te verschaffen, dat toegang tot de universiteiten in Europa's Westen verleende, tot de academies te Genève, Bazel, Straatsburg en Heidelberg. En ook heeft zij zich, in onderscheiding met het eraan voorafgaande a Lasco-tijdperk, door de relaties, die zij met het Hugenotisme van Frankrijk aanging, gekenmerkt. Al in 1561, toen Thretius Beza dienend ter zijde stond

op het godsdienstgesprek te Poissy en zijn invloed aanwendde om te verkrijgen dat de woordvoerder van Protestantse zijde ook uit naam van zijn Poolse geestverwanten zijn Rooms-katholieke tegenstanders bestreed^{2°} Maar ook later nog, toen "la grande nation" de tijd beleefde dat Gaspard de Coligny, niettegenstaande zijn liefde voor het Hugenotisme, Karel IX's vertrouwensman was en diens gevolg in staat om invloed op zijn politiek te oefenen.³⁰ Toen de familie der Zborowski's in ruil voor concessies aan die Franse medegelovigen bereid was mee te werken om Hendrik van Valois, de latere Hendrik III van Frankrijk, tot Pools koning verkozen te krijgen, ook al had kort tevoren de St. Bartholemeusnacht getoond, dat er van de zijde van die dynastie niet veel goeds voor de Reformatie te verwachten was.³¹ En een beschrijving der vervolging van die Hugenoten, gepubliceerd tesamen met een Poolse vertaling van Jan Utenhove's beschrijving van de zwerftocht der Londense Nederduitse vluchtelingengemeente in 1553 en vervolgens, *Simplex ac fidelis narratio*, het lievelingsboek der Poolse Calvinisten was.³²

Niettegenstaande dit alles: wezenlijk verschil tussen de koers, die Thretius voer, en de richting, waarin a Lasco de beweging was voorgegaan, kunnen wij toch eigenlijk niet constateren. Door teleurstellende ervaring geleerd, heeft de eerstgenoemde weliswaar niet meer zo sterk op eenheid onder de Poolse Protestanten aangedrongen, als a Lasco dat gedaan had. Maar wat het verzet, door deze tegen het Anti-trinitarisme noodzakelijk geacht, betreft, gaven de beide elkaar niets toe. Ja, in dit opzicht heeft Thretius zijn voorganger zelfs nog overtroffen. Het krachtiger worden der actie van die heterodoxe richting lokte deze radicale bestrijding evenzeer uit, als de mogelijkheid om met verzet ertegen succes te bereiken tussen 1560 en 1575 groter werd doordat de overheid zich toen tot het treffen van bestrijdingsmaatregelen ertegen bereid toonde.

a Lasco en Thretius: om volledig te zijn moet ik ook nog een derde leidende figuur uit die aanvangstijd noemen, n.l. Andreas Volanus of Wolanus.³³ Te meer is dit nodig omdat deze man, sedert hij zijn belangrijke rol speelde voor vele jaren in het vergeetboek is geraakt. Van afkomst was hij geen Pool, maar een Silezier; een Sileziër evenwel, die goede relaties met in het oog vallende Lithauers had, daarom daar te lande belangrijke betrekkingen te bekleden kreeg - hulpadministrateur der goederen van de Poolse koningin, die in dat hertogdom lagen en later secretaris van een der vorsten Radziwill werd hij immers gemaakt - en, toen hij deze op een meer dan alleen maar bevredigende manier vervulde, ter wille daarvan in de ridderstand van Lithauen werd opgenomen. Door middel van een verdediging van dat land en van de man, in wiens dienst hij er stond, mengde hij zich in 1565 in de controversen, die toen in die hoek van Europa gaande waren. Vier jaar later volgde een bestrijding van de er kort tevoren begonnen werkzaamheden van de Jezuïeten-orde. Uitgedaagd tot een dispuut met deze heeft hij die uitdaging aangenomen, maar is per saldo niet verschenen om zijn woord gestand te doen. Toen dit - hoe had het anders gekund? - niet in zijn voordeel bleek uitgelegd te worden, heeft dit verlies van zijn reputatie als man, die voor zijn mening stond, hem aanleiding gegeven zijn overige levensjaren - en hij stierf eerst in 1610! - een onafgebroken reeks van polemische geschriften in het licht te zenden, tot welk werk zijn begaafdheid hem al evenzeer geschikt heeft gemaakt, als de opvoeding te Frankfort a.d. Oder en aan de Konigsberger universiteit, die zijn vader hem in zijn jeugd jaren had laten geven.

II

Zwakte van het Poolse Calvinisme door zijn smalle basis van beperkt-blijven tot de adel en de intelligentia

Wie zich met het Poolse Calvinisme bezighoudt wordt er onwillekeurig door getroffen dat dat thema hem vrijwel uitsluitend met de bovenlaag van de Poolse samenleving in aanraking brengt. Ik sprak van de magnaten en van de *szlachta*, van de voornaamsten van het volk en van zijn landadel, zowel als van zijn intelligentia, maar wat niet ter sprake kwam was de veel talrijker maatschappelijke groep, die zich daaronder uitstreckte, de schare der *kmeten*. Moet ik dit, als een ongeoorloofde beperking, als een niet te verantwoorden willekeur bij mijn manier van behandelen van mijn onderwerp nu ten spoedigste aan trachten te gaan vullen, het zo weer goed pogen te maken? In genen dele. Die *kmeten*, hoofdzakelijk uit de boeren, die op de landgoederen der edelen werkten, bestaande, speelden te deze aanzien geen zelfstandige rol. Parallel aan de regel, die ieder uit de 16e-eeuwse geschiedenis van Duitsland kent - "cuius regio eius religio", het volk heeft zich in godsdienstig en kerkelijk opzicht naar zijn vorst te richten - gold ook op de Poolse hofstede: zo heer zo boer.

Hier nota van te nemen is niet zonder belang. Enerzijds geeft het, althans gedeeltelijk, de verklaring van de overrompelende snelheid, waarmee wij de Reformatie in het algemeen en het Calvinisme in het bijzonder de Poolse maatschappij zien veroveren - als de boerderij- bezitter de beslissende stap naar de Reformatie deed, op zijn grondgebied een kerkgebouw liet zetten en een predikant aanstelde, volgden misschien honderden gezinnen uit de boerderijbewoners de aanwijzing, die hierin voor hen lag opgesloten - maar aan de andere kant doet het ons ook gevoelen hoe uiterst weinig betekenis deze "aanwinsten voor de goede zaak" wel moesten hebben, en hoe weinig er nodig was om de "bekeerlingen" weer bij honderden te doen wegtrekken, naar de oude kerk terug, dan wel rechts of links naar een of andere groep van dissenters. Slechts een enkele daad in het kasteel, waartoe de hofstede behoorde, en de zaak was voor alle opgezetenen hiervan beslist!

Knaagde door deze situatie van meet af aan een hem met vertering bedreigende worm aan de wortel van de wonderboom, die ik bezig ben te laten zien, nog des te funester was deze zwakte van het Poolse Calvinisme omdat ook aan die smalle basis ervan nog niet alles goud was wat er blonk. Politieke en economische factoren hebben altijd en overal de godsdienstige ontwikkelingen op de wereld beïnvloed, evenzeer als de religieuze steeds op de seculiere hebben gewerkt. Maar in Polen heeft dit proces zich met een intensiteit voorgedaan, die moeilijk te evenaren is. Hier is "beïnvloed" een veel te zwak woord en alleen "beheerst" op zijn plaats. Want in dit land is met betrekking tot de vraag, of men met de Reformatie mee moest gaan, of men al of niet de zijde van het Calvinisme zou kiezen, de beslissing maar al te vaak uitsluitend naar politieke en economische normen gevallen, en hebben religieuze overwegingen blijkbaar geheel ontbroken. Hier speelde in veel gevallen naijver een voornamere rol dan godsdienstijver; naijver op de clerus.

Toegegeven dat dit een onzuiver element in het spel heeft gebracht! Maar onbegrijpelijk was deze gang van zaken niet. Integendeel! Ieder die in het hoofdstuk *Wealth of Polish clergy in 16th century* in Paul Fox' *The Reformation in Poland* (1924)³⁴ leest hoe de toestanden ten aanzien van het bezit der kerk als geheel, zowel als inzake de rijkdom van haar geestelijken particulier, in Polen nog ernstiger misproporties vertoonden dan in Frankrijk: hoe in alle provincies op twee na de kroon

minder gegoed was dan de kerk; hoe in het hertogdom Mazovië - een deel van het land trouwens, dat altijd sterker aan het Katholicisme gehecht is geweest en gebleven dan de overige gebieden, waaruit het rijk is samengesteld geweest - geen enkele magnaat zoveel land bezat als de bisschop van Plock en in Klein-Polen geen lid van de adel zoveel als de bisschop van Krakau; en hoe de bisschop van Chelm, die voor de armste der vele Monseigneurs in het land gehouden werd, in 1623 een bedrag van een half miljoen dukaten in geld nalaten kon, afgezien dus nog van de landgoederen, waarvan hij zich eigenaar kon noemen: ieder, die kennis neemt van zulke wanverhoudingen zal toch wel moeten erkennen, dat deze afgunst hebben moeten verwekken, reactie in het leven hebben moeten roepen. En nog was dit het enige niet, dat tot zulke ontevredenheid aanleiding geven moest. Ook de politieke bevoorrechtiging van de geestelijkheid kan niet anders dan haar gehaat hebben gemaakt. Het feit, dat zij geen belasting behoefde te betalen, maar ze, in de vorm van tienden, wel mocht heffen. Het prerogatief, dat de aartsbisschoppen en bisschoppen in de senaat de vooraanstelling hadden en dat altijd een hunner als particulier raadgever van de koning deze op zijn reizen door het land vergezelde. En de regeling dat - wyl Polen een monarchie was, die geen erfelijk koningschap kende, maar in cas van overlijden van haar soeverein de nieuwe ambtsdrager door keus verkreeg, zodat er telkens een interregnum was - de regeling dat steeds de aartsbisschop van Gniezno, omdat hij de primaat der kerk was, als "interrex" mocht optreden.³⁵

Bij zulke verhoudingen laat zich verstaan, dat sommige Poolse Calvinisten ons maar weinig de indruk geven, dat hun beslissing om zich bij de Reformatie aan te sluiten een zaak van gelovige overtuiging is geweest. Ziehier bijvoorbeeld een paar reacties tegen de Contra-Reformatie, die de welsprekende, eerst als seculiere geestelijke werkende, later echter Jezuiet geworden propagator daarvan Peter Skarga in 1569 en 1570 ondervond.³⁶ Toen hij in zijn preken altoos maar weer tegen de Calvinisten te velde trok wachtte een van die bestreden tegenstanders, een zekere Seplewski, op een goede avond de preker op, bedreigde hem met zijn degen en gaf hem een kaakslag. Naar Skarga later, toen hier een rechtszaak van kwam, beweerde, gebeurde dit in dronkenschap, waarom hij het te verontschuldigen vond. Maar de paladijn, die het vonnis had te vellen, dacht er anders over. Die wilde de schuldige, om hem te straffen, de hand laten verminken, waarmee het misdrijf gepleegd was, omdat de genoemde verzachtende omstandigheid z.i. ontbrak. En niet veel anders ondervond de eerwaarde toen hij een jaar te voren, op reis naar Rome, in de buurt van Krakau de starost van Crodek Mielecki een bezoek bracht teneinde te trachten hem tot de Moederkerk terug te brengen. Erkend moet, dat hij deze poging niet op een tactvolle manier heeft gedaan. Is er geen God in Israël, dat ge Beëlzebub gaat raadplegen, luidde bij wijze van entrée á matiére zijn vraag. Verlaat gij de kerk om de Reformatie van Luther en Calvin te omhelzen, waar niemand ooit van gehoord heeft? Haalt ge op die manier Uw kasteel vol met verachtelijke predikanten - verkondigers van nieuwlichterijen? Maar wat daarop van de kant van Mielecki volgde was ook niet mals. Zo woedend werd de starost over die hem gedane vragen, dat de gedachte bij hem opkwam de vrager van de brug, die tot het kasteel toegang gaf, in de gracht te laten smijten. Eerst na verloop van enige tijd kwam zijn beter ik weer boven, zodat hij de inmiddels vertrokken Skarga door een hem nagezonden bode zijn verontschuldiging liet betuigen en hem als vrijwillig betaalde boete een beurs met honderd goudstukken aanbood, die deze overigens niet aan wilde nemen. Nu is het weliswaar niet zeer voorzichtig uit een tweetal gevallen een algemene regel te distilleren.

Maar ditmaal houd ik het toch niet voor te gedurfd. Nog daargelaten andere verschijnselen, waarop ik zou kunnen wijzen - bijv. het feit, dat in sept. 1558 een synode te Wlodziſlaw haar ongenoegen uitsprak over twee leden van de szlachta, omdat deze de kerkelijke goederen in hun ressort, die ze in beslag hadden genomen, ten eigenen bate hadden aangewend 37 - deze twee genrestukjes passen geheel in de lijst van het Poolse volkskarakter, zoals dit in de 16e eeuw voor de dag placht te komen. Welke kenmerken droeg dit immers? 38 Een modern oordeel erover noemt de Polen ijdel en luchthartig; in de gevoelens, die zij koesteren, weinig constant, zodat zij een eed met even groot gemak breken, als zij hem plegen te zweren; "beaux parleurs", praatjesmakers, en zonder zelftucht. 38 Welnu, dezelfde en daarbij aansluitende eigenschappen hebben zij ook in de Reformatietijd reeds getoond te bezitten. "Ik denk dat ik voortaan maar niet meer naar dat land schrijf", meldde Calvijn 12 sept. 1563 aan Bullinger. "Ik vertrouw hen niet te best. Maar weinigen hunner zijn oprecht". Een dergelijk oordeel velde ook die Bullinger zelf over hen: "onze Poolse broeders zijn wonderlijk en lastig. Allerlei vragen stellen zij, die niemand beantwoorden kan. Dikwijls is het een kwast in een balk zoeken". En om met behulp van het getuigenis van een Engelse gezant, die tijdgenoot dezer beide Reformatoren geweest is, het trio berichtgevingen vol te maken: volgens Sir George Carew, die in 1598 door koningin Elizabeth naar Zweden, Polen en Dantzig gezonden werd, was men te Krakau en omgeving verkwistend, slecht van betalen, hooghartig en trots.

III De houding van het Poolse Calvinisme tegenover de Boheemse Broeders

In het jaar 1548 zagen de, met de kerk in botsing gekomen Boheemse Broeders zich door hun koning uit hun oorspronkelijke woonplaatsen in Bohemen verdreven. Een deel van hen besloot toen in het hertogdom Pruisen asyl te gaan zoeken. Bij de reis daarheen voerde hun weg hen door Pools gebied. Nu was 1548 juist het jaar, waarin Polen een nieuwe heerser kreeg, waarin koning Sigismund overleed en door zijn zoon werd opgevolgd. In aanmerking genomen de manier, waarop deze zich als kroonprins gedragen had zag men hem met vertrouwen de troon te Krakau gaan bestijgen, want hij had zich in onderscheiding van zijn vader vrij duidelijk een vriend van de Reformatie getoond, naar wij reeds zagen. Zo kwam de gedachte bij de Boheemse uitwijkelingen op hun zwerftocht naar het verre Oostzeegebied maar niet verder voort te zetten, doch zich te vestigen in het gebied, dat zij op dat ogenblik bereikt hadden.

Toen zij dit besluit tot uitvoering hadden gebracht heeft het niet lang geduurd, of de wenselijkheid liet zich gevoelen om niet op zichzelf te blijven staan, maar aanraking te zoeken met de autochtone Poolse groep van Protestanten, die zij in het land van hun vreemdelingschap aantreffen. Was het hiertoe drijvend motief in de behoefte aan vorming van een gezamenlijk front tegenover het Katholicisme gelegen? Het ligt voor de hand dit aan te nemen. En bij sommigen onder degenen, die in deze actie vooraan stonden, zal het wellicht ook wel een voorname rol hebben gespeeld, dit zoeken van samenwerking. Maar in laatster instantie moeten wij de bewegende oorzaak ervan toch aan een andere wens toeschrijven.

Wat waren het eigenlijk voor mensen, deze Boheemse Broeders? Waarin onderscheidden zij zich van de overige Protestantse groeperingen onder hun tijdgenoten? Zij worden met allerlei namen aangeduid. Getuige een gezangboek van 1564, in hun kring gebruikelijk, in de titel waarvan het heet *Gesangbuch der Brüder in Bohemen und Merhern, Die Man auss hass und neyd Pickharden, Waldenses etc. nennet*, zowel als een *Examinatio capitum doctrinae* van zekere Johannes Hedericus uit 1580, die hen *Patres in Bohemia et Moravia* noemt, maar deze aanduiding dan toelicht met de woorden "*vulgo Picardorum, seu Vualdensium, seu Boleslaviensium*".
40

Verschillende van die namen zijn evenwel min of meer misleidend. Zij suggereren, dat in de inzichten dezer immigranten enige oudere bewegingen uit andere streken van Europa hebben voortgeleefd. Maar alleen al uit het feit, dat men uiteenlopende groepen in hen heeft willen terug vinden, blijkt dat in deze meer een willekeurige etikettering aan het woord geweest is, dan een voorzichtige en juiste constatering van de waarheid. Beter kunnen wij ons daarom misschien maar afvragen welke eigenschappen bij deze Boheemse Broeders op de voorgrond zijn getreden, afgezien van de hun aangehangen namen. Welnu, dit waren er twee. Zij hebben het overigens onder de Protestanten geen verdediging vindende celibaat voorgestaan, geëist dat hun predikanten ongehuwd bleven. En zij wilden een straffe kerkorganisatie, met het oefenen van strenge tucht over haar leden.

In deze hoge waardering van een goed in elkaar sluitende structuur van de kerk, meer nog dan in 't aangaan van een pact ter defensie van de Reformatie tegen het Roomskatholicisme, heeft nu de behoefte der Boheemse Broeders om met de geestverwanten, die zij bij hun komst in Polen daar aantreffen, samen te gaan haar wortel gehad. De lust om die niet zo zeer georganiseerden in hun gemeenschap op te

zuigen was er de voornaamste oorzaak van. 41

Aan succes heeft het hun bij dit streven, aanvankelijk althans, niet ontbroken. In 1551 zijn besprekingen hunner voormannen omtrent de mogelijkheid van toenadering, met Felix Cruciger als vertegenwoordiger der andere partij begonnen, daar Cruciger weinig doortastend was, vruchteloos gebleven. Maar toen in januari 1553 drie van de autochtone Reformatorischgezinden in een brief aan de bisschop der Broeders Johannes Cerny de zaak krachtiger aanpakten - verklaarden, dat h.i. de geïmmigreerden in prediking en kerkinrichting evenzeer als in het afschaffen van misstanden het ideaal, om tot de vroomheid en de eenvoud van de apostolische kerk terug te keren, dichter genaderd waren dan zij, de Poolse Protestanten; en dat zij daarom behalve ten opzichte van het celibaat graag aansluiting bij hen tot stand zouden zien komen - toen kwam men spoedig het doel nader. 42 In 1555 werd op de synode te Kozminek een Unie gesloten. En dat dan in dezer voege, dat hetgeen bereikt werd - al was het niet helemaal een overwinning van de immigranten - toch in hoofdzaak de Broederuniteit in het gevlj kwam. Wat toch waren de voornaamste bepalingen van het door de beide partijen getekende stuk? Dat de Klein-Poolse Evangelischen hun eigen seniores zouden hebben en hun gewoonte om tienden van de leden hunner kerken te heffen af zouden schaffen, maar overigens een leven conform aan dat van de Boheemse Broeders zouden gaan leiden. Instemmend met de belijdenis der nieuw-gekomenen zouden zij hun liturgische gebruiken overnemen en in het algemeen de regel volgen, dat zij, vóórdat zij in enige belangrijke aangelegenheid een besluit troffen, bij hen, de Bohemers, om een advies daarin zouden aankloppen. 43

Zijn lezers met subtiële redeneringen over jaartallen lastig te vallen is geen prettig werk, maar hier moet ik het toch even doen. Deze Unie van Kozminek is van 1555. Wie zich nu herinnert, dat hiervóór bleek, dat Johannes a Lasco, de man die - evenals Thretius en Volanus, en zelfs in nog wel wat hoger mate - zo'n vooraanstaande plaats in de Reformatiegeschiedenis van Polen heeft ingenomen, in 1556 van zijn langdurige zwerftochten in Engeland en Duitsland naar zijn vaderland is teruggekeerd, ziet dus terstond in, dat die "Apostolus Poloniae" bij zijn aankomst autochtonen en Boheemse Broeders verenigd, haast zouden wij moeten zeggen samengesmolten, vond. Dit is een belangrijk gegeven met het oog op de vraag, hoe hij bij zijn thuiskomst op hetgeen hij daar aantrof gereageerd heeft. Zette hij het tot nu toe door zijn geestverwanten gedane werk voort en stimuleerde hij het samengaan met de Boheemse Broeders, of niet?

Terugkomen op wat er tot stand gebracht was deed hij niet, maar de voortgang van wat men op touw gezet had remmen zien wij hem wel doen. Waarom hij gemeend heeft hiertoe verplicht te zijn? Niet omdat hij zulke ernstige bezwaren tegen de confessie der Bohemers had. Hij vond die rijkelijk lang en op sommige plaatsen was zij volgens hem meer een apologie dan een thetische belijdenis.

Maar van er niet mee in te stemmen was geen sprake. En evenmin trachtte hij het aangevangen proces in zijn voortgang tegen te houden daar elk streven naar eenheid van gemeenschappen, die ieder een eigen historische ontwikkeling hadden doorgemaakt, voor zijn gevoelen uit den boze was. Want naar reeds bleek dacht hij heel anders over dit punt. Maar hij wilde niet verder gaan dan dat de Poolse en de Boheemse groep federatief samenwerkten. Dat de eerstgenoemde in deze laatste zou op moeten gaan was hem te kras. Al was het alleen maar om de consequentie, die dat in casu mee zou brengen, n.l. dat het Poolse godsdienstige en kerkelijke leven voortaan van het buitenland uit bestuurd zou worden. Het hoofdkwartier der Broederuniteit was immers in Moravië gelegen, in een gebied dus dat onder de koning van Bohemen ressorteerde, niet onder die van Polen.

Bij zijn opkomen voor deze gedachte heeft a Lasco het niet al te moeilijk gehad. Integendeel, hij had er de wind in vrij sterke mate bij mee. Want eigenlijk van het eerste ogenblik af aan, dat de Unie van Kozminek tot stand kwam, heeft geen der beide partijen, die haar gesloten hadden, er zich aan gehouden.

Toch zat de behoefte aan een verenigd voortgaan op de reformatorische weg dieper in de gemoederen der betrokkenen dan wij, oppervlakkig uit deze gang van zaken concluderend, geneigd zouden zijn vast te stellen. Als a Lasco in 1560 overleden is komt het streven naar het leggen van een band tussen de niet-Rooms-katholieken opnieuw aan het woord. En dat niet zonder succes. De in 1570 tussen de Lutherse en Calvinistische Polen en de Boheemse Broeders tot stand gekomen Consensus van Sendomir is daar het bewijs van. Nog te meer omdat deze tot in 1595 toe elk jaar weer hernieuwd werd en eerst toen uiteenviel.

Bij deze herleving van het oude streven naar samengaan hebben weer de Boheemse Broeders vooral de beweegkracht geleverd. De Luthersen hebben er nooit veel geestdrift bij getoond. Evenals dat bij de behandeling van het Calvinisme in Duitsland blijken zal 't geval te zijn geweest hebben deze ook in Polen de aanhangers der Zwitserse Hervorming meer als tegenstanders dan als geestverwanten beschouwd. De Calvinisten zagen bezwaren, maar gingen mee. Doch de Uniteit heeft met bezieling in het driespan meegedraafd. Dit is een gewichtig gegeven. Omdat er uit op te maken is dat zij zich in de sfeer, die de Consensus schiep, behaaglijk gevoeld heeft.

Maar eveneens wijl wij eruit kunnen zien, dat de Poolse Calvinisten niet afwijzend tegenover de geest, die in de Uniteit heerste hebben gestaan, ook zelfs niet nadat zij er een aanmerkelijk aantal jaren mee te maken hadden gehad. Weliswaar heeft de akte van overeenstemming, die men zolang heeft gecontinueerd, niet de totaliteit van het leven der samenwerkende gemeenschappen betroffen; weliswaar was de Unie van Sendomir - om een onderscheiding van Karl Volker over te nemen 44 - een unie inzake de belijdenis alleen, geen unie ten opzichte van de plechtigheden van kerkdiensten en liturgische gebruiken, en van de inrichting van het kerkelijk leven door kerkorde en vergaderingsbesluit. Maar zien wij in zulke gevallen van samengaan niet altijd, nog meer dan officiële accoorden en met veel zorg geformuleerde bepalingen, de imponderabilia een beheersende rol spelen; is het mislukken of gelukken ervan blijkens de ervaring niet minstens evenzeer aan de geest gebonden, die in de ene en de andere der verbonden gemeenschappen te vinden is, als aan de gemaakte afspraken?

Zo zegt het dan toch wel iets, dat de Calvinisten van Klein-Polen jarenlang bereid zijn geweest in vriendschappelijke verhouding te leven met een groep mede-Protestanten, die hun tijdgenoot Lasitius - hun tijdgenoot niet alleen, maar ook een hunner, en de man, die in mei 1564, toen Calvijn op zijn sterfbed lag, opzettelijk van Zürich naar Genève reisde, om de dodelijk zieke Reformator nog eens te kunnen bezoeken 45 - ik zeg: zo is het dan toch niet zonder betekenis, dat deze Lasicki de Boheemse Broeders als volgt beschreef en beoordeeld heeft: zij zijn levende voorbeelden van de band tussen God en de mens. Geen belijdenisgeschrift volgt zó de richtlijnen van de Bijbel als het hunne.

Hun gemeenten bestaan uit drie categorieën van aanhangers: de beginnelingen (de kinderen en de Roomsk-katholieken, die zich bij hen wensden te voegen), de voortgeschreden (die tot het H. Avondmaal gerechtigd zijn) en de verstgevorderden, geoefend in zelfverloochening, het versmiden van aardse goederen en over het algemeen in alle Christelijke deugden. Uit deze laatstgenoemde groep worden presbyters gekozen, die met de predikant op de wandel der gemeente moeten toezien.

Dit gebeurt door middel van huisbezoek bij de leden, elke drie maanden opnieuw. Nagegaan wordt daarbij dan of deze hun maatschappelijke taak met zorg volbrengen, de huiselijke godsdienstoefeningen geregeld houden, geen schulden maken, en zich onthouden van herbergbezoek, kaartspel, te weelderige kledij en liefdesavonturen. 46 Met goedkeuring van zijn bisschop mocht een predikant een huwelijk aangaan, maar verwacht werd, dat hij er de voorkeur aan zou geven ongetrouwd te blijven. Behalve ouderlingen hadden de Broeders ook diakenen, die én de armen verzorgden én hulp aan de predikant bij de verrichting van zijn leraarstaak verleenden. Tot dit laatste werk werden zij in een predikantsgezin opgeleid, waarbij hun kostheer hun zowel theologisch-wetenschappelijk leiding had te geven, als in devotioneel opzicht. Het leven van de Uniteit als geheel werd door synoden gedirigeerd. Toch werd daarin ook het bisschopsambt gevonden. Regeren deed dit echter niet. Slechts terwille van de handhaving van de orde in het kerkelijke leven hadden bisschoppen zekere bevoegdheden, die de predikanten over het algemeen niet bezaten.

Toen de Consensus van Sendomir na 1595 in onbruik was geraakt stierf onder de Poolse Calvinisten de sympathie voor de gedachte om met hun medestanders van andere denominaties samen te gaan nog volstrekt niet uit. Gedurende het eerste derde deel van de 17e eeuw is dit - hoewel dan niet in Polen, maar in Duitsland - duidelijk gebleken. Toen daar - in 1607, gewijzigd nog weer eens in 1614, en in 1634 in het Duits overgezet - een anonieme *Fraterna exhortatio* verscheen, die een zelfde soort eenheid propageerde als de naar de synode te Sendomir hetende, en nogal sterk de aandacht trok, kwam dit op instigatie van de bekende professor David Paraeus uit, maar geschreven was het door een predikant van de Calvinistische Klein-Poolse kerk Bartholomeus Bythner.⁴⁷

IV Het Calvinisme en de Anti-Trinitariërs

Ook ten aanzien van een ander vraagstuk dan dat der oecumeniciteit heeft deze Bartholomeus Bythner voorlichting willen geven. Willen geven, zeg ik, want zijn *Ad duas quaestiones de Socinianis responsio* heeft het nooit verder gebracht dan tot een bestaan in handschrift; gedrukt werd zij nooit. 48 Waarmee wij overigens niet zo heel veel verloren hebben. Een antwoord van op zich zelf staande aard houdt het manuscript immers niet in. De algemene opinie der Poolse Calvinisten over het Socinianisme is er veeleer in te vinden.

Drie factoren hebben tezamen de situatie in het leven geroepen, die nodig maakte, dat zij hun standpunt daartegenover bepaalden.

De eerste daarvan is in het feit gelegen geweest, dat koning Sigismund I in 1518 in tweede huwelijk hertogin Bona Sforza uit Milaan naar het paleis te Krakau gevoerd heeft, en dat deze rijk begaafde door haar wilskrachtig karakter invloedrijke, maar eierzuchtige vrouw, als "first lady of the realm", haar tweede vaderland bij haar Italiaanse compatriotten zeer populair wist te maken. Vooral na 1548, toen haar steeds weifelende gemaal, die in geen enkel opzicht haar evenknie is geweest, stierf en haar niet meer bij het najagen van haar idealen belemmeren kon. 49 Van te groter betekenis is dit geweest doordat in het tijdvak in kwestie juist heel wat Italianen in hun tot hiertoe bewoonde steden en dorpen niet meer veilig waren; omdat hun critische houding tegenover de kerkleer en het gedrag der geestelijkheid bij de autoriteiten in hun vaderland zulk een weerzin tegen hen in het leven had geroepen, dat de gedachte om de wijk naar het buitenland te nemen er, indien al niet aantrekkelijk, dan toch onvermijdelijk en aanbevelenswaardig door werd.

Waarlijk, de toenmalige constellatie wat betreft belijdenis en wandel van de clerus liet even veel te wensen over, als de gezindheid der Italiaanse autoriteiten ten aanzien van hun met de Reformatie sympathiserende onderdanen destijds onheilspellend was. Een Christelijke kerk, die dermate ontaard was dat een vertegenwoordiger daarvan als de Krakauer bisschop Zebrzydowski Mozes, Mohammed en zelfs Jezus openlijk bedriegers durfde te noemen; kardinalen, die op klaarlichte dag, hoewel dan achter een masker verborgen, met hun bijzit door Rome's straten reden, en het zowel door Luther als door Macchiavelli geconstateerde feit, dat men in Italië, dank zij het voorbeeld dat de pauselijke stad gaf, zo goed als in het geheel geen vroomheid meer vond: het een en het ander mocht bij de serieuze elementen der bevolking reactie opwekken en een krachtig verlangen naar zuivering van de bestaande toestanden in het leven roepen, toen de autoriteiten op die wens naar verbetering niet tegemoetkomender wisten te antwoorden dan met een conferentie als de in september 1541 te Lucca tussen keizer Karel V en paus Paulus III gehouden, en 21 juli 1542 tot de oprichting ener *Congregatio Sancti Officii*, van een algemeen Inquisitie-tribunaal besloten: wat bleef er voor die goedwilligen toen over, als naar een herbergzamer woongebied dan het vaderlandse Italië uit te zien! 50

Verscheiden bekende vinden wij onder de namen van de emigranten, die vooral tegen het eind der jaren vijftig - hetzij zonder tussenstation, hetzij na eerst wat in de Zwitserse Reformatorische centra als Genève, Zürich of Bazel te zijn blijven hangen, en diensgevolge in het bezit van een aanbevelingsschrijven van een of ander der daar leiding gevende figuren gekomen te zijn - Polen wisten te bereiken. Georgio Biandrata of Blandrata, een medicus; Bernardino Ochino, eer hij uitweek Generaal

van de Italiaanse provincie der orde van de Capucijnen; Valentino Gentile, een taalgeleerde; Vergerio, Francisco Stancaro en Laelius evenals Faustus Socinus, naar wie de Socinianen zich hebben genoemd; iemand behoeft in het Europese denken uit de laatste helft der 16e eeuw maar een klein beetje thuis te zijn en hij zal niet vreemd opkijken als hij van deze mannen melding hoort maken.

En toch laten zich in verband met het feit van hun zich-neerzetten in Polen enige verwonderde vragen niet terugdringen. Wat toch heeft zich al spoedig nadat zij er zich gevestigd hadden voorgedaan? Dat zij behalve de Rooms-katholieke dwalingen en misstanden, waartegen zij ook in Italië al hadden getuigd, ook de oud-Christelijke inzichten begonnen te bestrijden, waarbij hun mede-Protestanten zich hadden aangesloten. Francesco Stancaro is daarmee begonnen, door aan de Christologie van het Chalcedonense te gaan tornen. En toen hij a gezegd had zeiden anderen b.

Vooraf Blandrata en de beide Socini hebben daarbij uitgemunt. Via de beschuldigingen, dat de belijdenis van Nicea Tri- theïsme had ingevoerd, zodat men aan de denkbeelden van Arius de voorkeur diende te geven, en later nog weer dat de theologie van Athanasius ditheïstisch was, kwamen deze immigranten ertoe een volkomen unitarische voorstelling van Gods wezen te propageren. En voor dit standpunt hebben zij toen met zoveel kracht van overtuiging gestreden, dat zij er ook tal van die Protestantse medestanders waren voor wisten te krijgen. Welnu, èn die bestrijding der oud-Christelijke belijdenis-elementen èn dat grote succes, dat zij daarmee hebben kunnen behalen, stelt ons voor een vraagstuk, dat wij niet naast ons neer kunnen leggen, maar dat beantwoording vereist.

Dat Anti-trinitarisme doet zulks in verband met de omstandigheid, dat de Zwitserse Reformatorische wereld, zoals ik hiervóór ook al eens terloops heb meegedeeld, toen de betrokken Italianen na een aanvankelijk verblijf van enige tijd in haar midden uit het bergland naar de Poolse vlakten vertrokken, bereid bleek sommigen hunner een warme aanbeveling mee te geven. Geen duidelijker voorbeeld hiervan dan wat Laelius Socinus in dit opzicht wedervaren is. Met recommandaties zowel van Bullinger en Wolfgang Musculus als van Calvijn in eigen persoon ging die het tweede traject van zijn reis ondernemen. 51

En kort daarna was zijn naam het inbegrip van wat men aan Calvinistische zijde afkeurde en bestreed! Hoe laat zich dit verklaren? Heeft in dit en in overeenkomstige gevallen de aanbevolen man zolang hij zich in Zwitserland ophield een bedrieglijke rol gespeeld, zich voorgedaan als een geestverwant terwijl hij een tegenstander was? Of mogen wij een hypothese stellen, die in moreel opzicht eervoller voor hem is, al is zij dat intellectueel genomen niet: de hypothese, dat de betrokkenen tijdens hun verblijf te Genève en Zürich de consequenties van hun uitgangspunt nog maar ten dele hebben doorzien, en dat hun dit eerst ten volle gelukt is toen zij in Polen waren gekomen?

Dit laatste lijkt mij de meest aannemelijke van de beide mogelijkheden. Gezien de algemene waardering, die Laelius Socinus blijkt de hiervóór vermelde recommandatie-brieven bij de leiders der Helvetische Reformatie genoten heeft, gaat het - dunkt mij - niet aan de man voor een soort oplichter in geestelijke zaken te houden. Maar het alternatief komt mij wel acceptabel voor. Gaat het in de controverse tussen de Hervorming en de Rooms-katholieke theologie niet goeddeels over de waarde, die ter aanvulling van de H. Schrift de kerkelijke traditie bezit? 52 Dat men eerst slechts de op die traditie berustende dogmata der kerk als dwalingen van de hand wilde wijzen, die na de vroegste eeuwen onzer Christelijke jaartelling ingang gevonden hadden, maar op den duur geen enkele grens in dezen geëerbiedigd wilde

zien en dus ook de Triniteitsleer en de kinderdoop verwerpelijk achtte, is daarom, naar het mij voorkomt, zo onverklaarbaar niet.

Te meer komt mij deze gang van zaken als de meest waarschijnlijke van de twee voor daar ook in anderen opzichte het verblijf der Italiaanse immigranten in Polen een nieuw element in hun wereld- en levensbeschouwing heeft aangebracht, vergeleken met de tijd vóórdien, toen zij zich in de Zwitserse steden ophielden. Behalve Anti-trinitarische kenmerken begon hun gedachtensysteem toen namelijk ook Anabaptistische te vertonen. Niet zonder uitzondering en niet in hun totaliteit zien wij hen die overnemen. Faustus Socinus bijvoorbeeld heeft zijn leven lang geweigerd zich opnieuw te laten dopen.

Maar anderzijds laat zich aansluiting van de naar zijn oom en hem geheten beweging bij de overtuigingswereld van tenminste de kalme vleugel der Doopsgezinden in meer dan één opzicht kwalijk loochenen.

Ik denk hier aan haar ook daar straks uit een andere gezichtshoek reeds genoemd verzet tegen de kinderdoop. Maar niet minder aan haar afkeer van het dragen van wapenen en het voeren van strijd; in het algemeen haar tekort schieten in waardering voor de staatsorde, gesymboliseerd in het dragen van houten sabels, soms zelfs alleen maar ruw gesneden stokken, in plaats van de zwaarden, waarmee hun standgenoten doorgaans waren uitgerust.

De eerste van de inheemse Poolse predikanten, die zich bij de **Italiaanse Anti-trinitariërs** aansloot, Petrus Gonedzius of Gonesius, betreffende wie ook nog het gerucht gelopen heeft, dat hij een boek over de Overheid schreef, heeft tot die zgn. „Stäbler" behoord en met zulk een houten zwaard door de straten van Krakau gelopen. 53 Heeft in deze samenhang van het Anti-trinitarisme met het Anabaptisme misschien het geheim van zijn meeslepende, hartenveroverende kracht gelegen?

Dat het deze gehad heeft is onloochenbaar. Vooral in 1559 en in de jaren zestig der 16e eeuw heeft het haar aan de dag gelegd. Destijds vermenigvuldigden zich immers in de brieven van hen, die voor de ontwikkeling der gebeurtenissen in Polen belangstelling hadden, de klachten over het opkomen van allerlei secten in het land. 54 En die secten vormden de uitingen van de - zoals de Anti-trinitarische beweging genoemd werd - „ecclesia minor", al miste zij in onderscheiding van de Calvinistische "ecclesia maior" voorlopig een normale kerkorganisatie.

Van de meeste dier secten weten wij niet veel meer dan de namen, d.w.z. wat zij wilden kennen wij in hoofdzaak uitsluitend door wat uit die namen ten opzichte daarvan blijkt: Stancarianen, Servetianen, Illirianen, Daemoniaken, Eiulanten, Polygamisten, Significativi, Arrahonariërs, Adessenariërs, Neutralen, Infernalen, Sacerdotalen, Biblisten enz. enz. Dat de weerloosheidsidee en propaganda voor een zekere mate van bezitsgemeenschap in haar gedachtenwereld een grote plaats hebben ingenomen, is echter wel zeker.

Toch moeten wij ons de toestand niet voorstellen als kwamen de Anti-trinitarische inzichten destijds alleen buiten de kerk in de secten aan het woord. Neen, ook intra muros hadden de Poolse Calvinisten er mee van doen. Een merkwaardig voorbeeld daarvan heeft het laatste gedeelte van het leven van Nikolaus Radziwiłł de Zwarte te zien gegeven. Onder invloed van Blandrata gekomen, die als lijfarts van de koningin in allerlei kringen van de maatschappij toegang wist te krijgen, liet deze voorman van de Lithauer Calvinisten zich in het begin der jaren zestig meermalen in dezelfde geest uit als zijn Italiaanse inspirator. 56

Naar het schijnt evenwel zonder zich daarvan ten volle bewust te wezen, want tegelijk bleef hij in de moeilijkheden en meningsverschillen, waarin hij destijds gewikkeld werd, het advies van Genève vragen. Van Zürich uit op deze incongruentie in zijn gedragingen gewezen heeft hij de noodzaak om te kiezen of te delen niettemin niet behoeven te doorleven, want eer het zover voor hem kwam is hij overleden.⁵⁷

Is hij daardoor in de waardering van een enkele schrijver het vonnis van zich als een kameleon te hebben gedragen - al had hij dat feitelijk verdiend, ontsprongen: ook zij, die het wel over hem hebben geveld, beoordelen hem zonder meer nog niet rechtvaardig. Wanneer zij uit het oog verloren, dat wij zijn geval niet als op zichzelf staand mogen bezien, schoten zij evengoed tekort.

Voor tal van andere Reformatorisch gezinde Polen is het Calvinisme immers eveneens meer tussenstation dan eindhalte in hun geestelijke ontwikkeling geweest. Ook al is meer dan eens hun Anti-trinitarisme op zijn beurt ook weer slechts doorgangshuis gebleken, wanneer Bullinger er in slaagde de betrokkenen weer naar het Calvinisme terug te voeren, of mannen als kardinaal Hosius en pater Skarga, de aanvoerders der Contra-Reformatie in het land, hen tot de Rooms-katholieke kerk konden doen weerkeren! Werkelijk, zo dikwijls heeft zich dit telkens opnieuw van kerkgemeenschap veranderen in Polen voorgedaan, dat er reden bestaat ons af te vragen, of dit verschijnsel daar soms een specifieke oorzaak zal hebben gehad.

Naar het mij voorkomt is dit metterdaad het geval geweest, en hebben wij hier met de gevolgen van twee aan de toestand daar te lande speciaal eigen factoren te maken.

Vooreerst zal hier de Anabaptistische draad, die in het Anti-trinitarisme te constateren viel, wel bijzondere aantrekkelijkheid hebben gehad. Theologisch gesproken mocht het vraagstuk *Triniteit-Uniteit* al van de eerste orde zijn, het probleem waar om het in deze ging, was op zichzelf dermate abstract, dat de gewone man er niet gemakkelijk contact mee gehad kan hebben. Maar door de combinatie van dit punt met de vraag naar het bestaansrecht ener staatsorde en naar de grenzen van de bevoegdheid der overheid om in het leven der burgers in te grijpen verdween die onverschilligheid niet alleen gemakkelijk, maar sloeg zelfs licht in haar tegenovergestelde om.

Naast deze practische reden zal echter vermoedelijk ook nog een historische in deze aangelegenheid een rol hebben gespeeld.

Van de totstandkoming der unie tussen Polen en Lithauen in 1569 af aan woonden in dat ene staatsverband tal van godsdienstige gemeenschappen dooreen: Rooms-katholieken en leden der Orientaalse kerk, heidense Lithauers, Mohammedaanse Tartaren en Joden. ⁵⁸ Zo kreeg men daar te lande door zijn levensomstandigheden een opvoeding tot tolerantie zoals er zich nauwelijks een betere liet denken. Het was werkelijk niet toevallig, dat de auteur van de *Dialogi ab Eusebio Philadelpho Cosmopolita*, die in 1574, naar het schijnt te Edinburgh, zijn gepubliceerd, zijn geestesproduct aan de Staten, hertogen, magnaten, barons en het volk van Polen opdroeg, zowel als dat de *Déclaration des causes*, qui ont meu ceux de la religion á reprendre les armes pour leur conservation (1574) en de *Vindiciae contra tyrannos*, de parel der monarchomachische geschriften uit het Hugenootse kamp, naar datzelfde Polen en naar zijn hoofdstad Krakau verwezen, als zij hun stelling, dat verscheiden religies best zonder moeilijkheden naast elkaar kunnen leven in enig gebied, door middel van een voorbeeld wensten te verdedigen. ⁵⁹

Nog overtuigender zou hun redenering in deze hebben geklonken, wanneer zij deze

exempelen uit de landsgeschiedenis aangevuld hadden met een verwijzing naar wat destijds soms wel inzake het Poolse familielevens aan variëteiten te zien is geweest. Bijvoorbeeld in dat van de adellijke familie Zborowski: Johan, te Gniesno, een strenge Lutheraan; Peter, de woiwode van Krakau, een beschermer van de sectariër Stancaro, die later aanhanger van de Zwitserse Hervorming werd; Andreas ijverig Roomskatholiek; Christoffel een Calvinist met een Griekskatholieke vrouw; en de zuster van al deze broers, Elizabeth, een overtuigde Unitarische! 60

Een gedifferentieerdheid dus waarlijk als die van de kleuren op een schilderspalet. Maar onverschillig of iemand deze bontheid van overtuiging in één familie ook nog betreurenswaardig wil noemen of niet - in allen gevalle lijkt het mij zeker dat bij een toestand van die aard een overgang van de ene kerkelijke gemeenschap naar de andere gaandeweg voor een irrelevante zaak wordt gehouden, zowel door wie die verandering aanschouwt, als door wie er toe over gaat.

Maar genoeg over dit alles. Want het gaat mij in dit boek immers slechts om de kwestie hoe het Anti-trinitarisme in Polen is opgetreden teneinde begrijpelijk te kunnen maken hoe het Calvinisme daar tegenover positie meende te moeten kiezen, niet om de schildering van dat Anti-trinitarisme op zichzelf. Thans dus tot de behandeling voortgeschreden van wat hier de hoofdzaak is. Toen het ook hiervoor reeds ter sprake gekomen feit, dat koningin Bona in het paleis te Krakau zetelde, voor tientallen harer Italiaanse landgenoten, die zich gedwongen zagen hun vaderland te ontvluchten, een magneet toonde te zijn, die hen naar Polen trok, en er onder deze inwijkelingen heel wat waren, van het subtiële en roerige genre, dat Bullinger als "Servetani" kwalificeerde, als geestverwanten van de in 1553 te Genève tot de brandstapel veroordeelde geneesheer en vrijdenker Servet, 61 openbaarde zich onder de Poolse Calvinisten de onrust over dat verschijnsel eerst in het opkomen van een anti-Italiaanse gezindheid onder hen. 62

Zonder meer kwam men daar natuurlijk echter niet ver mee. Derhalve volgde weldra op deze eerste fase de tweede, dat men in allerlei geschriften polemiek tegen hen begon te voeren; polemiek tegen de centrale theologische gedachte van hun Drieëenhedsverwerping, maar ook - wat ons hier nog meer belang inboezemt - tegen de Anabaptistische draden, die door hun cultuurideaal liepen. Hun vijandigheid tegen een normale staatsorde bijvoorbeeld, en hun propaganda voor de weerloosheidsidee, waartegen Simon Budny in 1562 front heeft gemaakt door in zijn Catechismus van de kerk te Nieswiez de volgende vragen aan de orde te stellen:

Mag een Christen staatsambtenaar wezen?

Wat moet een ondergeschikte doen, wanneer zijn chef hem opdraagt iets te verrichten, dat niet goed is?

Is zondig een bandiet of een andere misdadiger te doden? Mag ik mij verdedigen als een bandiet mij aanvalt?

Is het een Christen geoorloofd oorlog te voeren?

Mag hij persoonlijk bezit hebben?

Een half dozijn kwesties, die hij een voor een op traditionele, conservatieve wijze beantwoord wil zien, evenals hij 't opneemt voor het destijds nog in sommige delen van Lithauen gebruikelijke houden van slaven. 63

Tot dit polemiseren tegen het Anti-trinitarisme hebben zich de Poolse Calvinisten per saldo echter niet bepaald. Het is een "full-dress"bestrijding ervan geweest, de reactie er tegen, waartoe zij zich verplicht hebben geacht. En daarom zijn zij ook tot daadwerkelijke maatregelen overgegaan: tot het verbreken van elke kerkelijke

verbinding met de Pinczowers, zoals de leden der "ecclesia minor" naar hun voornaamste gemeente te Pinczow ook wel werden genoemd; maar ook tot bewerking der landsoverheid in die geest, dat zij er toe over zou gaan alle uit het buitenland naar Polen gekomen vluchtelingen, "qui novam qualemcunque doctrinam ... tradunt" - een begripsbepaling, die meer omvatte dan voor het beoogde doel strikt genomen vereist was! - over de grenzen te zetten. Een streven dat, niettegenstaande koning Sigismund August gaandeweg minder voor de Reformatie is gaan voelen naarmate hij langer aan de regering was, in 1564 het resultaat, dat zij ervan hoopten, werkelijk nog opgeleverd heeft ook.

Er valt niet aan te twijfelen, of Christopher Thretius is bij deze campagne tegen het Anti-trinitarisme in Polen de aanvoerder der Calvinisten geweest. Vriend en vijand, die dit geweten hebben! 64

Treft hem deswegen nu echter de blaam, die Theod. Wotschke in deze op hem gelegd heeft? Had hij werkelijk uit "kirchenpolitische Klugheit" 65 - om te voorkomen, dat het Katholicisme de kans kreeg het Protestantisme te vernietigen - van geen hanteren van de strijdbijl tegen dat Unitarisme mogen willen weten? Zou lijmen en krammen, of een oog dicht doen en maar niet te veel zien, wanneer al niet eerbiedwekkender, dan toch verstandiger en daarom beter zijn geweest? Mij schijnt deze vraag niet voor een algemene beantwoording vatbaar, voor ieder, die er tegenover komt te staan, eender. Als er een antwoord op gegeven kan worden, dat de een bindt, bindt het nog niet noodzakelijk zijn naaste. Zo dikwijls wij moeten uitmaken wat in enig geval zwaarder moet wegen, de opportuniteit of het principe; wat de voorkeur verdient, een doctrinair of een praktisch standpunt, is dat mede een kwestie van geweten, waarvan geldt, dat ieder in zijn eigen gemoed ten volle verzekerd moet zijn.

V

De ondergang van de Gereformeerde gezindte in de strijd tegen de Contra-Reformatie

De drie fasen "opgaan, blinken en verzinken", die elk cultuurverschijnsel op aarde pleegt te doorleven, zijn elkaar in de ontwikkeling van het Calvinisme in Polen met grote voortvarendheid gevolgd.

In iets meer dan een halve eeuw hebben in dit geval èn het begin èn het eind der suite geklonken. En dat is dan nog royaal berekend. Weliswaar zijn er in de 17e en zelfs in de 18e eeuw daar in Oost-Europa nog sporen van de Reformatie op te merken geweest. In verschillende landen in het Westen van ons werelddeel werd toen voor de Poolse vervolgd en ingezameld. In Engeland bijvoorbeeld, s6 en in de Nederlanden. 67 Maar dit waren de laatste weerkaatsingen van een reeds achter de kim verdwenen zon. Als ik het begin van de groei van deze geestelijke en culturele beweging in 1548, het jaar der regeringsaanvaarding van Sigismund II August, stel en het jaar 1600, waarin Sigismund III, "de Jezuïetenkoning", dertien jaar aan de regering is geweest en de nederlaag van de Reformatie in haar strijd met de Contra-Reformatie toch wel reeds zo goed als zeker was, als terminus ad quem beschouw, overschrijd ik een periode van vijf decennien op een niet noemenswaardige manier.

Van hen, die het begin van deze strijd hebben meegemaakt, zullen wel niet velen vermoed hebben, dat hij in die mate teleurstellend voor het Calvinisme af zou lopen, als de werkelijkheid te zien heeft gegeven. Want in die aanvangsjaren leek het absurd, dat iemand ook maar een ogenblik aan het tegenovergestelde resultaat zou hebben kunnen twijfelen. De Zwitserse Reformatie nam toen immers als het ware bij de dag in omvang en invloed toe, en het geringe verweer, dat de verdedigers van het oude daar tegen wisten te bieden, was onvermijdelijk totaal krachteloos.

Een bericht dat gedurende vele jaren in elk nieuw boek over het Hervormingstijdperk in Polen kritiekloos van zijn voorgangers werd nageschreven, vertelt dat er op een zeker moment tijdens de regering van Sigismund II August maar twee Rooms-katholieke leden meer in de Senaat hebben gezeten; zózeer zou dit voorname staatscollege - weerspiegeling daarin dan natuurlijk van Polens totaalbevolking - toen zijn geprotestantiseerd. Maar volgens Berga, die een der beste levensbeschrijvingen van Peter Skarga, de Petrus Canisius van Oost-Europa, gegeven heeft, die wij bezitten, moeten wij dit bericht voor niet meer dan legendarisch houden, vrucht van zekere oratorische overdrijving van zijn welsprekende held, en in flagrante strijd met de beweringen van de tweede hoofdfiguur der Contra-Reformatie uit die periode, Stanislaus Hosius. Een opgave betreffende 1569, die van eenenzeventig Rooms-katholieke, eenenzestig Reformatorischgezinde en twee tot de Russische kerk behorende Senatoren spreekt, benadert de werkelijkheid naar zijn inzicht veel beter.

Toch heeft Peter Skarga in zó verre de plank niet mis geslagen, dat het nationale leven in het land zich destijds kennelijk in de richting naar het Calvinisme toe en niet daar vandaan heeft bewogen. Wat het kerkelijk aspect ervan aanging leverde Groot-Polen tijdens de regering van Sigismund II August alleen al tachtig dorpen met een Calvinistische gemeente op, maar in Klein-Polen bestonden er ter zelfder tijd zeker driemaal zoveel en in Lithauen dan nog eens een kleine tweehonderd. 69

Deze kerkelijke verhoudingen waren echter de enige nog niet, die onthulden, dat de zaken er destijds in Polen zo uitzagen. Van de staatkundige gebeurtenissen liet zich een eendere toestand aflezen: op de Rijksdag 1562/63 viel aan zes leden van de adel,

niettegenstaande zij aan de kant van de Reformatie waren gaan staan, toch een koninklijke benoeming ten deel. Trouwens, tien jaar vóórdien had de koning zich door zijn zwager Radziwill al eens bijna laten overreden met deze mee naar de Gereformeerde preek te gaan; was de Dominicaner pater Cyprianus hem op het kritieke ogenblik niet met een: "Uw voorouders gingen naar een andere kerk" in de weg getreden, hij was voor dit openlijke betoon van belangstelling niet teruggedeeind. 70

Evenmin als de Krakauer autoriteiten er in 1558 voor terugdeinsden hun sympathie jegens de Reformatie te laten zien, toen zij bij gelegenheid van de intocht van de pauselijke nuntius Camillo Mentuati in hun stad in oktober van dat jaar de stadstrompetter de melodie van "*Bewaar ons, Heer, toch bij uw woord*" lieten blazen; een melodie, waarbij de burgers van de stad toen hun hoorngetoeter als begeleiding gaven.⁷¹

En - om mijn opsomming van verschijnselen van Calvinisme-bevorderende aard maar niet al te lang te maken - tenslotte: toen in 1569 de Unie, tussen Lithauen en Polen bestaande, dusdanig versterkt werd, dat het eerstgenoemde dezer landen bijna volledig zijn soevereiniteitsrechten aan de regering te Krakau moest overdoen, bracht de nieuwe situatie voor de Lithauer Protestanten gelijkberechtiging met de Rooms-katholieken en de Grieksen mee en kwamen hun mannen op heel wat vooraanstaande plaatsen. 72

Het spreekt vanzelf, dat de Rooms-katholieken dit alles met lede ogen hebben zien gebeuren. Van een geprivilegieerde positie afstand te moeten doen is, wie het ook treft, een ding, dat hem moeilijk valt. En toch hebben de Poolse Calvinisten maar weinig last van de tegenwerking hunner Contra-Reformatische landgenoten gehad. Daarvoor was de onverschilligheid omtrent het godsdienstig en zedelijk peil, dat de kerk vertoonde, bij hen die leiding aan haar geven moesten, bij de clerus, gedurende de latere Middeleeuwen te groot geworden. Getuigen de uitlating van bisschop Zebrzydowski van Krakau: "wat men gelooft laat mij koud, als ik mijn tienden maar krijg!", en de mening, die koning Sigismund II August in 1564 tegenover de apostolische nuntius Commendone geuit heeft: "de bisschoppen mogen al naar de kerk gaan en bij de mis en de preek zitten, wat sommigen hunner voor religie hebben is mij een raadsel". 73

Enerzijds heeft dat de zaak van het opkomende Calvinisme zeer gediend. Maar tegelijk berokkende het de ontwikkeling daarvan niet geringe schade, doordat het de reformerende beweging verhinderde wat de Bijbelse gelijkenis van de zaaier "diepte van aarde" noemt te verkrijgen. Dit kwam aan de dag toen er een nieuwe factor in het geding kwam; toen de Jezuïetenorde haar partij in de Poolse symfonie mee begon te spelen.

Wanneer dit gebeurd is?

Hetgeen in dit opzicht in 1558 voorviel, toen - als vertegenwoordiger van de Paus naar de Rijksdag te Piotrkow, die speciaal de godsdienstig- kerkelijke toestanden in het land bespreken zou - één enkele pater van de Sociëteit over de Poolse grens trok, verwaarloos ik hier maar. Deze aanraking is van te incidentele aard geweest om er in den brede nota van te nemen. Maar wat zes jaar later plaats greep verdient wel de aandacht.

Stanislaus Hosius, kardinaal, voorzitter van het Concilie van Trente en strijder voor de Contra-Reformatie als weinigen - de Coligny vond hij de grootste slechtaard, die de wereld tot op dat ogenblik had voortgebracht, zodat diens dood, evenals in het algemeen de slachting in de Bartholomeusnacht van 1572, hem een juichtoon ontlokte; en waarom zou eedbreuk tegenover ketters niet volkomen geoorloofd zijn; "iura-

mentum non est vinculuin iniquitatis" en ketterij is immers toch maar "perfidia" van het zuiverste water! 74 –

Deze Hosius is het geweest, die door zijn verzoek aan de Generaal der orde om enige van haar leden naar Polen te zenden en door zijn verlenen van woonplaats aan deze mannen in Braunsberg bij Frauenberg, waar hij zelf gevestigd was, de kleine vlam heeft aangestoken, waaruit de brand ontstond, die per saldo vriend én vijand geschaad heeft; die het Calvinisme te gronde richtte, terwijl hij het Katholicisme in religieus en in cultureel opzicht uit heeft gehold, tot een lege vorm doen worden.

Toen de stichting van Ignatius van Loyola op deze manier een eerste voet aan de grond had gekregen nam haar invloed in steeds sneller tempo toe. In Krakau, hoofdstad en cultureel middelpunt van het land, binnen te dringen kostte haar nogal wat moeite en tijd. Aanvankelijk bestonden haar gelederen hoofdzakelijk uit landgenoten van haar stichter, en Spanjaarden waren in Polen nu juist niet populair. Toen er echter ook een aantal Italiaanse en Poolse padres voor het ter hand genomen werk beschikbaar waren gekomen leverde de inspanning harer werkers steeds gunstiger resultaten voor de Contra-Reformatie op.

Langs drie wegen werden deze veroverd. Door middel van het houden van predicates, het biecht horen en lest best het geven van onderwijs, vooral aan kinderen der leden van de szlachta. Zo hadden ze te Wilna, in de Lithauer hoofdstad, een school, die in 1587 zeventig leerlingen telde, maar er in 1600 al niet minder dan achthonderd te onderwijzen had. En dit was er dan nog maar één uit vele! In het laatstgenoemde jaar waren er zelfs nog zeventien meer in het rijk, 75 met een ruim verschoot aan leraars, al zullen zeker niet alle vierhonderd drieëndertig paters, die zich toen in Polen ophielden, voor de klas hebben gestaan.

Ook de missie-stations, vooral in Lithauen gelegen, waarvan de prediking uitging, zullen een aanzienlijk deel der beschikbare arbeidskrachten hebben gevorderd.

Ieder begrijpt, dat deze toename van de invloed der Contra-Reformatie niet tot stand is kunnen komen zonder dat de Calvinisten in het land zich daartegen verzetten. Ook van andere kanten heeft men succes der expansie-pogingen van de Jezuïeten pogen tegen te houden. Van de zijde der Krakauer universiteit bijvoorbeeld toen zij, om de kroon op hun opvoedingswerk te zetten, zich van deze meester poogden te maken. En zelfs vanuit de hoek van de seculiere parochie-geestelijkheid der Rooms-katholieke Kerk, die wel meer moeite heeft gehad de energieke actie der legerscharen van de Zwarte Paus, en het tempo, waarin deze marcheerden, omdat zij dit niet bij konden houden, te waarderen. De meest fundamentele weerstand, die zij moesten overwinnen, was echter die van de overtuigde Calvinisten in den lande. 76

Laat deze echter nog zo krachtig en beslist geweest zijn, hetgeen hij bereikt heeft is niet veel geweest. Drie decennien nadat de orde haar pogingen om Polen voor het Vaticaan terug te veroveren in het werk begon te stellen was de Calvinistische springvloed al weer hard aan het ebben. Op grote schaal keerden toen de "Geneefs" geworden magnaten en leden van de szlachta weer naar het Katholicisme terug. Ziehier in zake deze conversies een paar cijfers: in 1581 verzoenden zich 55 Protestant gewordenen weer met de oude kerk, in 1585 waren het er 70, in 1586 weer ruim 50, en ziehier - ten bewijze van mijn mededeling, dat onder deze uit het Calvinistische kamp voortvluchtigen volstrekt niet alleen de betekenisloze man te vinden is geweest. Een paar namen: de zoons van Radziwill de Zwarte, die de primus-magnaat van Lithauen was geweest - de nakomelingschap van Radziwill de Rode bleef nog eeuwen lang de Reformatie trouw - een neef van Johannes a Lasco, en een zoon van de paladijn Firle, die in 1572, bij de koningskeuze na het overlijden van Sigismund II

August, de candidaat der Calvinisten geweest is, waarbij dan nog te bedenken valt, dat elk dezer convertieten - wegens de aard der structuur van de Poolse maatschappij - niet alleen maar voor zichzelf besliste wanneer hij besloot van kerkgemeenschap te veranderen, maar ook voor al de bewoners van zijn kleinere of grotere, maar niet zelden zelfs zeer uitgestrekte landgoederen. 77

Het is gebruikelijk deze regressie aan de verdeeldheid van het Protestantisme in Polen en aan de welsprekendheid en overtuigingskracht van de Jezuïetenpater Peter Skarga toe te schrijven. En zeker zijn beide factoren in deze niet zonder invloed geweest. Skarga heeft metterdaad in sterke mate de gave gehad andersdenkenden hun bezwaren tegen de Rooms-katholieke leer en het daar vaak weinig mee overeenstemmende leven van haar aanhangers op te doen geven. En wat de verderfelijke invloed der verdeeldheid van het Protestantisme betreft: spreekt het geen boekdelen ten bewijze van het feit, dat deze niet te ontkennen is, wanneer wij in een brief van Thretius aan Bullinger d.d. 20 jan. 1570 "het is wonderlijk zoals de aanhangers van de Paus zich over de meningsverschillen tussen de diverse sectariërs blij maken", en in een epistel van Lasitius aan Wolff van enige maanden na dien het volgende lezen: "ik weet dat Starzechovius tot zijn vroegere godsdienstige overtuiging, te weten die van de papisten, teruggekeerd is de vele secten drijven heel wat mensen in die richting: dat is nu het gevolg van de tweedracht en de niet al te lofwaardige wandel der predikanten".

Ons in dit verband tot het noemen van niet meer dan deze twee oorzaken te bepalen is m.i. echter kwalijk te verantwoorden. Daarnaast mogen we er nog twee niet uit het oog verliezen. En zelfs is het de vraag, of deze laatstgenoemde twee hier de doorslag nog niet hebben gegeven. Ik denk aan de inschakeling van de staatsmacht in de activiteit der Societas en aan het gemis van een deugdelijke basis onder het werk der Zwitserse Reformatie in het land wegens het ontbreken van inzicht in de Bijbelse openbaring en overtuigdheid ten opzichte van de daarop gebouwde belijdenis bij het cultureel niet bevoorrechte deel der Poolse maatschappij.

Ter toelichting van deze bewering moet ik mij hier een ogenblik met de koersverandering in de koninklijke godsdienstpolitiek, die in het jaar 1587 in Polen plaats vond, bezig gaan houden. Een koersverandering van zodanig karakter, dat de perioden in de ontwikkeling der Contra-Reformatie daar te lande vóór dien en na dien het beste als de tijd van bestrijding van de nieuwe geest door persuasie, overreding, en door persecutie, vervolging, kunnen worden onderscheiden.

Toen de Landdag in 1574 voor de plicht kwam te staan een nieuwe koning te kiezen, had Stephanus Bathory, de vorst van Zevenburgen, die van alle gegadigden tenslotte de meeste stemmen op zich wist te verenigen, vooral twee eigenschappen, die hem in de ogen van zijn kiezers een aantrekkelijke candidaat maakten. Hij stond niet onvriendelijk tegenover de Reformatie. En bovendien was hij niet getrouwd, zodat men hem geredelijk de eis kon stellen, dat hij - door een huwelijk met de laatst-overgebleven vrouwelijke telg uit het voor het overige uitgestorven huis der Jagellonen aan te gaan - een zekere continuïteit in de regering onderhield. Hoe faliekant zijn deze speculaties ter verzekering van een goede toekomst voor de zaak der Hervorming echter uitgekomen! Van de heren, die afgevaardigd werden om Bathory van het besluit van de Landdag in kennis te stellen, was er maar één Rooms- katholiek.

Maar deze eenling was gewiekster dan al zijn medeleden van de deputatie. Wist hij niet een separaat gesprek met de Zevenburgse regeerder te verkrijgen, en daardoor de gelegenheid deze ervan te overtuigen, dat het onmogelijk voor hem zou zijn de kroon van Polen te dragen wanneer hij niet naar het Katholicisme overging?

Bleef hij sympathie voor het Calvinisme koesteren, dan miste hij immers de steun van twee zulke grote, invloedrijke machten als het Vaticaan en Oostenrijk, terwijl prinses Anna er dan ook niet over denken zou haar lot aan het zijne te verbinden,

Maakt dit Poolse equivalent van het "Parijs is wel een mis waard" van Hendrik IV van Frankrijk geen eerbiedwaardige indruk: erkend moet, dat de aanhangers der Reformatie er aanvankelijk niet te veel last van hebben ondervonden. Zolang hij leefde heeft Bathory geweigerd de traditionele tolerantie-politiek van het Poolse koningschap prijs te geven, de voorname ambtenaarsplaatsen in het rijk, wanneer zij om een of andere reden openvielen, voor fervente Rooms-katholieken te reserveren en de Protestanten een behoorlijke ontwikkelingsmogelijkheid te onthouden. Nog in 1579 kon de Rijksdag ongehinderd bepalen, dat de clerus voortaan geen recht op betaling der tienden meer zou hebben.

Waarom de Jezuïeten hem dan desniettemin toch "pater et patronus noster" hebben genoemd?

Omdat zijn persoonlijke bereidheid om hun zaak te bevorderen - nog te meer daar deze door zijn vrouw werd gedeeld - de orde in staat heeft gesteld deugdelijk in de Poolse bodem wortel te schieten en voor vele zwakken onder de leden der szlachta de aanleiding heeft gevormd om op hun overgang naar de Reformatie terug te komen en zelfs weer zeer ijverig Roomskatholiek te worden; "zelfs weer zeer ijverig", teneinde te bewerkstelligen, dat die Calvinistische periode in de familiegeschiedenis door de omgeving weer spoedig zou worden vergeten. 79

Heeft de staatsmacht zich dus toen nog niet qua staatsmacht ten gunste van de Contra-Reformatie in de strijd geworpen, anders is de toestand geworden toen Stephan Bathory in 1587 overleed en Sigismund III Wasa tot diens opvolger werd gekozen. Als ik zeg, dat deze toen twintigjarige jonge man de bijnaam van de "Jezuïetenkoning" heeft gekregen en, teneinde hem te karakteriseren, naast Filips II van Spanje is gesteld, dan is het wel begrijpelijk, dat met zijn ambtsaanvaarding de periode der persuasie voorbij is geweest; geen andere van 's konings onderdanen een betrekking meer kregen, dan zij die ijverig Roomskatholiek waren; ten aanzien van de Protestanten zoveel mogelijk het "divide et impera" in de praktijk werd gebracht; zelfs aan de archiefstukken, die de herinnering aan de Calvinistische periode der Poolse geschiedenis zouden kunnen bewaren, de oorlog werd verklaard; wanneer volksmenigten begrafenisstoeten van niet-Rooms-katholieken verstoorden, of kerkgebouwen, voor een niet-Rooms-katholieke eredienst bestemd, in brand staken, niets gedaan werd om zulke euveldeeden te verhinderen; ja, om het tegelijk samen te vatten en in een voor Nederland verstaanbare term te zeggen, dat alleen de oprichting van een Bloedraad het arme Poolse volk gespaard bleef.

Dat deze laatste verschrikking tenminste uitgebleven is vloeide niet daaruit voort, dat het Jezuïetisme in Oost-Europa terugdeinsde voor een maatregel, die in het Westen van ons werelddeel zonder gewetensbezwaar wel heeft getroffen, doch omdat het in het eigen Rooms-katholieke legerkamp een tegenstander tegenover zich vond, die het zó duidelijk zijn "niet verder" toeriep, dat het er zich wel naar moest schikken. Een rechtse vleugel van dat deel van de bevolking, dat er zich overigens geestverwant mee voelde, die - eerst onder leiding van Zamoyski en na de dood van deze onder aanvoering van Nikolaus Zebrzdowski - gebruik maakte van de vrijheid, die de wetten van het Rijk, hem gaven om in een Rokosz, een gewapende federatie, verzet aan te tekenen tegen de inbreuk op de traditie van het Poolse volk, dat ieder lid daarvan de geloofsovertuiging mocht belijden, waartoe hij zich krachtens zijn geweten verplicht gevoelde.

Een zó besliste groep, dat het er op een ogenblik zelfs naar begon uit te zien, of zij koning Sigismund III door een vorst, die de oude nationale politiek beter dan hij eerbiedigen zou, zou vervangen. Werkelijk gebeuren deed dit tenslotte niet. Maar wel kwam het in 1607 tot een gewapende botsing tussen de koning en de Rokosz. Met het resultaat, dat deze laatste het afleggen moest, en de Societas en haar aanhang van dat moment af nog maar des te ongestoord doen kon wat haar goeddacht.

Pijnlijk moet het voor de slachtoffers van al deze vexaties geweest zijn, dat zij, bij het beleven van deze omschakeling van de oude Poolse tolerantie-politiek naar de nieuwe, door de Societas gesuggereerde intolerante koers, met hun eigen stok werden geslagen. Maar het valt niet te loochenen. Pierre Skarga, destijds "the grand old man" uit het Contra-Reformatorische kamp, heeft zich ter ondersteuning van zijn eis, dat; de staatsmacht zich tegen de aanhangers der Reformatie in het land zou keren, meermalen op een brief van Beza beroepen, waarin deze het verlenen van vrijheid van cultus een duivelse zaak noemde. 80

Behalve de gewoonlijk opgegeven redenen van de uitzonderlijke zwakte der Poolse Reformatie en deze in 1587 en vervolgens aan de Contra-Reformatie verleende steun van de staat valt dan echter nog een oorzaak te vermelden, waarom zij zo volledig onder de voet kon worden gelopen en waaraan vaak te weinig aandacht wordt geschonken. Deze namelijk: dat bij zo'n groot deel van haar aanhangers niet eigen wilskeus hen ertoe had gebracht zich bij haar aan te sluiten, maar maatschappelijke afhankelijkheid, zodat menigeen nauwelijks wist wat de vernieuwingsbeweging inhield en welke consequenties voor overtuiging en levenswandel zij meebracht. Geen wonder overigens, waar niemand destijds in zulk een afstompende mate van ellende en slavernij moest leven als de Poolse boer.

VI De cultuuridealen van het Poolse Calvinisme

De cultuurinvloed ener geestelijke beweging te beschrijven is een zaak, die met twee polen rekening moet houden, n.l. met wat die beweging vindt en met de veranderingen die zij in die bestaande toestand tracht aan te brengen.

Niet dat het altijd nodig zou wezen deze beide factoren opzettelijk en in den brede onder de microscoop te nemen. Veelal zullen zij niet zo ver uiteen liggen, dat daar dringende behoefte aan bestaat. Waar het de tekening van de cultuurinvloed van het Calvinisme op de levensverhoudingen in het Polen van de tweede helft der 16e eeuw betreft kan zulk een uiteenhouden van stranden en borduurwerk, dat daarop werd aangebracht, echter niet gemist worden, zullen we het resultaat, dat bereikt werd, eerlijk beoordelen.

Vooreerst dus: wat heeft het Calvinisme toen het in Polen binnendrong, daar aan cultuurtoestand gevonden? Geen buitengewoon verheugende, dat is zeker. Op de kastelen en riddershofsteden, waar de hogere en lagere adel verblijf hielden, zal het niveau van het leven wel wat hoger geweest zijn dan dat op het platte land, bij de boeren. Maar bij deze laatstgenoemden was dan ook een situatie te vinden, die wij in de letterlijke zin des woords "bij de beesten af" kunnen noemen.

Als de pauselijke legaat Aldobrandini in 1588 op een ambtelijke reis te Oswiecim voor zich en zijn gevolg nachtverblijf nodig heeft vindt hij in dat vuile, modderige nest niet alleen geen herberg, maar zelfs geen andere slaapgelegenheid - wel te verstaan voor zichzelf én zijn aanhang - dan een kamer, waarin zich - mannen en vrouwen bijeen - een vijftien á twintig personen bevinden in gezelschap van de nodige varkens, kippen en ganzen. En veertig jaar later blijkt in deze idyllische toestand nog zo goed als geen verbetering ingetreden te wezen: in de kamer, waarin gestookt kan worden, loopt ieder - volgens een beschrijving uit dat jaar - dan blootsvoets rond; ja, de kinderen zijn er dan zelfs nog slechter aan toe: poedelnaakt spelend te midden van allerlei gedierten, kippen, honden, kalveren, katten en wat dies meer zij. 81

Nietwaar, er is bij iemand, die dit beeld op zich in tracht laten werken, niet veel voorstellingsvermogen nodig, om hem tot de overtuiging te brengen, dat hij zijn verwachtingen maar niet te hoog moet spannen, wanneer hij hoort over het stempel, dat het Calvinisme op het Poolse leven heeft kunnen zetten, te zullen worden ingelicht. Wat kan welke beweging ook bereiken als haar kansen al na vijftig jaar voorbij zijn en het beginpeil z6 veel disagio vertoont? Nog te meer onder een volk, ten aanzien van de wereldbeschouwingen, die er onder voorkomen, zo gedifferentieerd als destijds het Poolse? Want ja, in dit opzicht overtrof het randgebied van Midden-Europa aan zijn oostelijke kant verreweg het Westen van ons werelddeel.

Getuige wat de Engelse koopman John Burcher, in het begin van 1588, omtrent de ervaringen op zijn handelsreis door van allerlei heren landen opgedaan, aan Bullinger te Zürich wist te schrijven: "ik heb heel wat over het volk van Polen en Lithauen, omtrent hun leefwijze en zeden, te melden. Maar dat stel ik maar tot na mijn terugkeer uit. Eén uitzondering dan daargelaten, n.l. dat ik iets omtrent hun vele godsdiensten vertel. In Polen leven Joden, Rooms-katholieken en aanhangers van de Reformatie. Bovendien zijn er dan in Lithauen nog Armeniërs, Tartaren, Russen, Turken en Moskovieten.

De Tartaren erkennen een God, die hemel en aarde geschapen heeft, maar bovendien aanbidden zij zon, maan en sterren.

Wat de Turken geloven weet ge natuurlijk.

De Armeniërs, Russen en Moskovieten behoren tot de Griekse kerk. Als hun hoofd beschouwen zij de patriarch van Constantinopel en omdat zij de communie onder beide gestalten kennen en hun clerus het huwelijk veroorloven bevinden zij zich in gelukkiger omstandigheden dan de aanhangers van de Paus. De taal, waarin zij hun eredienst uitoefenen is het Rutheens.⁸²

Zij hebben geen beelden in hun kerken, maar wel schilderijen (ikonen), maar hier zetten zij kaarsen voor en vereren en aanbidden ze juist als de pauselijken het met hun beelden doen.

Hun kerken zijn in drie afdelingen gescheiden: een hoogste, een middelste en een laagste. Net als de Joden noemen zij die hoogste het Heilige der Heiligen, en niemand wordt daarin toegelaten dan de priester en de diaken. Het ongetrouwde deel van de congregatie bezet het middelste gedeelte en de getrouwden mogen alleen maar in de laagste afdeling komen, tenminste tot zij door de priester in de middelste binnen worden geleid. Zij bidden staande en met tot op de grond gebogen hoofd, evenals de monniken dat doen. Zij maken het teken van het kruis onder het uitspreken van de woorden "Gospodi Pomilui", wat "Heer, erbarm U onzer" betekent, en dan slaan zij, buigend, opnieuw een kruis.

Indien iemand met hun ceremoniën spot wordt hij dadelijk uit de kerk gezet, terwijl zij de plaats, waarop hij gestaan heeft, schoonvegen en reinigen. Zij begraven hun doden met veel lawaaiig rouwbeklag, zij trekken hun - die overledenen - nieuwe kleren en schoenen aan en gieten hun twee bekers wijn of bier over het hoofd. Bovendien krijgt de afgestorvene een brief van de priesters mee en een muntstuk van zijn vrienden. Die brief en dat geld moet hij dan aan de H. Petrus geven, om te verkrijgen dat de portier de deur des hemels onmiddellijk voor hem open doet. Zij kennen geen preek of ander onderwijzend element in hun kerkdienst, maar zijn evenzeer op hun liturgische ceremoniën gesteld als de "Papisten".⁸³

Dit alles moge honderdmaal waar zijn, toch mag ik niet nalaten de vraag naar de culturele actie van het Calvinisme in Polen en Lithauen aan de orde te stellen. Niet slechts omdat het bij het ter hand nemen van een taak niet zozeer aankomt op wat men bereikt, als op wat men wil. Maar ook omdat het in zulk een geval niet onverschillig is, of men het een of het ander voorstaat.

Zodra in het begin der jaren vijftig van de 16e eeuw de geïmmigreerde Boheemse Broeders met de autochtone Reformatorische beweging in Klein-Polen in contact waren gekomen, erkenden de aanhangers der laatstgenoemde, dat de immigranten hun in menig opzicht bij hun pogingen tot kerkzuivering in Bijbelse geest ver vóór waren. Ten aanzien van één punt wilden zij daar echter niet van weten. Dat de Bohemers hun predikanten het celibaat voorschreven, kon hun sympathie niet verwerven. Zeker, de plicht om voor een gezin te zorgen zou onder de moeilijke tijdsomstandigheden de taak der verkondigers van het Evangelie veel moeilijker maken, dan zij uit zichzelf al was. Maar stond de zaak wel anders voor de ambteloze Christenen? En behoorde de eis om ongetrouwd te blijven, wanneer hij zin had voor de geestelijken, dan niet voor ieder te gelden? Bovendien, waar leidt blijkens de ervaring het verplicht stellen van het celibaat voor de predikanten in de praktijk des levens toe? Immers tot een ethiek, die het huwen van een lid van de clerus een zwaarder zonde rekent te zijn, dan het leiden van een leven in ongebondenheid.⁸⁴

Deze argumentatie over en weer nu verder maar latend voor wat zij was: moeten wij niet vaststellen, dat deze verwerping van het celibaat een eerste credit-post op de rekening van het Poolse Calvinisme als cultuurbouwer heeft gevormd? Er is meer op

gewezen, hoezeer de Protestante pastorieën sedert eeuwen in allerlei landen de kweekplaatsen van heel veel 18-karaats mannen en vrouwen zijn geweest, omdat er een leefwijze heerste, die nauwelijks meer dan het voor het leven onmisbare kende, terwijl er tegelijk toch belangstelling voor allerlei ideële factoren, voor studie en zendingsbelangen en hulp aan de naaste, werd gevonden, die in gezinnen met groter aisance vaak door de behoefte aan levensveraangenaming naar de achtergrond werd gedrongen, en daar, waar aan een zelfde angustia rerum door middel van koophandel of ambachtelijk bedrijf het hoofd moest worden geboden, door materiële zorgen overwoerd werd. Natuurlijk, ook het celibaat, als vrijwillig gekozen levensregel, kan waardevolle wilstraining en zodoende gewichtige bijdrage tot persoonlijkheidsvorming en nationale cultuurbouw wezen. Maar - afgezien van de mogelijkheid, dat het gemis van een gezinsleven in gastronomie en dergelijke compensatie zoekt, wat zeker niet karakterbouwend is; zulke bedreigingen in het ontstaan van compensaties bestaan er voor de Protestantse pastorie trouwens ook - ook afgezien van deze factor: de winst van die wilstraining bestaat altijd slechts voor de ongetrouwde ambtsdragers zelf, omdat de vererving der verkregen eigenschap immers juist werd uitgeschakeld.

Eén beïnvloeding der Poolse cultuur door het Calvinisme naast deze poging om er het gezinsleven populairder te maken en meer prestige te verschaffen kan ik kort afhandelen, omdat een brede bespreking ervan hier op praktische moeilijkheden stuit en zij in de beide vroeger verschenen delen van dit werk ten aanzien van andere gebieden in de wereld ook al ter sprake is gekomen. Ik bedoel de verhoging van het intellectuele peil der burgers van Polen en Lithauen, te weeg gebracht door de stichting van scholen en van drukkerijen.

Het meest voor de hand liggende procédé zou zijn met betrekking tot deze materie enige plaatsen en jaartallen van oprichting en representatieve boektitels te noemen. Maken echter de uitstappen én op taalkundig en op geografisch gebied, waartoe deze manier van doen zou leiden, niet, dat zulk een opsomming hier toch feitelijk van elke zin ontbloot zou wezen? Pools-onkundigen als wij, West-Europeanen, bijna zonder uitzondering zijn, werden wij door deze gegevens in geen enkel opzicht wijzer.

Slechts ten aanzien van één enkele school wijk ik van deze regel af. Namelijk wat het instituut van Statorius te Pinczow aangaat. Dit echter niet om mee te delen hoeveel leerlingen van het daar gegeven onderwijs hebben geprofiteerd, of er als leraar aan verbonden waren. Veeleer om er de aandacht op te vestigen, hoe het leerplan, dat er gevolgd werd - de door Statorius opgestelde Institutio - gelijktijdig beoogde de discipuli beschaving bij te brengen en hen beter in de Calvinistische levens- en wereldbeschouwing te funderen. De lessen begonnen dagelijks met een toelichting van een gedeelte van een Bijbelhoofdstuk. En wie de tweede klasse had bereikt moest zich, behalve van het taaleigen van Terentius ook van de inhoud van Calvijns Catechismus op de hoogte stellen. 85

Als wij ons een voorstelling van de levensstijl der Poolse Calvinisten trachten te maken, staan ons daartoe twee soorten van gegevens ten dienste: de acta der Kleinpoolse synoden, waarin om zo te zeggen de vraag beantwoord wordt hoe de deskundigen meenden dat hij behoorde te zijn, en de pamflet-litteratuur, waarin de polemiek tussen de Calvinisten en de Anti-trinitariërs over diverse vragen betreffende de levenswandel van de eerstgenoemde dezer beide groepen onthult, hoe men zich in de praktijk werkelijk gedragen heeft. 86

Bevordering van een streng-zedelijke levenswandel, nog gestimuleerd door een overeenkomstige gezindheid ten aanzien van deze materie bij de bondgenoten, die de

Calvinisten in de Boheemse Broeders, promotoren van een tuchttoefenende kerkgemeenschap als geen anderen in die dagen, vonden: als zodanig kunnen wij dat theoretische ideaal het nauwkeurigst omschrijven. Niet alleen met de bestrijding der euvelen, die in de Decaloog, in de Wet der tien geboden, bij name worden genoemd, met het weren van doodslag en echtbreuk bijvoorbeeld, zien wij hen op de synodale vergaderingen, waarin zij veelvuldig samenkomen, bezig. Maar ook met verschillende daarmee soms slechts in verwijderd verband staande dingen de pas af te snijden; om ook hiervan een paar voorbeelden te noemen: kaartspel en dans, dronkenschap en het houden van een herberg, het dragen van opzichtige kleren door predikanten en predikantsvrouwen en het nalatig zijn in de verzorging van de oude mannen en vrouwen, die op die verzorging waren aangewezen. 87

Was dit alles nu echter alleen maar op de wenslijst van de kerkelijke vergaderingen te vinden, ten bewijze van wat de geestelijke leiders van Klein-Polen hun parochianen als noodzakelijk voor plachten te houden. Of merkten ook de reizigers, die de landgoederen der magnaten en szlachta-leden bezochten, dan wel door de straten der Poolse steden zwierven, er iets van uit het gedrag der mensen, waarmee zij zodoende in aanraking kwamen?

Gelijk ik zeide: deze, in dit verband nog gewichtiger vraag, dan de voorafgaande vindt haar beantwoording in de polemische pamfletten uit die tijd. En dat dan weer langs twee verschillende kanalen, namelijk via de kritiek van Calvinistische kant op het niet-Calvinisme geöfend, die daarin aan het woord komt, en via hetgeen er van niet-Calvinistische zijde over de Calvinisten in verteld wordt.

De eerstgenoemde rubriek omvat spottende opmerkingen over de Anti-trinitariërs, omdat deze het zochten in grove kledij, zowel wat hun hemd als wat hun schoenen betrof, en in het zetten van een treurig gezicht, waarvoor God hun dan naar hun mening bijzonder dankbaar behoorde te wezen, omdat Hij daar behoefte aan heeft en er op let in wat voor kleren men rond loopt en of men wel in rijlaarzen - maar dan zonder sabel! - gaat. Maar behalve die ironie oppert de genoemde pamfletliteratuur ook verwijten.

Bijvoorbeeld dit, dat de Anti-trinitarische predikanten terwille van hun veiligheid zich niet als geestelijken gekleed op straat vertonen, maar als ridders, met een sabel op zij en met rijlaarzen, die klappen van het ijzeren beslag, zodat wie hen niet kent denkt met een lid van de adel te doen te hebben.

Was dit hetgeen de Calvinisten in de niet-Calvinisten afkeurden: de klachten van de leden der "ecclesia minor" over die der "maior" waren van een enigszins andere soort. Tenminste indien ik gelijk heb en een zekere Christoffel Chrzastowski - vroeger aan het koninklijk hof, maar nu op het land levend, naar hij omtrent zijn omgeving vertelt, en die omstreeks 1618 vrij diep in een papieren oorlog gewikkeld is geweest - niet, zoals Alexand. Brückner beweerd heeft, een Calvinist geweest is, maar eerder in het Anti-trinitarische kamp heeft thuis behoord.

Het is waar, dat hij zijn zoons naar Heidelberg ter universiteit heeft gezonden en in 1612 de verklaring, waarin de synode te Lublin tegen het Anti-trinitarisme partij koos, heeft ondertekend, maar toen hij zes jaar later zijn pen in de hand nam: wat een ontevredenheid over het Calvinisme, vergeleken met het Anti-trinitarisme, liep daar toen niet uit! Met de spijt, dat hij indertijd niet "neen" had gezegd, toen men hen, verzocht mee de leer van Arius af te wijzen. Tegenover ware verbrijzeling des harten en aanwijzing van wat een Christelijk leven vereiste in de Anti-trinitarische preken, vond hij onbewogenheid en uiteenzettingen over de kerkvaders, die in een debat van nut kunnen zijn, maar niet in een preek thuishoren, in de Evangelieverkondiging der

Calvinistische sprekers. Nog meer en nog erger zelfs dan deze; n.l.: diverse overblijfselen van heidendom en niet radicaal genoeg gezuiverd katholicisme. 88

Behalve deze grief tegen de preekmethode, die onder de Calvinisten in zwang was, had Chrzastowski er echter nog een, die hij aan de standseigenaardigheden van hun predikanten ontleende. Voor het merendeel waren deze mannen van eenvoudige afkomst. Waarom dan echter, zodra zij het ambt hadden verkregen, bij velen hunner zo'n verlangen om, door het aannemen van een naam op -ski, de indruk te vestigen, dat zij tot de szlachta behoorden; waarom bij de als zoon van de boer Poetoo geborene dan plotseling zo'n verlangen om de heer Zaborowski te zijn; of zich in een ander geval als senior zo graag Jan Grzybowski genoemd, terwijl zijn vader met de naam Pyszalka tevreden had moeten zijn? Was die adel dan zó zeer te benijden?

Gelove wie het wil, maar de werkelijkheid was zo goudgerand niet. De ervaring van zijn eigen familie was er om deze stelling te bewijzen. Toen 's mans broer door de onaangenaamheden, die Chrzastowski hadden getroffen, geleerd - toen hij zijn zoons, om daar hun opleiding voltooid te krijgen, naar het centrum van het Anti-trinitarisme, Rakow had gezonden, riep de synode hem daarover tot de orde - toen Christoffels broer zijn zoon á raison van een behoorlijk bedrag bij een predikant in de kost had gedaan, liet die eerwaarde hem allerhande knechtswerk verrichten, alsof het op de weg van een edelman lag, in plaats van bediend te worden, te bedienen. Geen wonder dat de leden van de adel liever maar niet meer op de synoden kwamen.

En ten laatste krijgen we dan nog een derde klacht over de Calvinisten te horen, ook deze vooral hun predikanten betreffend.

Zoals die mensen met de vervulling van hun taak vaak de hand lichten! In plaats van in de Bijbel te lezen en lieden tot het geloof te brengen spelen zij schaak en kaart. Zij werven proselieten voor hun kerk door middel van geldgeschenken. Zij behandelden bij de oefening van tucht over het leven der gemeenteleden de edelen anders dan de niet-adellijke leden. Een laatste, maar niet geringste grief: zij keuren af, dat iemand terwille van zijn veiligheid de dracht van een lid van de szlachta draagt, maar wat doen zij zelf als ze de jaarmarkt te Lublin gaan bezoeken? Geheel hetzelfde. 89

Stellig mogen wij deze klachten over de wederzijdse cultuurtoestanden onder de Poolse Protestantse groepen niet naar de letter nemen. Dergelijk materiaal maakt zich altijd aan overdrijven schuldig. Of misschien juist nog: in dergelijk materiaal wordt maar al te gemakkelijk hetgeen één of een paar keer in die felle mate is voorgekomen veralgemeend en als de normale gang van het dagelijkse leven voorgesteld. Even zeker als dit is echter ook, dat er waarheid schuilt in de oudhollandse zegswijs: als de kok met de keukenmeid kijft, hoor je waar de boter blijft.

Doch genoeg over de levensstijl, waardoor de Poolse Calvinisten zich te midden van hun omgeving hebben gekenmerkt.

Wat blijkt, is een nu aar). de orde komende, niet minder belangrijke vraag, *wat blijkt hun politiek ideaal te zijn geweest?*

Ter beantwoording van deze vraag bevinden wij ons in niet ongunstige omstandigheden. Dank zij het feit, dat zij gedurende de tijd, waarin zij onze aandacht gaande maken, niet onafgebroken onder een regeerder hebben geleefd, die vrijwel onafhankelijk van hun wil de Poolse troon besteed, maar zelfs tot tweemaal toe in zake de kwestie, wie voortaan zeggenschap over hen zou hebben, de beslissing goeddeels in eigen hand hebben kunnen houden. Eerst in 1573, toen de dood van Sigismund II August, de laatste vorst uit het huis der Jagellonen, onzekerheid omtrent

de successie had gebracht. En in het daarop volgende jaar 1574 nog eens, wegens de vlucht-zonder-terugkeer van Henri van Valois, die bij die eerste gelegenheid gekozen broer van de Franse koning Karel IX, die nog maar amper het paleis te Krakau betrokken had, of hij moest de beruchte organisator van de Hugenotenmoord in de Sint Bartholomeusnacht in het Louvre gaan opvolgen.

Bij gelegenheid van de eerste dezer twee koningskeuzen waren er drie ernstige liefhebbers voor het hoge ambt. Ieder der Grote Twee rivalen, die destijds op het Europese schaakbord hun meesterpartij speelden, de keizer en de koning van Frankrijk, had een pretendent, en dan hadden de Polen zelf er een, n.l. de kroonmaarschalk Johann Firlej. Bij deze wedkamp de zoon des keizers, aartshertog Ernst, geen succes te zien behalen, is niet verwonderlijk. Was Polen tijdens de regering van Sigismund II August voor een goed deel Protestants geworden: het Habsburgse huis kent ieder, die niet volkomen vreemd aan de Europese verhoudingen van dat tijdvak is, als een der voornaamste steunpilaren van de Contra-Reformatie. Bovendien: de Duitsers en de Polen waren immers gezworen vijanden. Maar als Johann Firlej en Henri van Valois concurreren, de keus van de leden der szlachta op deze laatste te zien vallen in plaats van op de eerste, doet omgekeerd in de hoogste mate bevreemdend aan. Firlej was Calvinist.

Men zou dus verwacht hebben, dat zijn geestverwanten al het mogelijke zouden hebben gedaan, om hem de kroon te bezorgen en op die manier voor hun groep de invloed te winnen zonder welke deze de ene moeilijkheid na de andere kon verwachten. Te meer omdat zij reeds getoond hadden voor de hiermee verbonden voordelen niet blind te zijn. Van 1552 tot 1565 hadden zij immers zonder uitzondering een Protestant tot voorzitter van hun Landdag gekozen.

Daartegenover was Henri van Anjou een broer van de vorst, wiens handen met het bloed der slachtoffers van de moord in de St. Bartholomeusnacht bezoedeld waren en over wiens gedrag nog maar kort te voren al wie waardering voor de nieuwe leer en de zuivering van de kerk in Europa had, zich fel had verontwaardigd. Waarlijk, men zou gedacht hebben, dat in een land, waarin de Reformatie zoveel invloed gekregen had, als in Polen, de verkiezing van een dergelijke figuur uitgesloten zou zijn geweest. Maar het onmogelijke is wel vaker toch werkelijkheid geworden.

En zo trok ook in dit geval Firlej aan het kortste eind, terwijl Anjou zich de kroon van Polen toevertrouwd zag.

Ziehier hoe dit in zijn werk is gegaan!

Op het moment der beslissing saboteerden twee factoren de goede kansen, die Firlej ongetwijfeld gehad heeft. De afgunst van diens standgenoot Peter Zborowski, die in 1572, toen er een nieuwe paladijn van Krakau benoemd moest worden, dat hoge ambt aan zich zag voorbijgaan, om het zijn mede-magnaat te zien toevallen; een pijnlijke ervaring, waar hij maar niet overheen kon komen, doch die hij trachtte te wreken door de oprichting van een oppositionele groep. 90

En de propaganda, die, hoe ongelofelijk het ook klinkt - de beroemde Hugenotenvoorman Gaspard de Coligny in de onderhavige omstandigheden voor de kandidatuur van Firlejs geduchtste tegenstander meende te moeten maken. Ja, metterdaad, voor de broer van Karel IX van Frankrijk, Henri van Valois, de hertog van Anjou, 'die te Krakau tenslotte de prijs verkreeg.

Bij zijn godsdienstpolitiek geen wijdere horisonten dan die van zijn vaderland in het oog houdend, 91 redeneerde deze blijkbaar, dat niets 'de situatie in "la grande nation" gunstiger zou kunnen beïnvloeden, dan het daaruit evacueren van hem, die er op dat pas meer dan iemand anders de hoop der Contra- Reformatie vormde 92, omdat de

koning in de onmiddellijk aan de Bartholomeusnacht en zijn bloedbruiloft voorafgaande periode immers vrijwel volkomen onder de bekoring van de persoon en de idealen van zijn grote onderdaan was geraakt en als vijandschaps- en verzetsfactor dus uit was gevallen.

Terwijl de wensen der Poolse Calvinisten op de getekende manier door hun gebrek aan gemeenschapsgevoel en de eng- nationale wijsheid van hun Franse geestverwanten lek voeren, hebben de diplomatieke brouwsels der Parijse regering omgekeerd door hun buitengewone passen bij de omstandigheden een resultaat bereikt, als niet velen onder de betrokkenen verwacht zullen hebben: het resultaat dat de minst in aanmerking komende man met de buit ging strijken.

Vooreerst wist het Franse koningshuis de publieke opinie van de Polen, toen deze zich bewust was geworden van wat er 24 augustus 1572 in de straten van Parijs en trouwens ook in de overige steden van het land was voorgevallen, en daarover grote onrust en verontwaardiging aan de dag legde - het was toch ook wel flagrant in strijd met de Poolse tradities! - vooreerst wisten de Valois en hun aanhang die onrust weer vrijwel geheel te sussen door in een aantal pamfletten de mening te verdedigen, dat de bloedbruiloft geen uiting van mensonterende wreedheid jegens de Hugenoten was geweest, maar een welverdiende bestraffing van de misdaden, waaraan deze laatste zich hadden schuldig gemaakt. 93

En dan kregen, eerst 'de Poolse edelman Johannes Krasowski, een slimme vogel, die gedurende een verblijf van zesentwintig jaar aan het hof van Catharina de Medicis zowel een groot vermogen had bijeen verzameld, als de kunst om zijn medemensen te ,krijgen waar hij hen hebben wilde meester had weten te worden, en daarna de Franse bisschop van Valence, Montluc, die daarbij door Guy du Faur de Pibrac als secretaris vergezeld werd, de opdracht door middel van een persoonlijk bezoek aan Krakau de voornaamste kiesgerechtigden van Polen in de gewenste richting te drijven en in het bijzonder ook de rivaliteit tussen die beide voorname figuren onder de Calvinisten, Firlej en Peter Zborowski, die ook hiervoor reeds eenmaal ter sprake is gekomen, aan te wakkeren.

'Toen deze diplomatie van het Franse koningshuis - noem haar handig, of geef haar een andere naam: zij ontzag leugen noch omkoperij! - toen zij haar doel bereikt had en in de grote tent, die 5 april 1573 in het dorp Kamien, niet ver van Warschau, opgericht was, de meerderheid der ongeveer vijftigduizend stemgerechtigde edelen hun stem op de pretendent van Catharina de Medicis hadden uitgebracht, begonnen onderhandelingen tussen de gekozene en de commissie, die hem officieel van zijn verkiezing in kennis kwam stellen, waaruit de politieke denkbeelden van het Poolse Calvinisme niet minder duidelijk aan de dag traden dan zij uit de partijschappen gedaan hebben, waaromtrent ik tot dusver verteld heb.

Teneinde te voorkomen, dat zijn bewind onaangename verrassingen voor hen op zou leveren eisten de genoemde afgezanten enige onder ede afgelegde beloften van hun toekomstige koning ten waarborg, dat zijn politiek geen inbreuk zou maken op de volgende regeerprincipia:

- 1) handhaving van alle rechten en privileges, die de szlachta sedert het pact van Kassa in 1374 had verkregen (de zgn. Articuli Henriciani);
- 2) instandhouding van de confederatie van Warschau, waardoor in 1573 tolerantie-oefening tegenover elke godsdienstige overtuiging, die in Polen aanhangers vond, in uitzicht gesteld was, en van het voorrecht van non praestanda oboedientia van de zijde der onderdanen, wanneer de koning zijn belofte in dit opzicht niet gestand deed, d.w.z. het privilege, dat die onderdanen in dat geval niet meer verplicht waren hem gehoorzaamheid te bewijzen.

En last not least van de afspraak, dat Henri van Valois zo spoedig mogelijk het Franse eregeleide waarmee hij in Krakau aankomen zou tegen een Poolse in zou ruilen en voor het geval zijn nieuwe vaderland onverhoopt in oorlog geraakte, voor hulp uit het oude zorgen zou: voor een infanteriedivisie en een marine-eskader.

Het kostte de afgevaardigden uit Krakau moeite deze eisen geeerbiedigd te krijgen. Maar welke moeilijkheden zij daarvoor ook het hoofd moesten bieden, zij hielden keep. Eerst te Parijs, waar de voorlopige afspraken gemaakt werden en later bij de officiële kroningsplechtigheid in de Poolse hoofdstad zelf. In verband met deze officiële ceremonie wordt in de literatuur erover het verhaal wel gedaan, dat Firlej op een gegeven ogenblik - toen Jacob Uchanski, de aartsbisschop van Gnesno, niettegenstaande alle overeenkomsten, waartoe men was gekomen, toch alleen maar de oude met geen reformatorische beweging rekening houdende kroningseed door koning Hendrik wenste te doen afleggen - onder de woorden "si non iurabis, non regnabis", "zweren als overeengekomen is, of niet-regeren!" de kroon uit de kapel dreigde weg te zullen dragen, om op die manier te bewerken dat de plechtigheid onmogelijk voortgang kon hebben. Berust deze schildering vermoedelijk echter meer op fantasie dan op feiten: dat de grote gebeurtenis in de Krakauer kathedraal niet zonder moeilijkheden tot stand kwam staat wel vast.⁹⁴

Even goed als voor zeker moet worden gehouden, dat de gehele, zij het dan maar korte tijd, waarin Hendrik als regeerder van de Poolse staat is opgetreden, een mislukking was omdat deze vorst het een ramp vond ver van Parijs te moeten leven zowel als bij zijn regeren met' de rechten van zijn onderdanen te moeten rekenen; een noodzaak, waarvoor de leden van het Huis Valois aangeboren noch verworven geschiktheid bezeten hebben.

30 mei 1574, toen zijn broer Karel IX overleed, greep hij dan ook - al gaf hij met moeite te evenaren onbeschaamdheid het tegenovergestelde voor - dadelijk dankbaar de gelegenheid aan deze Poolse periode van zijn leven af te sluiten en naar het Westen van Europa terug te keren. Dadelijk, en voorgoed!

De eigenaardige structuur der Poolse samenleving - haar bestaan uit leden van de adel en van deze geheel afhankelijke lijfeigenen - veroorzaakt, dat wij ons niet tevreden kunnen stellen waar het de politieke verhoudingen in het land betreft met uitsluitend naar de relatie tussen de koning en zijn onderdanen te vragen, doch eveneens de kwestie onder ogen moeten zien, of de sympathie, die een groot deel der szlachta voor de reformatorische denkbeelden heeft gekoesterd, niemand van die voor de nieuwe leer gewonnenen op het idee heeft gebracht, dat ook voor de verhoudingen tussen de standen voortaan andere normen moesten gaan gelden, dan de tot dusver gevolgde.

Bij de Anti-trinitariërs is dit stellig het geval geweest. Sommige vertegenwoordigers van deze groep traden zelfs al heel radicaal op. Die gingen te deze zó ver van al hun horigen vrij te laten, of - zoals in het geval van zeker lid van de adel Ozarowski - zich van de acte van donatie van al hun goederen te ontdoen en deze aan de koning terug te geven. Maar ook waar zulk een radicalisme geen instemming vond zien we de bestaande toestand wijzigingen ondergaan.

In 1566 zien we Johannes Niemojewski, een om zijn beschaving en karakter evenzeer als om zijn welsprekendheid in ere gehouden edelman, naar de Landdag te Lublin komen in een volkomen van die van zijn standgenoten afwijkende uitrusting: in plaats van in elegante kleren in een versleten en grauw geworden wapenrok, zonder sabel, zonder bagage en door geen enkele bediende begeleid; een toonbeeld van eenvoud dus en dat waarom? Ter verlichting van de op zijn kmetons drukkende lasten.⁹⁵

Hebben de Calvinisten onder de Poolse vrienden der Reformatie nu echter ook een

dergelijke geest van tegemoetkoming en samenhorigheidsgevoel aan de dag gelegd? Metterdaad, ook zij hebben het ideaal gekoesterd sociale verbeteringen in Evangelische zin aan te brengen. Maar daarbij heeft toch duidelijk waarneembaar een verschil in aard tussen hetgeen men beiderzijds nastreefde bestaan.

De Anti-trinitariërs, ook in dit opzicht niet vrij van Anabaptistisch radicalisme, wilden de instituten, die bezwaar bij hen wekten, opruimen, afschaffen, terwijl de Calvinisten er de voorkeur aan gaven zich tot pogingen te bepalen om ze van een nieuwe geest te doordringen. Wat in september 1558 in de synode te Wlodziław overeengekomen werd laat dit al heel duidelijk zien.

Op de vraag hoe men met zijn ondergeschikten behoorde om te gaan gaf die kerkvergadering immers het volgende antwoord: leggen sommigen uit gierigheid hun horigen zware druk op, de edelen moeten zich welwillend en rechtvaardig tegenover hen gedragen. Zijn zij niet onze broeders en hebben zij in de hemel niet dezelfde God tot vader als koningen en edellieden? 96

Wie van deze weldenkende redenering kennis neemt zal hier misschien de vraag voelen opkomen of de Kleinpoolse protestantse predikantenwereld dan toch metterdaad wel zoveel infantiele eigenschappen heeft gehad als haar in de pamfletten, waarvan ik hiervóór de inhoud heb weergegeven, ten laste werd gelegd. En naar het mij voorkomt bestaat er dan ook zeker reden daaraan te twijfelen. Natuurlijk, deze predikanten waren geen heiligen, al verlangde de buitenwereld dit waarschijnlijk van hen. Niets menselijks was hun vreemd ook als zij oprecht wensten aan hun roeping te beantwoorden. Allerlei kinderachtige en afkeurenswaardige fouten zullen dus in hun corps wel voorgekomen zijn. Maar daarmee verdiende het corps als geheel nog niet als niet-respectabel aan de kaak te worden gesteld, waar zij in de protocollen hunner synoden een sociale opvatting als de gesignaleerde voorstonden, zoals zij ook op de synode te Secymin in januari 1556 al een opmerkelijke zelfbeheersing hadden getoond in de erkenning hunner incompetentie ten aanzien van de vraag hoe over politieke kwesties als de strafwaardigheid van moord en doodslag te oordelen, toen zij daar uitspraken dat zij hun handen al vol hadden met hun zorg in zaken des geloofs. Al kwamen zij op een latere kerkvergadering van dit bescheiden standpunt terug; ik denk wel op aandrang der leden van de szlachta, waaraan zij deze aangelegenheid oorspronkelijk graag zouden hebben overgelaten.⁹⁷

In aanmerking genomen wat op de voorafgaande bladzijden ter sprake is gekomen - hoe spoedig de Reformatie in Polen haar harde strijd om het bestaan met de Jezuïetenorde is moeten gaan strijden en in welke mate de religieus-ethische vragen haar aandacht in beslag namen - is niet verwonderlijk, dat omtrent haar prestaties op litterair en artistiek gebied niet veel specifiek te vertellen is. In zake bouw- en schilderkunst keek men onder invloed van de suggererende figuur van koningin Bona veelal maar het liefste naar Italië om inspiratie op te doen, terwijl ook Frankrijk wel als bezielende factor in deze gediend heeft, evenals Vlaanderen dat ten aanzien van het muziekleven heeft gedaan. 98

Slechts op literair gebied heeft niet alle eigen leven in de Poolse maatschappij ontbroken en is, toen dit onder invloed der Renaissance begon te ontluiken, de mogelijkheid voor de Reformatie om een karakteristiek stempel op een gedeelte der productie te drukken niet volkomen uitgesloten geweest. Meer dan de themata, die men behandelde, en het litteraire genre, waaraan men zijn aandacht wijdde raakte deze activiteit van afzonderlijk karakter echter de taal, waarin de schrijvers hun gedachten kleedden. 99

Propaganda voor het gebruik van het Pools maken was immers een der meest in het oog vallende kenmerken van hun werkzaamheid. Teneinde de Bijbel voor zijn volksgenoten toegankelijk te maken kwam men hiertoe. En dit begin leidde toen - geheel verklaarbaar, dunkt me - tot een uitbreiding van het streven om in alle verhoudingen van het leven de landstaal de eerste plaats toe te kennen. Bodende reactie tegen de invloed van kerk en geestelijkheid enerzijds en nationale opleving aan de andere kant elkaar hierbij niet de helpende hand? Het Latijn was immers de "Rooms-katholieke taal"! Zo oordeelde Stanislaus Hosius, die - ofschoon hij met de leden der koninklijke familie met wie hij te maken had in het Pools placht te corresponderen - het zijn mededienaar der kerk, de landsprimaat Jacob Uchanski, kwalijk nam toen hij van deze een brief in de volkstaal kreeg. En zo zullen het ook de "leken" van die tijd wel gevoeld hebben. 100

Deze beschrijving van het streven der Poolse Calvinisten om de cultuur van het land in de richting der cultuuridealen te sturen, die naar hun mening de juiste waren, vraagt tenslotte nog om een aanvulling in de vorm van een antwoord op de vraag, of - toen de inspanning der paters Jezuïeten in combinatie met de staatsinmenging van de zijde des konings de Contra-Reformatie er aan de zege had geholpen en van het Calvinisme niet meer dan hier en daar een klein overblijfsel was achtergebleven - de cultuurtoestand daarvan getuigenis afgelegd heeft en zo ja, in welke zin dan.

Een overeenkomstige gang van zaken is in die tijd in de Zuidelijke Nederlanden te zien geweest - zij het dan dat het te gronde gaan van het Calvinisme *daar niet slechts door terugkeer der bevolking naar de Rooms-katholieke kerk, maar ook door emigratie van zeker niet de minst energieke van zijn aanhangers naar het Noorden veroorzaakt werd* - een overeenkomstige gang van zaken in het gebied van het Aartshertogelijk paar Albert en Isabella heeft de bekende Belgische historicus Pirrcne als een proces van steriel-wording, van verstarring getekend. "Rien ne se comprend plus aisément que le déclin des lettres flamandes et francaises en Belgique dès la fin 'des troubles religieux du 16e siècle," zegt hij; "dans le Sud... le silence se fait. La nation s'abandonne á la direction spirituelle de l'Eglise et á la direction temporelle de l'Etat monarchique".

En niet alleen op het gebied der literatuurbeoefening is z.i. zulke decadentie te zien geweest, die hij elders als "cette misère et cette puerilité" karakteriseert. Ook in zake de vrije kunsten was het z.i. al spoedig de dood in de pot.

Nog eer Rubens stierf moest diens vaderland "entraînée dans la décadence de l'Espagne, abandonnée á des gouverneurs étrangers incapables de la 'défendre, mécontente á la fois et résignée, tomber peu á peu á cet engourdissement de l'activité nationale au milieu duquel devaient bientôt s'obscurcir puis s'éteindre les dernières lueurs de l'art.". 101

Zou men mutatis mutandis dezelfde woorden niet kunnen gebruiken om aan te geven hoe de toestanden zich in het 17e eeuwse Polen hebben ontwikkeld? Het is het algemeen gevoelen der schrijvers, die zich met deskundigheid en tegelijk met bijzondere aandacht met de geschiedenis van het veelbeproefde land hebben beziggehouden. Of ge nu Alexander Brückners opvatting raadpleegt of die van Karl Veiler: ge krijgt dit en geen ander beeld voor ogen. Maar wat nog meer zegt: ook *The Catholic Encyclopedia* vindt achteruitgang het woord om de Poolse cultuur van na de Reformatieperiode te karakteriseren. Ten opzichte van het tijdperk van vóór dat het Calvinisme in het land te gronde ging verklaart deze immers "The Polish controversial writers were excellent on both sides". 102

Maar na 1600 ging het leven er steeds meer bergaf. De schrijvers van tussen 1648 en 1696 hadden niets origineels en belangrijks meer. Over platgetrapte paden gaan was het enige, waartoe het toen nog in staat was.

BOHEMEN

De eerste aanraking van Calvijn met Bohemen heeft in het jaar 1540 plaats gehad. Vreemd genoeg echter niet in Praag, de hoofdstad van dit land, of ergens elders in het Boheemse territorium, en ook niet te Genève, maar in Straatsburg. En toch, zó wonderlijk was het toch ook weer niet. Van 1538 tot 1541 is de Reformator immers predikant van de gemeente van Franse emigranten in die Rijnstad geweest, omdat zijn conflict met de oud-Geneefse geest, dat in het begin van zijn optreden aan het Lac Léman wel niet kon uitblijven, in het eerstgenoemde dier twee jaren op zijn tijdelijke evacuatie uit Zwitserland was uitgelopen.

Aanleiding tot dit contact, dat dus dadelijk in een persoonlijke ontmoeting heeft bestaan, was de reis van twee voormannen der ook hiervóór, in het hoofdstuk over Polen, al ter sprake gekomen kerkelijke gemeenschap der Boheemse Broeders, Matthias Cervenka en Peter, om daar in de Elzas Martinus Bucerus te bezoeken; Bucerus, de Reformator wiens naam naast die van Luther en Calvijn verbleekt, maar die toch op menig gebied van overtuiging en kerkelijke praktijk baanbrekend werk verrichtte en dan ook in verschillende landen van Europa een man van gezag is geweest.

Ziehier het aardige verslag, dat Cervenka, de eerstgenoemde van het tweetal en naar het schijnt ook de meest op de voorgrond tredende ervan, van zijn ondervindingen te deze opzichte aan ons heeft nagelaten.

Op de 2e maandag na Trinitatiszondag 1540 kwamen wij te Straatsburg aan. Al de volgende dag zochten wij Butzer op. 's Donderdags daarna bereikte ons door Wolfgang Capito een uitnodiging om bij een doctor in de stad te komen eten. Een hele reeks geleerden troffen wij daar aan: Butzer, Capito, dr. Caspar Hedio, Joachim. Camerarius, Johann Sturm, Petrus Dasypodius, een gymnasiarch, twee Fransen, nl. Joh. Calvijn en Claudius, 'die lector in het Grieks was en een paar juristen. Het tafelgesprek vlotte goed. Over land en volk in Bohemen liep het, maar ook over de geloofsopvattingen der Broeders. Op een gegeven moment kwam daarbij ook Calvijn ter sprake, toen ik - Cervenka aan een zekere Petrolus, die naast mij zat, vroeg hoe deze over de geschriften van de Fransman dacht en wat voor mens deze was, om tot mijn verbazing op die vraag ten antwoord te krijgen, dat Calvijn zich in het gezelschap bevond. "Doch wohl nicht etwa dieser Genfer?"

"Ja zeker!"

"Zijn boeken en in het bijzonder zijn twee brieven over de vlucht uit de valse godsdienst en het zoeken van de ware zijn bij ons zeer in trek," heette het toen weer van de zijde van Cervenka, in een opmerking, die Claudius, Calvijns landgenoot, toen hij haar hoorde, aanleiding gaf deze mee in de conversatie te betrekken, door hem schertsend: "Kijk eens, je vliegt ook al in Bohemen rond" toe te voegen.

Hoe de 'Reformator daarop reageerde? Hij keek naar de grond en lachte! Dat hieruit, nadat de maaltijd opgebroken was, een langdurig gesprek van de beide mannen groeide, waarbij Cervenka de gedachte opperde, dat Calvijn eens aan de Boheemse Broederschap schrijven zou en Calvijn zich daartoe bereid verklaarde, mits zijn nieuwe kennis vóór zijn terugkeer naar Bohemen eens een paar dagen bij hem zou komen logeren, om hem zodoende nog wat nauwkeuriger omtrent de denkbeelden van de Broeders op de hoogte te stellen, vormt het einde van het rapport van de Tsjechische bezoeker over het symposion bij de Straatsburgse medicus. Niet evenwel van de aanraking van deze met de Geneefse Hervormer. Omdat het verblijf der

bezoekers aan de stad aan de Rijn niet minder dan tweeënveertig dagen geduurd heeft is op dat eerste contact nog menig ander kunnen volgen, zoals ook werkelijk geschied is.

De onderwerpen, die bij de dan gehouden gesprekken aan de orde kwamen, zijn hoofdzakelijk dezelfde geweest als de ook in Polen tussen de Zwitserse Reformatoren en de Broeder-Uniteit ter sprake gekomene: het Bijbels karakter 'der leer en van de kerkelijke tuchttoefening, die bij de Boheemse Broeders in zwang waren, en het al of niet aanbevelenswaardige van het celibaat voor de priesters, die te midden van hen werkten. Evenals Butzer was Calvijn met die tuchttoefening zeer ingenomen. Maar, zoals hij het ook tegenover de in Polen terechtgekomen leden van deze denominatie heeft uitgesproken, tegen de eis, dat hun voorgangers ongetrouwd moesten blijven, had hij bezwaar. In de nood van de tijd, waaronder men toenmaals leven moest zag hij geen wettig motief, om voor die voorgangers een andere regel te stellen, als voor de ambteloze leden der kerk. Het risico, dat men misstanden zou zien ontstaan, was de slechte tijd in allen gevalle niet waard.

Bewoog in deze twee opzichten de gedachtewisseling tussen de Bohemers en de Hervormer zich dus werkelijk in het spoor, dat wij al hebben leren kennen: ten aanzien van een ander punt entameerde hij iets nieuws. Namelijk met betrekking tot de naam, waarmee de Broeders behoorden te worden aangeduid, en inzake hun verhouding tot de Waldenzen. "Waarom noemt men u vaak 'Picarden'?" vroeg de Reformator. "Is dat zo omdat gij oorspronkelijk uit de landstreek zijt gekomen, waaruit ik ook afkomstig ben?"

"Neen, dat Picarde is slechts een schimpnaam, dienend om ons in een kwaad daglicht te stellen, als maakten wij deel uit van een groep uit Picardië naar Praag gekomen Adamieten of Naaktlopers". Zij het niet woordelijk zo, in allen gevalle heeft de dialoog over de Picarden in die trant geluid.

Anders die over de Waldenzen. Dezen vonden een veel verschillender beoordeling. Zelfs viel hun ten deel, dat Calvijn verklaarde zich een poos lang heel verwant aan hen te hebben gevoeld. Ware het niet, dat er in hun groep op de duur scheuring ontstaan was, en dat deze geringere waarde bleek te hechten aan de rechtvaardigverklaring, dan Calvijn verantwoord achtte: hij was zeker verbonden met haar gebleven. Gezien deze twee factoren had hij haar echter los menen te moeten laten.

Toen deze gebeurtenissen voorvielen was Calvijn eenendertig jaar oud en stond - al was zijn beroemde Institutie destijds al verschenen, want die publiceerde hij toen hij zevenentwintig jaar was - nog aan het begin der vervulling van zijn Reformatorstaak. Het zou dus niet ondenkbaar geweest zijn wanneer zijn inzicht met betrekking tot de Bohemers zich in de loop van zijn verder leven min of meer gewijzigd had. Toch is dit niet gebeurd. Vier jaar voor zijn dood, in 1560, oordeelde hij immers nog geheel eender over hen. Sinds 1541 was hij toen uit Straatsburg naar Genève teruggekeerd, een volledig gerijpte persoonlijkheid en een van de geestelijke leiders van Europa geworden. Maar nog altijd waren hem de mannen van de Broederuniteit te radicaal en te vehement en in de Apologie, die zij ter verdediging van hun optreden gepubliceerd hadden, vond hij daar vooral de bewijzen van - te gul met hun invectieven tegen anderen. Zondag 30 juni, aan de publieke maaltijd, waartoe Beza hun toen naar de Frans- Zwitserse hoofdstad gekomen afgevaardigde Petrus Herbertus had uitgenodigd, had de "grand old man" dit deze te verstaan gegeven. Al was dit het enige niet, dat uit zijn woorden bij die gelegenheid bleek.

Dat men in Genève sympathiek tegenover de Bohemers gestemd was, en hetzelfde

„disciplinae studium" had als deze, ook vast van de noodzaak van toepassing van kerkelijke tucht overtuigd was m.a.w., kwam er eveneens in aan de dag. 3

Een nauwlettend lezer van deze bladzijden over Calvijn en Bohemen heeft waarschijnlijk wel opgemerkt - en dit een gebrek gevonden - dat ik daarop in hoofdzaak alleen maar over de Boheemse Broeders gesproken heb en over het Calvinisme zweeg, ofschoon dit boek toch aan de tekening van de bloeitijd daarvan gewijd wil zijn.

Deze kritiek is niet ongerechtvaardigd. Toch voel ik mij daartegenover niet schuldig. De situatie in het Bohemen van die tijd is daar immers meer de oorzaak van, dan zekere onvolledigheid en eenzijdigheid mijner mededelingen.

Vooreerst heeft het Calvinisme in dit land - dat met Moravië, de beide Lausitzen en Silezië één rijk vormde: de landen der Boheemse kroon - geen eigen organisatie gehad. Er waren Calvinisten onder de leden der andere Evangelische kerken en er bestond dus een Calvinistische beweging, maar er heeft geen afzonderlijke Calvinistische kerk bestaan. Daardoor in de eerste plaats wordt zijn behandeling als een eenheid voor zich al moeilijk; kan men in dit verband van Calvinistische personen en groepen gewagen, doch zonder zo concreet te zijn als men dat graag wezen zou.

En dit is dan nog het enige niet, dat mij hier vrij pleit. Eveneens een verontschuldigende factor is dat de Boheemse Calvinisten, naar bleek, zo dicht bij de Boheemse Broeders hebben gestaan, zowel in confessioneel opzicht als doordat zij beide, in onderscheiding van de overige kerkgemeenschappen in het land, voorstanders van kerkelijke tucht zijn geweest, niet minder dan door het feit, dat zij in de praktijk meermalen bondgenootschappelijk opgetreden zijn.⁴

Ik zal in het vervolg van dit hoofdstuk nog meermalen over Wencislaus Budowec von Budowa, een der meest edele en het meest op de voorgrond tredende zonen van het toenmalige Bohemen moeten spreken. Welnu, deze is zo lang hij zijn voorname rol in het land heeft gespeeld nooit anders dan lid van de Boheemse Broederschap geweest. En niettemin werd hij door zijn tegenstanders zonder blikken of blozen „Erzkalvinist" genoemd. 5

I Clerus en adel

Het ligt in de rede, dat de Reformatie in de landen, waarin zij 'doordrong, aanvankelijk meestal onder leiding van geestelijke voorgangers uit het nationale leven heeft gestaan. Als verschijnsel in het volksleven raakte haar vernieuwende actie in de eerste plaats confessie en kerk. Derhalve kwamen zij, die zich hadden bezig te houden met theologie en kerkinrichting vanzelf in de beweging voorop te staan. Ook in Bohemen is dit het eerste stadium van het proces geweest. Op de duur is hier echter wijziging in deze toestand ingetreden. Na de dood van bisschop Johannes Blahoslav, die in zijn tijd facile princeps is geweest, na 1571 dus, ontbrak in de Broederuniteit een man, die én leiding moest én leiding kon geven. Vandaar dat toen gaandeweg de Reformatorischgezinde Boheemse adel de clericus als leider der beweging ter zijde geschoven heeft. 6

Niet opzettelijk, maar onder de drang der omstandigheden. Door veel te reizen in binnen- en buitenland kwam die adel met allerlei mensen en vreemde toestanden, en wat in deze vooral van betekenis was, met allerlei elders dezelfde doeleinden najagende geestverwanten in aanraking, wat immers altijd een verrijking van ervaring zowel als een aanmoediging inhoudt.

Te meer is dit het geval geweest bij de vleugel van die adel, die uit leden van de Boheemse Broederschap en uit Calvinistisch-gezinden bestond, omdat deze maar klein van omvang en dus in zichzelf zwak was. 7 Zo zwak zelfs, dat niemand ernstig met zijn bestaan gerekend zou hebben, waren er in zijn midden niet een paar imponerende mannen van eerste orde geweest, nl. Budowec von Budowa en von Zierotin, deze laatste een Moraviër, Budowec von Budowa een Boheem. Dank zij een uitvoerig boek, dat Peter von Chlumecky een kleine honderd jaar geleden aan, althans een deel van het leven van Karl von Zierotin (1564-1636) gewijd heeft, 8 kennen wij deze van de beide mannen het beste. Een figuur, die zowel onze eerbied, als onze sympathie gaande maakt, tegelijk staatsman en bouwer aan de geestescultuur van zijn volk. Stond een zwakke gezondheid hem bij het dienen van zijn idealen vaak in de weg, het bezit van een groot vermogen en zijn afkomst uit een oud adellijk Moravisch geslacht vergemakkelijkten anderzijds zijn invloedsoefening weer, evenals de hoge ambten, die hij te bekleden heeft gehad.

Na een veeljarige voorbereiding, gedurende welke hij allerlei landen van Europa doorkruiste, aan allerlei universiteiten - Straatsburg, Bazel, Genève, Heidelberg, Padua, Bologna en Leiden - colleges hoorde en met allerlei belangrijke mensen in aanraking kwam - een tijdlang bij Beza thuis lag en in de Nederlanden de gezant Pieter Brederode en de jurist Hugo Donellus leerde kennen - na deze deugdelijke uitrusting voor zijn levenstaak, vestigde hij zich op zijn kasteel te Namiest en begon van daaruit de bloei van het staatkundige en culturele, zo goed als het maatschappelijke en godsdienstige leven van zijn land te bevorderen.

Welke de idealen geweest zijn, die hij voor deze verschillende levensgebieden gekoesterd heeft?

Wat de staatsinrichting betreft, waaraan hij de voorkeur gaf, deze kunnen wij het beste als: een adelsheerschappij, getemperd door het optreden van een koning, omschrijven. En daarbij moest deze dan een beslist Slavisch karakter dragen, dat hij vooral hierin aan de dag wilde zien treden, dat het Duits er niet in tel zijn zou, maar uitsluitend de nationale taal, het 'Tsjechisch, zoals wij het tegenwoordig noemen. Weliswaar was het verzet tegen de toelating van Kardinaal von Dietrichstein tot het hoge college van

Staat, dat de naam van Landrecht droeg, op grond van de overweging, dat deze slechts Duits sprak, waartoe von Zierotin het initiatief heeft genomen, niet alleen maar uit nationale voorliefde geboren, doch - misschien nog wel zo zeer - uit de wens om diens katholiserende invloed te keren: met dat al heeft het toch niet uitsluitend een voorwendsel gegolden. In de vergaderingen van het Landrecht mocht, krachtens de oude bepalingen, die de actie van dit instituut beheersten, werkelijk alleen maar Boheems worden gesproken. De onwil van von Zierotin en zijn medestanders om van die regel af te wijken moet dus niet alleen gezien worden tegen de achtergrond der godsdienstige tegenstellingen van die tijd, doch evenzeer in zijn karakter van verzet tegen het duidelijk zichtbare streven der keizerlijke kanselarij dier dagen om de nationale taal op zij te dringen en door het Duits te vervangen.

Van deze gezichtshoek uit beschouwd past het gedrag van deze Moravische magnaat immers ook bij een ander karakteristiek feit uit zijn leven, n.l. dit: dat hij op een moment, waarop de gedachte om de wijk naar een ander land te nemen bij hem oprees, daarover geen geringe inwendige strijd te voeren kreeg; ja, inzake dit punt niet tot een besluit kon komen alvorens er adviezen van de theologische professoren Grynaeus en Polanus a Polansdorf te Bazel en van Beza over te hebben ingewonnen.¹⁰

Door maatregelen te treffen teneinde zich een uitgebreide talenkennis te verwerven, en door zijn woning met geschilderde portretten van allerlei historische personen te versieren, zowel als door belangstelling voor allerlei actuele en wetenschappelijke geschriften aan de dag te leggen - voor Hotmans *Brutum fulmen*, dat hij zelfs graag in het Boheems vertaald zou hebben gezien; voor Beza's anoniem verschenen *De iure magistratum in subditos*; de publicaties van David Pareus en de literatuur over de erfopvolging in het Duitse Rijk, waar het Huis Wittelsbach in het begin der 17e eeuw zijn diensten aanbood, en een polemieek daartegen, ter verdediging van het recht op de voorrang van het Huis Oostenrijk boven de Beierse dynastie: door al deze factoren toonde von Zierotin voorts ook, dat hij er prijs op stelde een man van beschaving te zijn, zich uitwendig en wat zijn gedachtenwereld betrof in een milieu op te houden, waarop die beschaving haar stempel gedrukt had.¹¹ Evenals hij zijn sociaal gevoel onthulde in zijn zorg voor de belangen van hen, die hem ondergeschikt en van hem afhankelijk waren, met name in het geval- Brandeis, toen hij de burgerij van die stad van haar onderdanen- verplichtingen ontsloeg,¹² en als hij de Uniteit der Boheemse Broeders en het Godsrijk heeft pogen te dienen; dit laatste door zijn opkomen voor politieke tolerantie het door de overheid op dezelfde voet behandelen van alle kerkelijke gemeenschappen in het land - en zijn streven naar een Evangelische Unie, een samenbinding der aanhangers van de Reformatie in de verschillende Duitse landen in een grote en daardoor sterke solidariteit.

Uit zijn werken voor deze beide godsdienstige idealen zijn twee gevolgen voor hem voortgevloeid. Een daarvan zal hem voldoening hebben gegeven, maar het tweede moet hem heel wat minder aangenaam hebben getroffen.

Ziehier wat er tot zijn genoegen uit zal zijn voortgekomen: dat zijn standpunt in deze hem contact met heel wat vooraanstaande mannen in andere landen heeft verschaft. Enige dier relaties heb ik reeds genoemd, maar du Plessis Mornay, de bekende Hugenoet, vermeldde ik tot dusver nog niet. En toch verdient deze stellig niet vergeten te worden. Want zijn banden met de gouverneur van Saumur, de Franse universiteitsstad, en de jaren, waarin de Moraviër met hem in een drukke briefwisseling heeft gestaan, hebben tot zijn meest gewaardeerde levensvreugden behoord. Trouwens, ook Frankrijk in Zijn geheel heeft, omwille van het Hugnotisme, hem niet weinig na gestaan. Men schreef 1591, toen hij - tot de overtuiging gekomen,

dat de zaak der Reformatie het meeste en het beste zou zijn gediend wanneer haar voorstanders, ter vergroting van de invloed van Hendrik IV op de gebeurtenissen in ons werelddeel, meewerkten tot de zege der Franse politiek over die van Spanje - aanbood deel te nemen aan het beleg van Rouaan.

Hoe goed ook bedoeld, heeft deze stap hem echter niet gebracht wat hij ervan verwachtte, want hier bleek nu het minder aangename der beide gevolgen van zijn idealen in religiosis, waarvan ik daarstraks heb gesproken. Omdat zijn medebelegers der omsingelde stad maar weinig notitie van hem namen en hem geen gelegenheid gaven zich voor de goede zaak werkelijk verdienstelijk te maken, keerde hij in 1593 teleurgesteld naar Moravië terug... om daar te merken, dat hetgeen hij gedaan had door zijn landgenoten totaal verkeerd werd uitgelegd, namelijk als een verwaarlozing der belangen van zijn vaderland ten gunste van de natie, die daarvan sinds lang de tegenstander-bij-uitstek was gebleken. Een grievende ondervinding, waarop hij toen gemeend heeft niet beter te kunnen antwoorden, dan met zich een tijdlang uit het werk voor de nationale zaak terug te trekken.

Of dit terzijde van de weg gaan staan, behalve vrucht van verstandelijke redenering, ook niet uitvloeisel van zekere schuwheid voor botsing met de wereld om hem heen zal zijn geweest? Het lijkt mij niet onaannemelijk. Past het niet bij de grote voorzichtigheid, die hij toonde toen in de landen van de Boheemse kroon de kwestie der verkiezing van een nieuwe koning aan de orde kwam? Doch meer hierover eerst nadat ik ook over von Zierotins pendant, over Wenceslaus Budowec von Budowa het een en ander meegedeeld heb.

Van deze toch zo belangwekkende gestalte bestaat, helaas, geen biografie, al heeft Julius Glücklich daarvoor een veertig jaar geleden heel wat materiaal aan de dag gebracht, dat hij het voornemen gehad heeft tot zulk een levensbeschrijving te verwerken. " Hem in zijn betekenis ten voeten uit te schetsen is dus nog niet mogelijk. Maar zoveel kan toch wel met een goed geweten over hem gezegd, dat hij een man is geweest, die voor zijn Moravische geestverwant - behalve dan misschien wat zijn financiële positie betrof - in geen enkel opzicht heeft ondergedaan. Niet alleen prees deze zelf hem immers als zijn vriend, "vir apud nos primarius et non minus pietate, doctrina, professione verae religionis quam nobilitate clarus".¹⁴

Doch ook: toen Henri de la Tremoille, een kleinzoon van Willem van Oranje, 'de Zwijger, in 1614 een Europa-reis ging maken en met het oog daarop van du Plessis Mornay, de Hugenen-voorman, trachtte te weten te komen met welke interessante leidende figuren hij dan kennis moest gaan maken, kreeg hij naar aanleiding van dat verzoek de volgende inlichtingen 18: "Al naar de keizer zich in Oostenrijk, dan wel in Bohemen zal ophouden, moet ge een andere weg inslaan. Bevindt Zijne Majesteit zich te Praag, dan moet ge naar Bohemen reizen, te Cutna de mijnen gaan bekijken en in de buurt van Krakau de zoutgroeven". En wat de te bezoeken personen aangaat: "En Boheme M. le baron de Budowets, conseiller de l'Empereur en con conseil privé et néanmoins des plus zelés á la vray religion, doit estre honorablement recherché. Sa maison s'appelle Munster sur Isère, autrement Monacogrets. En Moravie M. le baron de Zerotin, lieutenant general de l'Empereur au dit país. Sa maison est proche de la ville de Brun. En Autriche M. le baron George Erasme de Schevernevet,¹⁶ qui a sa maison proche de Lints en la Haute Autriche, nommée Schwertemberg; tous personages très rares de nostre confession et de grande autorité entre les Bénédictins de bien; auxquels j'ecris, comme je dois, et qui donneront adresse á d'autres".¹⁷

Om deze overeenstemming van Budowecs persoonlijkheid met die van von Zierotin zou het overbodig kunnen lijken uitvoerig bij zijn levensbijzonderheden en inzichten

stil te staan. Maar zo liet ik hem toch verre van tot zijn recht komen, want hij vertegenwoordigde in de door du Plessis Mornay vermelde trits toch een eigen genre ook. Zijn belangstelling ging, met die van de voornaamste Moraviër vergeleken, een afzonderlijke kant uit, en zijn daadwerkelijk optreden was van een onverschrokken soort, dan dat van zijn medelid der Boheemse Broederschap.

Doch laat ik bij mijn relaas daarvan maar aan de chronologische volgorde der feiten de voorkeur geven, in plaats van aan de systematische.

Ruim vijftien jaar ouder dan zijn Moravische medestander is Budowec geweest, want hij werd in 1547 geboren. Achttien jaar oud ondernam hij een studiereis, die twaalf jaar geduurd heeft, hem vanzelfsprekend in menig land bracht en veel talen deed leren. In 1569 hield hij zich aan de universiteit van Wittenberg op en leefde daar ter stede ten huize van professor Eber.¹⁸ Te Bazel is hij leerling van de Silezier Amandus Polanus a Polansdorf geweest.¹⁹

Te Rostock heeft hij professor David Chytraeus gehoord. Maar ook bewijzen, dat hij zich in Engeland en Denemarken heeft opgehouden, ontbreken niet.²⁰ Terwijl zijn briefwisseling met du Plessis Mornay ons leert, dat hij niet minder dan een drietal jaren van die twaalf in Frankrijk onder de Hugenen heeft doorgebracht,²¹ zij het dat hij toen met die correspondent uit zijn zestiger jaren juist geen relatie heeft gehad.²²

Toen hij in 1577 van deze voorbereidings-zwerftochten naar zijn vaderland teruggekeerd was begon voor Budowec de levenstaak met een geattacheerd zijn bij het gezantschap van de keizer te Constantinopel, toen onder leiding van Ioachim a Sinzendorf staand.²⁸ Ongetwijfeld een kolfje naar zijn hand!

Kreeg hij daardoor niet de gelegenheid nog weer een paar nieuwe vreemde talen - het Turks en het Arabisch - te leren en door middel daarvan kennis te nemen van een, hem tot nog toe volkomen onbekend gebleven beschavingswereld, die van het nabije Oosten?

Blijkens zijn brieven heeft die hem zeer geboeid. Nu eens vertelt hij aan een correspondent hoe, wanneer een kind van de Turkse sultan is overleden, onder het geroep van "Allah allah illalah" der priesters en de schrikaanjagende weeklacht "hu hu hu hu" etc. van enige in de stoet meelopende "heiligen" met loshangende lange haardos, de begrafenis daarvan plaats pleegt te hebben.²⁴

Dan weer deelt hij iemand mee hoe daar in de omgeving de regeerders heetten en wat die titels voor betekenis hadden: hoe het Perzische "Schah" koning betekende, terwijl de naam "sophi", waarvan de soeverein er zich ook placht te bedienen, en waarmee hij klaarblijkelijk op "soefi" doelt, die als godsdienstige persoonlijkheid aanduidde, terwijl de Turkse gezagsdrager, als "Sultan" aangesproken, daarmee liet zien, dat hij recht had om te bevelen, in de trant van de Franse gewoonte om van "syre" te spreken.²⁵

Behalve zijn correspondentie tonen echter ook een paar publicaties Budowecs interesse te dezen opzichte.

Geen der auteurs, die Budowec in hun relaas te pas brengen en met oog daarop enige bijzonderheden uit zijn leven meedelen, of hij spreekt van een Anti-Alkoraan, die diens verblijf in Constantinopel in het licht heeft geroepen. Zo goed als niemand hunner vertelt aangaande dit boek echter iets meer, dan die korte titel en wat zich daaruit betreffende zijn inhoud en strekking door ieder laat concluderen, n.l. dat de Islam erin bestreden wordt. Dit is niet onverklaarbaar, want het enige artikel, dat ik er over heb kunnen ontdekken, een studie van Julius Glücklich, is in het Tsjechisch, en dus maar

voor een heel enkele niet-Slavische historicus bereikbaar. 26

Ook ik weet er niet meer omtrent mee te delen, dan dat het in 1593, toen Budowec al weer naar zijn land was teruggekeerd, door hem samengesteld werd; dat het handschrift toen echter nog tot 1614 ongedrukt moest blijven; dat de auteur er de vorm van een commentaar op de Koranuitgave van Theod. Bibliander uit 1543 aan heeft gegeven, en er, met behulp van Calvijns Institutie, 27 én tegen het Mohammedanisme én tegen het Anti-trinitarisme front in heeft gemaakt.

Een publicatie van heel andere aard dan dit vroegste zijner werken is 's mans *Circulus Horologi lunaris et solaris. Hoc est brevissima Synopsis... repraesentans ex Vetere et Novo Testamento continuam seriem praecipuarum Ecclesiae et Mundi mutationum... usque ad mundi consummationem* (1616) geweest. 28

Na hem geschreven te hebben als wereldbeschouwelijke handleiding voor zijn zoon Abraham, toen deze zijn studiereis naar diverse Europese universiteiten zou gaan ondernemen, heeft Budowec hem later, op aandrang van graaf Filips Lodewijk van Hanau, laten drukken, om zijn oordeel over allerlei dwalingen, waarmee zijn leven hem tot op dat ogenblik in aanraking had gebracht, ook nog wijder spreading te geven. In een verslag van een gesprek, dat hij eens met een te Constantinopel woonachtige Italiaan hield, die dreigde tot het Mohammedanisme te vervallen, gaf hij opnieuw zijn oordeel over de Islam, evenals over de stelling der *Gnesio-Lutheranen*, dat de predestinatie-leer der Calvinisten wezenlijk niet van het kismet-geloof der Turken verschilde; ja, dat men eigenlijk beter Turks dan Calvinistisch kon zijn.

Maar daarnaast ook over een aantal andere gevoelens: dat der Grieken, der Joden, der Socinianen en der Rozekruisers. Zulks alles met een duidelijk aanleunen tegen de astrologisch-astronomische belangstelling, die die tijd heeft gehad, zij het vrij van de alchimie en het zoeken van de steen der wijzen, die daar destijds meestal aan gepaard is gegaan.

Het derde geschrift van Budowec, waarvan ik weet, heeft zich speciaal met de controverse tussen Lutheranen en Calvinisten bezig gehouden. Zelfs nog eerder dan de *Circulus Horologi* - immers in 1614 - is het te Amberg in de Palts, waar een Calvinistisch-gezinde priester van de Broeder-Uniteit het op verzoek van de auteur had heen gebracht, verschenen. Zijn titel luidt: *Martini Lutheri Anti-Socinus* en wat het bood was een verdediging van de Calvinistische predestinatie-leer door middel van de herinnering, dat de erkenning van de absolute soevereiniteit Gods in Zijn genadebewijzing geen uitsluitend te Genève heersende overtuiging was, maar dat Luther in zijn *De Servo arbitrio* haar net zo heeft voorgestaan; een redenering, die de Bazelse professor Amandus Polanus a Polansdorf, Budowecs leermeester en - in later jaren - vriend, in zijn geschriften juist zo had gehouden, zodat de veronderstelling voor de hand ligt, dat de Bohemer hier in het voetspoor van de Sileziër hooggeleerde heeft gelopen. Temeer omdat de uitgever er ook nog in anderen opzichte niet tegen heeft opgezien door middel van het werk van een andere auteur zijn stelling te verstevigen: als aanhangsel van Budowecs geschrift nam hij immers een *Collatio doctrinae Lutheri et pseudoLutheranorum* uit de voorrede ener *De Servo Arbitrio*-uitgave van de hand van de Calvinistische theoloog Kimedoncius op. 29

Dank zij deze publicaties heeft Budowec onder zijn Reformatorisch-gezinde tijdgenoten groot vertrouwen gewekt; zijn die een man van hoog gezag in hem gaan zien. Geen wonder; toonde hij er niet door, dat zijn overgang naar de Broederschap, waartoe zijn huwelijk met Anna van Wartenberg de aanleiding schijnt te hebben

gevormd, geen formaliteit, maar een zaak van overtuiging is geweest? Trouwens, ook andere factoren hebben daarvan het bewijs geleverd. Bijvoorbeeld, het feit, dat hij zich niet te goed heeft geacht, om voor de boeren op zijn landgoederen toespraken betreffende Bijbel en geloof te houden. 30

Gezien dat de Boheemse en Moravische adel zulke mannen als deze von Zierotin en Budowec von Budowa als zijn leiders beschouwd heeft en hen ook onder zeer moeilijke omstandigheden is blijven volgen, kan ik mij maar bezwaarlijk vinden in de voorstelling van Ernest Denis, volgens welke het niet mogelijk is over de standgenoten van deze beiden anders dan een ongunstig oordeel te vellen; ja, in hun zelfzucht en naijver tegenover de burgerlijke bevolking der steden van hun landen, en in hun verwaarlozing van de belangen van de Boheemse en Moravische boeren, zelfs de voornaamste oorzaak der catastrofe van 1620 te zien.³¹ Natuurlijk zullen de vermelde gebreken der heren en ridders op de gang van zaken mede invloed hebben geëffend, maar de doorslag geven deden zij niet. 32

Zouden trouwens, indien Denis' kritiek juist was, de contacten der Bohemers en Moraviërs met hun geestverwanten in het buitenland, waaromtrent ik nu iets zal moeten vertellen, wel zo veelvuldig en vriendschappelijk hebben kunnen zijn als zij waren?

Op de goede betrekkingen der beide voormannen met de Hugenoten heb ik reeds gewezen. Heeft de aanraking van von Zierotin met de koninklijke belegeraar van Rouaan en diens omgeving in 1591 hem teleurstelling gebracht - nog te meer omdat hij bij zijn thuiskomst van die reis moest ondervinden, dat zijn landgenoten de motieven, waardoor hij er toe kwam haar te zoeken, zo volkomen onjuist beoordeelden, door hem van landverraad te beschuldigen - met du Plessis Mornay, de ongekroonde koning der Franse Calvinisten, is hij altijd in briefwisseling gebleven, blijkbaar evenals zijn Boheemse partner Budowec aan zijn contact met deze zijn gehele leven goede herinneringen behoudend. 33

Niet alleen deze relaties met zijn geestverwanten in het Westen van Europa voeren hier echter een pleidooi ten gunste van de adel in de landen van de Boheemse kroon. Ook zijn vriendschappelijke betrekkingen met de dicht bij huis wonende leiders van het Midden-Europese Calvinisme; mannen als de Paltsische stadhouder Christian von Anhalt, de ziel van de Unie der Protestantse vorsten in Duitsland; de Hongaar Illeshazy en de Oberóstreicher Georg Erasmus von Tschernembl, hebben dat gedaan. 34

Zal een enkele dezer mannen - ik denk hier speciaal aan von Tschernembl - zoals later nog nader blijken zal, met name von Zierotin wel te weinig radicaal in zijn optreden hebben gevonden: over een moreel te kort schieten van de Bohemers hebben zij zich stellig niet beklagd. Evenmin als hun Engelse vrienden dat gedaan hebben, aan wie Otakar Odložilik in 1937 een artikel wijdde, ³⁵ daarin vertellend hoe von Zierotin in 1586, Peter Wok von Rozemberg evenwel al meer dan twintig jaar eerder, en Budowec in 1577, naar het Britse eiland kwamen en daar met de voornaamste adviseurs van koningin Elizabeth I, William Cecil, Lord Burghley, sir Francis Walsingham en de graaf van Leicester, bekend zijn geraakt. Ook evenwel hoe diverse Engelsen en Schotten van veel minder in het oog vallende betekenis - hetzij wegens reizen voor privé-doeleinden (studie aan de beroemde Praagse universiteit, kennismaking met de zeden en gewoonten van het land en dergelijke) hetzij als vertegenwoordigers van koning Jacobus I, ter vervulling van een of andere politieke opdracht - van de hoofdstad uit een bezoek aan de overal in het land liggende kastelen

brachten, waarvan de bewoners de gang der geschiedenis in Europa en de ontwikkeling der Reformatie in allerhande gebieden met belangstelling poogden te volgen.

Met zeker geen geringer interesse dan die, waarmee door menigeen aan de randen van ons werelddeel hetgeen in Bohemen voorviel werd gadegeslagen; door geleerden als David Chytraeus te Rostock en Jac. J. Grynaeus en zijn schoonzoon, professor Amandus Polanus a Polansdorf, te Bazel, zowel als door een vorst als Graaf Philipp Ludwig II von Hanau-Münzenberg, door zijn geboorte uit Catharina Belgica van Nassau, ene der vele dochters van Charlotte van Bourbon, een kleinzoon van Willem van Oranje, de Zwijger.

II

Burgerlijke elementen der beweging

Niet uitsluitend in de Boheemse en Moravische adel echter heeft het Calvinisme, wat de Boheemse kroonlanden betreft, een steunpunt gevonden. Ook in de bevolking van verschillende steden, die in het hertogdom Silezië lagen, heeft het ter bevordering van zijn groei-kracht wortel kunnen schieten. Met name de burgerij van Breslau heeft als zulk een krachtbron gefungeerd. Dank zij twee mannen, die binnen de muren dier stad een leidende rol hebben gespeeld: Crato von Crafftheim, die er als arts practiseerde, en Andreas Dudith, een Hongaar, die er vanuit Polen is neergestreken, als privé-geleerde vooral beoefenaar van de mathematica. 36

In Polen beleefde deze laatstgenoemde in 1567 zijn overgang van Rooms-katholieke bisschop tot vriend der Reformatie, evenals zijn afbuigen van rechts naar links onder de Reformatorisch-gezinden, doordat hij, eerst Calvinist geworden, nogal sterke sympathieën voor het Socinianisme kreeg.

Ook al heeft hij zich nooit in feite bij de Anti-trinitarische Ecclesia minor aangesloten. Er hebben, toen hij pas in Breslau was komen wonen, wel geruchten van die aard omtrent hem gelopen. Zulke hardnekkige geruchten zelfs, dat hij het noodzakelijk achtte daar tegen in verzet te komen - zowel door middel van een schriftelijk getuigenis van Crato von Crafftheim, als door te verklaren, dat hem wel eens uitdrukkingen ontvallen waren, die de schijn van Anti-trinitarisme moesten geven, maar dat hij die nu niet meer voor zijn rekening nam. Werkelijk Sociniaan geweest is hij evenwel nooit. De kleine gemeenschap, die in de "Silezische hoofdstad te zijnen huize met hem en zijn vrouw - Regina Strass, een voormalige hofdame van de Poolse koningin - bijeenkwam, was geen kringetje van verwerpers van de belijdenis der Drieëenheid, maar een groepje mannen en vrouwen van Calvinistisch karakter.

O.a. behoorde er een zekere Martin Weindrich toe, die in een brief aan Nicolaus Rediger zijn gevoelen staaft door middel van een beroep op Petrus Martyrs mening en Calvijns Institutie. Men riep er, wanneer men voor moeilijkheden kwam te staan, graag Beza's raad in, zoals men er eveneens op contact met mannen als Petrus Calaminus, een leerling van de bekende Heidelbergse professor Zacharias Ursinus, en Laurentius Cicer gesteld was; deze laatste, in 1582 tot rector van het gymnasium te Brieg benoemd, al evenzeer een 36 overtuigd aanhanger van de Zwitserse Reformatie, dat hertog Georg II van Brieg het twee jaar later al geraden achtte hem af te zetten en uit zijn hertogdom te verbannen.

Behalve Dudith noemde ik ook Crato von Crafftheim, een medicus van betekenis in zijn tijd, als voorman van de Calvinistisch gezinden in Breslau. En dat hij dit geweest is valt ook waarlijk niet te betwijfelen. Kennismaking met zijn levensgeschiedenis, hoe vluchtig ook, doet reeds zien, dat hij met verschillende toonaangevende tijdgenoten in de drie grote centra van het Middeneuropese Calvinisme zijner dagen, de universiteit te Genève, die van Heidelberg en het hof van de Keurvorst van Brandenburg, in verbinding heeft gestaan. Maar wie aan de hand van Gillet's biografie van deze geneesheer in de intimiteit van zijn leven doordringt, en er op let hoe Crafftheims handexemplaar van de Griekse en Latijnse vertaling van Calvijns Catechismus, in onderstrepingen en marginalia, getuigenis van een veelvuldig gebruik aflegt, terwijl andere geschriften van de Hervormer 's mans lectuur op zijn ziekbed vormden, merkt hoe zijn gedachtenwereld zeer duidelijk karakteristiek Geneefs was. 37

Een gemakkelijk leven heeft deze Breslauer Calvinistenkring niet gehad. Sterke

tegenstand heeft hij moeten overwinnen. Sterke tegenstand van twee zijden zelfs. Van Rooms-katholieke, zoals van zelf spreekt. Maar ook van Lutherse. Salomo Gessner, die in 1593 professor aan de universiteit te Wittenberg was geworden, is onder de bestrijders van deze laatst genoemde categorie misschien nog wel de felste geweest. Zijn in 1601 verschenen publicatie "Christlich Trewherzigen Warnung an die lüblichen Stände, Städte und Gemeinen in Schlesien, dass sie sick für einreissenden Calvinischen und Sacramentirischen Irthumb mit allem Vleiss und Christlichen Eyffer hutten und vorsehen wollen" vormde in zijn soort stellig geen uitzondering, want de Gnesio-Lutheraanse strijdschriften waren in die jaren door de bank niet zachtzinnig.

Maar wel valt deze auteur door zijn felheid op wanneer wij zijn woorden vergelijken met het gedrag van de Breslauer raad. Aangezocht om te onderzoeken, of er in zijn stad ook Calvinistische samenkomsten plaats hadden, meende deze immers verstandig te doen zich maar te houden, of hij in deze niets wist; klaarblijkelijk weinig gesteld op de soeza, die de mededeling van de ware staat van zaken met betrekking tot deze kwestie onvermijdelijk zou veroorzaken.

Wat Gessner en zijn geestverwanten echter ook zeiden en schreven, hoezeer van de Breslauer kansels ook tegen de "Calfenisterei" gewaarschuwd werd, de leden van het kleine conventikel gaven het niet op, maar bleven wat zij waren. Totdat zij het pleit... althans in zó ver wonnen, dat in meer dan één stad in de Boheemse kroonlanden, onder begunstiging van de zijde van de vorst, de Evangelische Kerk het Calvinistisch cachet begon te vertonen.

De stad, die hierbij voorop ging, was Brieg. Waar deze de vrijmoedigheid hiertoe vandaan haalde? 12 december 1610 trad hertog Johann Christian te Berlijn in het huwelijk met Dorothea Sibylla, prinses van Brandenburg, een dochter van Keurvorst Johann Georg. Bij haar verhuizing naar haar nieuwe woonplaats bracht deze jonge vorstin, die door haar moeder Gereformeerd was opgevoed, een aantal Calvinistische edelen, in onderscheiden functies deel uitmakend van haar hofhouding, met zich mee naar Brieg. En langs die weg kwam de hertog er toen toe zijn reeds lang bestaande, maar nog altijd verborgen gehouden sympathie voor het Calvinisme niet langer onder de korenmaat te zetten. Radicaal trad hij daarbij weliswaar niet op. De inrichting van zijn slotkapel liet hij zoals die was; altaar, crucifix en beelden bleven haar haar oude voorkomen geven. Maar voor de functies van hofprediker en superintendent en rector gymnasii stelde hij sedert 1612 geen anderen dan Calvinisten meer aan. En toen deze een tijdlang invloed op hem hadden kunnen oefenen viel ook het laatste bastion van de oude vesting: op Kerstmis 1619 vierde men te Brieg het Heilig Avondmaal naar Gereformeerde ritus.

"Op Kerstmis 1619"! Dat was dus twee maanden ongeveer nadat "de Winterkoning", Frederik V, in Praag tot koning van Bohemen gekroond was. Niet lang, maar toch lang genoeg om aan de dag te doen komen, dat de onmiddellijk na die kroning gevolgde godsdienstpolitiek, de door Frederiks hofprediker, Abraham Scultetus, voorgestane staatkunde van krachtadige-Calvinisering-zonder-uitstel, tengevolge waarvan de St. Vitusdom van meet af van alles wat daarin aan de Rooms-katholieke eredienst herinnerde gezuiverd was, onder de gegeven omstandigheden - nu de koning niets zozeer behoefde als populariteit - buitengewoon ongewenste reacties in het leven riep. Daarom, toen 23 febr. 1620 op de feestelijke intocht in de Boheemse hoofdstad een herhaling daarvan op kleinere schaal in die van Silezië, in Breslau, plaats had gehad, gaf men er onder de leiding gevende mannen de voorkeur aan maar niet terstond volle kracht te varen. Toen de Breslause predikanten niet ingingen op een suggestie van Scultetus om de huldigingspreek door een Calvinist te doen houden, werd daar

zijnerzijds niet op aangedrongen. Neen, hij stelde er zich mee tevreden op de eerstvolgende zondag in een zaal van de burcht te spreken.

Was toevallig dat bij die gelegenheid niet slechts de koning en de Silezische hertog, Johann Christian von Brieg, tegenwoordig waren, maar ook hertog Georg Rudolph von Liegnitz, markgraaf Johann von Brandenburg-Jägerndorf en een groot aantal patriciërs en geleerden uit de stad? In allen gevalle is het in tweeërlei opzicht de Calvinistenkring ten goede gekomen, die tot dusver zo over bestrijding en druk had te klagen. Kreeg hij er bij zijn stadgenoten groter aanzien door, mee is zijn moed om zich te organiseren erdoor toegenomen. Al spoedig diende hij bij de koning een daartoe strekkend verzoekschrift in. En dat met een resultaat, zoals men het zich maar heeft kunnen wensen: reeds 5 maart 1620 willigde Frederik zijn request in, nog eer hij, de koning, de stad verliet om naar Praag terug te keren.

Het zou niet in overeenstemming met de bedoeling van dit boek zijn indien ik mij in de mededeling van allerlei details betreffende dit ontluikende kerkelijke leven verliep. Laat genoeg zijn, dat ik er de aandacht op vestig, dat zich onder de eerste leden van de kerkenraad een naar verhouding groot aantal academisch gevormden heeft bevonden van de vier waren er twee doctor in de rechten en een, die tegelijk syndicus was, doctor in de medicijnen - en dat zijn bestreden-worden van de zijde der Lutherse in de oude trant voortging, hoe dikwijls de getroffenen zich ook over de hun aangedane onaangenaamheden beklagden, totdat na 's konings nederlaag op de Witte Berg en daarop gevolgde vlucht uit Bohemen de kleine gemeente wel te gronde moest gaan. Overkwam zekere Falckonius bijv. niet, dat zijn huisheer hem na ondertekening van het contract toch de huur nog weer opzegde: "weil er ein Calvinist und bey dem heiligen Brootbrechen administriret, dürffte Er ihn wegen der Nachtbarn unnd seines Weibes unnd Kinder nicht in dz hauss nehmen"? 38

III Versterking van de Calvinistische invloed

Uit deze twee bevolkingsgroepen, de van huis uit tot de Broeder-Uniteit behorende adel en de burgerij der Silezische steden, gevoed, groeide het Calvinisme in het land gedurende het begin der 17e eeuw tot een forse plant op. Weliswaar is het in de Boheemse kroonlanden nooit zover gekomen, dat een afzonderlijke Calvinistische kerkorganisatie ontstond. Maar een merkbare doordeseming van het leven met Calvinistische opvattingen en Calvinistisch temperament valt wie ze beschouwt ontegenzeggelijk op. En onder invloed daarvan is, althans voor een poos, en wat Moravië betreft, het Katholicisme er bijna geheel verdrongen. Evenzeer als het Anabaptisme er geen, vaste voet heeft kunnen krijgen, omdat sommige leden van de adel weigerden Wederdopers op hun landgoederen te werk te stellen. 39

Toen de jonge leden van die adel in zo groten getale de universiteiten van Zwitserland, Duitsland en de Nederlanden bezochten, als uit de levensloop van Karl von Zierotin en Budowec von Budowa, want dezen vormden natuurlijk geen uitzonderingen, te zien viel: had dat aanvankelijk zo'n diepe betekenis niet. In het begin richtte men zijn keus in dit opzicht zeker dikwijls alleen maar naar het antwoord op de vraag, of men ergens een geleerde van naam kon horen, wiens handtekening in het meegebrachte album amicorum de waarde der verzameling vermeerderen zou: Beza in Genève; in Bazel diens tegenvoeter wat theologische inzichten aanging, Castellio. Maar uit die vluchtige aanrakingen kwam ook wel eens meer voort. De wens bijvoorbeeld om de bibliotheek van het voorvaderlijk kasteel in de Moravische vlakte met een aantal boeken uit het Westen te verrijken, zoals toen de jonge von Zastrisell beslag op de boekerij van Beza wist te leggen; 40 of een vriendschap van korter of langer duur, dan wel een bewustheid van geestverwantschap, die tot een min of meer geregelde briefwisseling leidde.

Een sprekend voorbeeld hiervan is aan de levensgeschiedenis van de belangrijkste Moravische edelman, de reeds meer genoemde von Zierotin, te ontleenen. Na zijn persoonlijk bezoek aan Genève, waarbij hij waarschijnlijk ten huize van Beza gewoond heeft, schreef deze Calvijns opvolger op 8 febr. 1588 voor de eerste maal een brief 4Y en opende deze zodoende de mogelijkheid invloed op de gang van zaken in Moravië te gaan oefenen, en - vooral in 1591 en vervolgens, toen de in 1558 in het land gekomen Jezuïeten, in het weerkeren van menig lid van de adel naar het Katholicisme, vrucht op hun ijverig werken begonnen te zien - te trachten hier een dam tegen op te werpen. Wat te nodiger was toen slechts enkele jaren later de boycot van von Zierotin, om zijn dienstneming in het leger van Hendrik IV van Frankrijk, waarvan ik reeds vertelde, de voorstanders van de Reformatie in het markgraafschap min of meer tot een kudde zonder herder maakte.

De moedeloosheid, die hem om die boycot overviel, is in het leven van de bewoner van het slot te Namiest niet de enige factor geweest, die hem geremd heeft. In 1602 heeft de ziekelijke en weinig doortastende man opnieuw terugtocht geblazen, hoe slecht dit ook te verantwoorden was, omdat de leiding van 's lands zaken daardoor immers in handen van kardinaal von Dietrichstein kwam, van wie uiteraard voor de vrienden der Hervorming weinig goeds te verwachten was.

Gelukkig echter zagen zij zich de omstandigheden elders tegelijkertijd in een veel hoopgevender richting ontwikkelen. Wat Bohemen betreft is 1603 immers juist het jaar geweest, waarop Budowec von Budowa c.s. altijd hebben kunnen terugzien, als op het jaar, waarin het hun gelukte een eerste stap ter verwerkelijking van hun ideaal

te doen. De Landdag, die toen heeft plaats gehad, was weliswaar niet ter behandeling van godsdienstige, doch van financiële aangelegenheden samengeroepen. Maar waar het hart vol van is vloeit immers de mond van over. Zelfs kwam de religie het eerst en het meest ter sprake. Ofschoon de koning het geld, dat hij van zijn onderdanen verlangde toch ook wel kreeg, want ziehier hoe Budowec, toen hij van de Ridderschap de opdracht kreeg namens haar het woord te voeren, beide punten ter behandeling in combinatie aannemelijk wist te maken. Wij kunnen er ons van overtuigd houden, zei hij, dat de koning van goeden wille is. Hij heeft echter slechte raadgevers. Laat ons daarom onze bereidheid uitspreken de gewenste belasting op te brengen, maar er tegelijk op aandringen, dat de koning, tolerant, geen godsdienstige gezindheid boven de overige bevoorrechten zal. 42

Heeft in de zaal, toen dit bedrijf zich er afspeelde, enig voorgevoel geheerst van de afloop van het conflict, waarvan dit het begin was? Misschien wel. In 1598 had de paus in Bohemen een nieuwe nuntius benoemd, Spinelli, en diens komst heeft een periode van versterkte actie der Contra-Reformatie ingeluid. In allen gevalle werd Budowecs rede echter in een zwaar geladen emotionele sfeer gehouden: aan het einde ervan schreiden zowel hij, die haar hield, als een aantal zijner hoorders.

Hoe er op deze eerste stap van 1603 tot aan het eind der jaren tien van de 17e eeuw nog heel wat even belangrijke gevolgd zijn en hoe daarbij telkens weer een nieuwe figuur van betekenis het Calvinistisch karakter der reformatorische actie is komen versterken, zou - als ik het met de uitvoerigheid wilde beschrijven, die een volledige behandeling van dit onderwerp zou vereisen - een boekdeel op zichzelf vorderen. Maar als ik mij beperk tot een schematische tekening van de loop der gebeurtenissen heb ik zoveel ruimte niet nodig, en vermijd tegelijk het gevaar van in de details van de gang van zaken te verdrinken. Daarom geef ik aan het inslaan van die weg de voorkeur.

In augustus 1605 berichtte Philibert du Bois uit Den Haag, waar hij als gezant van verscheidene kleinere Duitse staten bij de regering van de Nederlandse Republiek was geaccrediteerd, aan zijn lastgever vorst Ludwig zu Anhalt, dat diens broer, Christian von Anhalt, de 5e dier maand uit Dordt gearriveerd, de volgende dag 's middags naar Amsterdam was vertrokken, na in de morgen wel twee uur met onze landsadvocaat van Oldenbarnevelt te hebben zitten praten en vervolgens met enige leden van de Staten-Generaal in de herberg de Moriaen in vrolijke stemming een banket te hebben gehouden. 42

Laat het zich niet goed begrijpen, dat een referent over de politieke gebeurtenissen in zijn omgeving het wenselijk achtte deze feiten aan zijn "boss" over te brieven. Niet slechts de nauwe verwantschap van deze met de vorstelijke passant zal hem daar aanleiding toe hebben gegeven. Gold het hier ook niet een merkwaardige man op 'n evenzeer merkwaardige reis?

Christian von Anhalt is nooit regerend vorst geweest. Hij was stadhouder van de Boven Palts en als zodanig ondergeschikte van de Paitsische keurvorst. Maar het is tegelijk niet aan twijfel onderhevig, of hij heeft Frederik IV, die toen in Heidelberg aan de regering was, verre in bekwaamheid overtroffen. Gindely, die het terrein der Midden-Europese geschiedenis van die tijd, langs vele wegen kris en kras heeft verkend, ging zelfs zó ver, dat hij hem, weliswaar niet in karakter, maar dan toch in staatsmanstalent boven al zijn tijdgenoten stelde.

Ja, ergens geeft deze deskundige zelfs het volgende oordeel over de gastheer in de Moriaen, bij wien onze Hoog Mogenden zich op die 6e augustus 1605 zo op hun gemak voelden, ten beste: "Als hij een even groot veldheer, als politicus en intrigant geweest was, ware hij een tweede Lodewijk XIV of Frederik de Grote geworden en

had hij tot op de dag van heden invloed op de situatie in Europa geëffend". 44

Is het vreemd, dat ik ook een ander oordeel over hem tegenkom, dat ik hem ook als "de man van grote woorden, maar kleine daden⁴⁵ gekarakteriseerd vind? In allen gevalle niet zó vreemd, als het lijkt. Gindely mat hem naar zijn aanleg af, zijn zo veel ongunstiger over hem oordelende karakterisator daarentegen naar de geringheid van het door hem verworven succes, die hem metterdaad hoe langer hoe meer van een staatsman tot een maker van de wildste projecten, die zich onder de gegeven omstandigheden denken lieten, deed omlaag tuimelen; een volbloed avonturier, 46 wiens oorspronkelijk Calvinisme tenslotte de indruk geeft van maar weinig meer in persoonlijke godsvrucht te bestaan, en zich zo goed als uitsluitend naar politieke constellaties uit te strekken. 46

Tot dusver over deze man; en thans iets over de reis, die hem in 1607 binnen het gezichtsveld van Philibert du Bois heeft gebracht. Zij werd ondernomen ten gunste van een al sedert jaren bij vele prominenten onder de Calvinisten in Europa levend plan, om tegenover het Huis Habsburg een Unie tot stand te brengen, waardoor het Katholicisme verhinderd zou kunnen worden de Reformatie onder de voet te lopen. Een Unie, die in 1608 ook metterdaad tot stand is gekomen, maar die - na enige aanvankelijke resultaten van moedgevende aard - tenslotte toch niet veel heeft kunnen bereiken, omdat de vorsten, die er zich bij hadden aangesloten, noch de financiële draagkracht, noch het doorzettingsvermogen bezaten, die voor het welslagen van zo'n grootse onderneming onmisbaar bleken te zijn.

"Na een paar aanvankelijke resultaten van moedgevende aard" trof de promotoren der Unie van Protestantse vorsten deze teleurstellende gang van zaken, zeide ik. Van deze veelbelovende eerstelingen noem ik er hier een drietal.

Al vóór dat de Protestantse Unie tot stand kwam was het de anti-Habsburgers gelukt de edelman Peter Wok van Rosenberg naar hun zijde over te halen. Naar zijn karakter beoordeeld geen figuur van achttien karaat. Maar uit anderen hoofde leverde zijn medewerking, toen haar organisatie begon te functioneren, toch grote winst op. Vooreerst omdat zijn secretaris Theobald Hock, over wie zij er de beschikking door kreeg, voor deze taak als het ware geknipt was: bedrijvig, vindingrijk en van uiterst moeilijk te weerstane overredingskracht. Maar bovendien ook nog wijl hij, Wok, de rijkste grondbezitter van Bohemen, heer was over niet minder dan een derde van de vaderlandse grond en een kleine elfduizend horigen, zodat de Unie zich tengevolge van zijn steun financieel gemakkelijk kon bewegen. 47

Vergeleken bij dit geldelijke succes was wat ik in de tweede plaats vermeld misschien ogenschijnlijk te verwaarlozen: in waarheid deed het voor het verkrijgen van die stevige financiële basis evenwel niet onder. De splitsing der vertegenwoordigers der staten van het landschap Oberösterreich in een Rooms-katholieke en een. Reformatorische helft en het vergaderen van de laatstgenoemde groep afzonderlijk in Horn in Niederösterreich, waarin het van de 27e februari 1608 af aan bestond, maakte immers aan ieder, die ervan hoorde, duidelijk, dat de autoriteiten van het land er maar niet meer op moesten hopen de aanhangers der nieuwe opvattingen door schrik-aanjaging en hardhandigheid tot zwijgen te zullen kunnen brengen. Neen, de enige weg, die hun daartoe nog openstond, was: hun rechten toe te kennen, en voor eerbiediging daarvoor te zorgen. Zulks niet in de laatste plaats omdat de leider, die de oppositie had, Georg Erasmus von Tschernembl, niet bang was voor het ontwerpen, zelfs van uiterst koene plannen en het nemen van even ingrijpende als doortastende maatregelen, om die verwezenlijkt te zien. 48

Zowel vóór als na de **nederlaag van 8 november 1620 op de Witte Berg bij Praag**, die zo diep in het leven van al de in dit hoofdstuk genoemde dramatis personae, heeft ingegrepen, bleken deze eigenschappen. Vóór dien kwamen zij in zijn standpunt ten aanzien van de lijfeigenschap uit, terwijl daarna zijn pamflet Extract des schwarzen Registers am kaiserlichen Hof er een sprekend voorbeeld van heeft opgeleverd.

Natuurlijk houdt mijn tekenen van de botsing der levens- en wereldbeschouwingen in het onderhavige tijdperk, dat dit boek brengt, niet in, dat daarin de enige factor, waardoor de gang van zaken destijds beheerst werd, zou zijn gelegen. Economische en sociale factoren hebben er vanzelf hun invloed eveneens op uitgeoefend. En hieronder dan in de eerste plaats de ontevredenheid der Midden-Europese landbevolking. Reeds in de jaren negentig der 16e eeuw heeft deze zich in Oostenrijk geopenbaard, om vervolgens zowel naar Moravië als Bohemen over te slaan. Naar Moravië in die mate, dat het Landgerecht het veilig vond niet elke overtreder van het gebod om herendiensten te verrichten gevangen te zetten - daar dit destructief voor de landbouw zou worden - maar uitsluitend - die dan echter ook voor aanzienlijke tijd - hen, die zich in deze aan ophitsing schuldig maakten. 49

En naar Bohemen in dezer voege, dat, nog een paar dagen slechts vóór de onherstelbaar ramspoedige mislukking van het verzet der bondgenoten, zeventuizend te hoop gelopen boeren in de omgeving van Zatets de kastelen plunderden en hun bewoners vermoordden. 50

Catastrofale gebeurtenissen natuurlijk voor beide erbij betrokken bevolkingsdelen, maar die von Tschernembl nu juist had willen voorkomen door de horigen vrijheid te geven en zodoende belang bij de overwinning van de anti-Habsburgse partij. Overeenkomstig de Consultationes, die hij in 1624 onder de titel van Böhemische geheimbe Cantzley de wereld inzond: "Man publiciere im Landt die Freyheit der Unterthonen unnd hebe auff die Leibaigenschaft, so wirdt sich gross Gelt, so bissher vergraben und verborgen, finden; der gemaine Mann wirdt willig sein zur darleg, für sein Vatterlandt streitten. Ist auch Christlich und lüblich dess Kayzers intention, auch der Churfürsten anschlag fürkommen, der auff solche publicierung geht, unnd grossen abfall geben müchtte bey der schwirigen Gemaine. Die Underthonen habens mit ihrem ausgestandnen Schaden wol verdient, dass man ihnen ein solche contra thue". 51

Had zijn stem maar niet zo vruchteloos weerklonken; waren offerbereidheid en besluitvaardigheid onder zijn standgenoten maar niet zo ver te zoeken geweest!

Dit ter kenschetsing van von Tschernembls radicalisme van vóór november 1620. Werden zijn levensomstandigheden daarna totaal andere dan zij voorheen waren: met betrekking tot zijn aanleg is dat niet het geval geweest. In 1622 stelde hij immers een Gutachten met betrekking tot hetgeen Gabor Bethlen op dat ogenblik aan plannen tot bestrijding van de keizer koesterde op, waarvan Moritz Ritter, de goede kenner van dit tijdperk, niet durfde te zeggen, dat het veel instemming van zijn tijdgenoten verworven heeft, maar wel dat het duizelingwekkend gewaagd was. 52

Met dit alles is mijn opsomming van de voornaamste successen van het Boheemse Calvinisme nog niet volledig. Haast zou ik zeggen, dat het gewichtigste nummer van mijn lijst tot dusverre nog onvermeld bleef. Ja, de Majesteitsbrief, die Budowec c.s. de keizer in 1609 wisten af te dwingen, zou voor een aanduiding onder die betiteling metterdaad in aanmerking zijn gekomen wanneer het allerlei goeds en aantrekkelijks niet alleen maar beloofd had, doch het ook werkelijk de betrokkenen zou hebben verschaft.

Wat stelde dit document namelijk in uitzicht? 53

Formeel natuurlijk datgene, wat een privilege altijd aan een oppositie-voerende

bevolking belooft, die een regeerder te sterk is geworden: de vervulling van al haar wensen op het gebied, waarop zij haar voert, verminderd met zoveel als de schenker van het voorrecht de kans ziet van zijn verlangens te redden. Het kwam in dit geval zelfs aan de dag in de manier, waarop de tekst ervan ontstond.

Toen keizer Rudolf II maar niet met een bevredigend concept over de brug kwam - stellig niet alleen gevolg van zijn Contra-Reformatorische gezindheid, al was hij in de schaduw van de troon van Filips II van Spanje te Madrid opgevoed, maar eveneens van zijn gaandeweg sterker gestoord wordende geestesgesteldheid; van de psychose, waaraan hij leed - toen Budowec en de zijnen maar al moesten wachten, hebben dezen het initiatief in eigen hand genomen en een regeling der betrokken materie voorgesteld, die aan hun eisen tegemoet kwam, en van te groter betekenis was, omdat de Silezische Staten er zich zonder enige beperking akkoord mee verklaarden. Volgde toen, zoals gebruikelijk is in dergelijke gevallen, nog wat loven en bieden, veel resultaat heeft dit niet opgeleverd. De Staten keurden goed, dat het document, waarin de beide partijen tot elkaar zouden komen - in herinnering aan de dagen van Johannes Hus - het woord "utraquistisch" in plaats van "evangelisch" zou gebruiken, en uitdrukkelijk van overeenkomst "tot aan de sluiting van een algemene Duitse religievrede" zou spreken.

Daarmee is dan echter ook alles gezegd. Een dertigtal defensores benoemend, die de leiding op zich moesten nemen bij de bewapening, waarmee men steeds openlijker dreigde, toonden de heren duidelijk, dat zij niet in de stemming waren, om in nog meer punten toe te geven. En toen heeft de keizer het stuk maar zonder verder uitstel van zijn handtekening voorzien. Wat wonnen de vrienden der Reformatie daar nu bij? Ziehier een korte samenvatting van wat de in het Tsjechisch opgestelde Majesteitsbrief bepaalde: in de kroonlanden zal voortaan recht op vrije uitoefening van elke religie bestaan; Rooms-katholieken en Protestanten mogen elkaar om hun uiteenlopende godsdienstige overtuiging niet smaden; het Prager Consistorium mag de Evangelische Kerken regeren zonder daarbij door de Prager aartsbisschop lastig te worden gevallen. De niet-Rooms-katholieke standen hebben het recht over de Prager universiteit te waken en binnen hun ressort kerken en scholen te stichten. Pogingen onder de leden der andere kerkgemeenschap proselieten te maken zijn ongeoorloofd. Oudere bepalingen, met de regelingen van deze brief in strijd, komen door deze nieuwere te vervallen.

Het valt niet te ontkennen, dat het stuk niet ongeschikt geweest is om hen, die zich zo ingespannen hadden om het de keizer te ontwringen, de toekomst met hoopvol vertrouwen tegemoet te doen zien. En aanvankelijk zullen zij door wat er uit groeide zich ook wel niet teleurgesteld hebben gevoeld. Wat was er weldra niet door verkregen! Vele nieuwe predikantsplaatsen ter verbreiding van de Reformatorische inzichten betreffende geloof en wandel. Vele nieuwe kerkgebouwen, waardoor het werk overal in het land zijn uitstralingscentra kreeg. En evenzeer een groot aantal scholen, waaraan goed voor hun taak uitgeruste onderwijzers en leraren doceerden. 54 Alleen verstokte pessimisten konden klagen en wolken zien, dunkt mij.

En toch was het zwerk er niet veel later al zwart van.

Wat de oorzaak hiervan geweest is valt niet moeilijk in te zien. Niet alleen de Reformatorische beweging in de Boheemse kroonlanden heeft destijds haar kracht kunnen vergroten, ook de Contra-Reformatorische wist het te doen. En het gevaar voor een botsing dezer twee moest zodoende wel hoe langer hoe dreigender worden.

IV

De gelijktijdige krachtstoening van de Contra-Reformatie

20 januari 1612 stierf keizer Rudolf II. Een triestig eind van een treurig leven: deze dood, waarbij niemand de stervende bijstond, en de herinneringen van zijn hovelingen aan zijn wangedrag vele waren. 55

Zes jaar van tevoren had de Habsburgse familieraad trouwens al verklaard, dat hij tot verder regeren ongeschikt was en, omdat hij in de wereld kind noch kraai had, het bewind over Bohemen, waarmee hij ook nog belast was, liever maar aan zijn broer Matthias moest over doen; aan de uit onze Nederlandse geschiedenis bekende "secretaris van de Prins", de in 1577 naar Brussel geroepen concurrent van de kort tevoren officieel met de landvoogdij over de Zeventien gewesten belaste don Juan, die echter al spoedig weer naar Midden-Europa was teruggekeerd, toen zijn optreden hier zulk een mislukking bleek. Heeft dit besluit van 's keizers verwanten tot in mei 1611 geen effect gesorteerd: dan was dit uitsluitend 'daaraan te danken, dat het die aanbevolen plaatsvervanger aan de macht ontbroken heeft om de hem toegedachte taak te aanvaarden; dat hij de daardoor ontbrande broedertwist niet tot een voor hem bevredigende oplossing heeft weten te brengen.

Had het aan deze keizer Rudolf gelegen: de intensiteit der Contra-Reformatische maatregelen, die tijdens zijn regeren werden genomen, zou niet licht zo groot geweest zijn, als nu te constateren valt. Behalve het vinden van de steen der wijzen en het winnen van goud langs chemische weg bekoorden deze machthebber alleen nog maar genoegens van weinig verheven allooi, niet de vraagstukken op het gebied van religie en kerk. Maar er waren in zijn omgeving een aantal mannen, die een andere kijk op het leven hadden dan de zijne, en tegen deze kon hij niet op. De bisschop van Wenen en Jezuietenvriend Melchior Khlesel, 's rijks opperceremoniemeester Christoffel Popel von Lobkowitz en de zeer geleerde pater der Sociëteit van Ignatius van Loyola Wenzel Sturm. 56

Door toedoen van dit driemanschap en van degenen, die de leiding daarvan volgden, kwam nu menige maatregel tot stand, die de positie der Reformatorisch-gezinden in den lande - ook al vormden deze daarin bijna de meerderheid - toch heel wat moeilijker heeft gemaakt dan zij vóórdien was.

De in september 1602 geproclameerde hernieuwing van een edict uit een vroeger jaar, op grond waarvan de plaatsen van samenkomst der niet-Rooms-katholieken gesloten werden en hun kerkgebouwen ter beschikking van de belijders van het niet-vernieuwde geloof, of de daar niet veel van verschillende Utraquisten, kwamen, kan ik hier eigenlijk niet toe rekenen. Al vreesde men aanvankelijk grote ellende van deze oekaze, de toestand, die zij werkelijk in het leven riep, viel mee, omdat de Boheemse rechterlijke macht haar plicht toonde te verstaan en daarom weigerde uit overwegingen van politieke aard de rechten der bedreigde volksgroep op te offeren.

Wat een decennium later, toen Matthias intussen koning van Bohemen (1611) en keizer (1612) was geworden, wat zijn verhuizing uit Praag naar Wenen meebracht, gebeurd is; toen de mokerslagen van de tegenstanders der Hervorming zich tegen de Majesteitsbrief van 1609 richtten, komt hier echter wel in aanmerking.

Ook deze nieuwe heerser is geen vurig en actief voorstander van het Katholicisme geweest. Al een grote maand nadat Melchior Goldast gelegenheid had gekregen in diens omgeving rond te kijken, was het deze evenwel duidelijk geworden: "Konig Matthias pendet a nutu unius Cloeseli (= Khlesel), der ist bei ihme und der Keyserin. das Factotum. Der Killig heisst ihn auch seinen Vatter"; 57 niet de wijziging in zake de persoon van de monarch was dus geen verandering in de situatie gepaard gegaan.

Trouwens, iedere stedeling en dorpsbewoner was in staat dit op te merken. Al spoedig na Matthias' kroning kwam een bevel aan de Rooms-katholieken af, voortaan geen Protestantse godsdienstoefening meer bij te wonen; de Jezuïeten en hun vrienden publiceerden het ene anti-Protestantse geschrift na het andere; wat de Evangelischen ter hunner verdediging schreven vond telkens maar met moeite gelegenheid aan de markt te komen - er bestaat immers ook een censuur, die niet officieel onder die naam optreedt - en op de koninklijke goederen mochten na 1614 geen andere dan Rooms-katholieke kerkelijke functionarissen meer dienst doen.

Nog daargelaten wat een decreet van de regering d.d. 3 november 1617 bepaalde, n.l. dat alle in het land bestaande stichtingen met een godsdienstig doel, alle pieuze fundaties dus, voortaan alleen maar in overeenstemming met de wil der oorspronkelijke gevers mochten besteed worden; niet overeenkomstig het inzicht der latere beheerders m.a.w., wat uiteraard hier op neerkwam, dat zij uitsluitend Rooms-katholieke doeleinden ten goede kwamen, geen Reformatorische. 58

Toen dit "édit de restitution" werd uitgevaardigd had keizer Matthias trouwens het voorbeeld van Rudolf II gevolgd en voor een opvolger plaats gemaakt; voor de op 9 juni van het voorgenoemde jaar tot koning van Bohemen gekozen Ferdinand II, in die mate een werktuig der Jezuïeten, dat er geen twijfel aan was, of de vrienden der Reformatie, waar ook in Europa te vinden, voorzagen het ergste voor dat land. Werd niet verteld, dat hij op de dag zijner kroning door aartsbisschop Johann Lohelius - eer hij de vanouds gebruikelijke kroningseed aflegde - in de sacristie van de Prager dom ten overstaan van de discipelen van Loyola beloofd had zijn ketterse onderdanen geen enkel recht te geven, dat het Katholicisme zou kunnen schaden? Wat - gezien de feiten, dat zijn Evangelische onderdanen op die 29e juni 1617 te horen hadden gekregen, dat zij nu een koning hadden, die niet met zich zou laten spelen, en dat de vrouw van de kanselier bij diezelfde gelegenheid lachend verklaard had, dat nu wel blijken zou wie in het land de baas waren, haar man c.s. of diens tegenpartij, - wat misschien nog niet eens geheel als een verzinsel ter zijde dient te worden geschoven.

V

Het verzet breekt los; feiten en theorieën

Aan de hier vóór beschreven actie tot doorzetten van de Calvinistische-gezinde Reformatie, waaraan de Contra-Reformatie door de vermelde maatregelen de voet dwars poogde te zetten, gaf - wat moet ik zeggen: een college van defensoren, of Budowec von Budowa de leiding? Eigenlijk lijkt het een mij evenzeer verantwoord als het ander. Formeel was het gehele genoemde college voor de stappen, die men deed verantwoordelijk. Maar wettelijke aansprakelijkheid en werkelijke vallen niet altijd samen; of liever: het wettelijk aansprakelijk-zijn van ieder lid van een college dekt niet bij hen allen in gelijke mate zijn feitelijk deelnemen aan de genomen besluiten. En zo was het nu in deze ook het geval. Er waren meelopers en initiatiefnemers. En ook onder deze laatstgenoemden was ieders aandeel dan nog niet eender groot. Een voornamere rol dan vele defensoren speelden bij hetgeen in het tweede decennium van de 17e eeuw in Bohemen voorviel Willem van Roepa en Matthias Thurn. Vooral deze laatste, overigens een vrij louché persoonlijkheid: van Italiaanse afkomst, en die zijn hele leven dan ook niet goed Boheems heeft kunnen spreken; in rijkdom door een aantal van zijn medeleden overtroffen, maar van zijn kant de meesten hunner in ambitie en avonturenzucht overtreffend. De ziel van de actie was echter toch nog die andere, die zo totaal een eigen aard vertonende man te Münchogrätz: Wenzel

Budowec von Budowa. Handelde de Landdag van 1603, die het sein tot mobilisering van de tegenstand tegen de anti-Hervormingsgezinde machten in het land gaf overeenkomstig een advies, dat door hem werd gegeven, ook de Majesteitsbrief van 1609 kreeg door zijn inspanning de vorm, die Reformatorisch Bohemen toenmaals zo hoopvol stemde, evenals de hand, die de door dat privilege in het uitzicht gestelde voorrechten telkens weer voor verwaarloosd en vergeten worden heeft pogen te behoeden, de zijne is geweest.

De waarderende toon, waarop ik ook vroeger reeds over Budowec meende te moeten spreken, wekt bij mijn lezers omtrent het karakter van deze door hem gegeven leiding, ongetwijfeld gunstige verwachtingen. Niet ten onrechte. Zowel zucht naar persoonlijke eer en grootheid was hem vreemd, als onverschilligheid omtrent het geoorloofde van de paden waarlangs en de hulpmiddelen, waarmee hij zijn doel trachtte te bereiken. Zijn leiding was werkelijk van hoog moreel gehalte. Wel echter deinsde hij niet voor radicale maatregelen terug, als de omstandigheden hem daartoe noopten; uit een met bewustheid door hem gekozen standpunt aanvaardde hij alle consequenties. Heeft zijn persoonlijkheid daardoor misschien wel eens wat raadselachtigs voor ons: laat ons dan niet vergeten, dat hij dit met meer dan één grote gestalte op het toneel der geschiedenis gemeen had; om er maar twee te noemen, die, behalve zijn soortgenoten ook zijn tijdgenoten, in ruimere zin althans, zijn geweest: Willem van Oranje en Oliver Cromwell.

Duidelijk van dit radicalisme blijkt gegeven heeft Budowec inzake hetgeen zich te Praag heeft afgespeeld ter gelegenheid van de bekende "Fenstersturz" op 23 mei 1618, toen de Protestantse leden van de Landdag twee van de stadhouders des konings in het land, Martinic en Slawata, zowel als de secretaris van de eerstgenoemde dezer twee, Fabritius na een woordenwisseling het venster van de vergaderzaal uitwierpen, zeventien meter naar beneden, zodat deze slechts door de gelukkige omstandigheid, dat zij op een verende en daardoor meegevende hoop gras en afval terecht kwamen, alleen maar levensgevaarlijk gewond werden, doch niet stierven. Hij, Budowec, heeft zich daar niet tegen verzet, maar liet de mannen, die er de vorige dag al toe besloten, bij de uitvoering van hun plan onbelemmerd hun gang gaan.

En dan wil ik toch van een leiding van hoog moreel gehalte spreken?

De vraag, hoe wij over deze daad der Protestantse Landdagleden

moeten oordelen - was zij gerechtigd, ja of neen - is m.i. niet zo gemakkelijk uit te maken. Denis noemt haar zonder restricties een moord en dus af te keuren. 60

Maar was zij dit inderdaad? Het is waar: geen rechterlijk college heeft op grond van wettelijke bepalingen het gedrag der slachtoffers van Thurn c.s. gewogen en te licht bevonden, er een onderzoek naar ingesteld en vonnis over geveld. Stellen wij ons in deze op formeel en 20e-eeuws standpunt, dan past hier uitsluitend een veroordeling. Maar moeten wij, om eerlijk onze mening te bepalen, hier geen rekening houden met het bestaan van een zekere ongecodificeerde volksjustitie, zoals die in afgelegen delen van ons land ten huidige dage ook nog wel voorkomt in gevallen, waarin het rechtsbesef of het gevoel voor wat betamelijk is van een dorpsbevolking of een buurtgemeenschap wordt gekrenkt? Matthias Thurn c.s. hebben zich in deze zaak, naar algemeen aangenomen wordt, een overeenkomstig optreden der Hussieten van een eeuw vroeger ten voorbeeld gekozen. In een handschrift, dat ik indertijd in Lambeth Library, de bibliotheek van de aartsbisschop van Canterbury te Londen, aantrof vond ik vermeld, dat de slachtoffers van de "Fenstersturz" hun mishandeling ondervonden "selon le style dont en ce pays-là on a accoustume" d'user contre les sédi-tieux et traistres quand on les surprend sur le champ". 61

En zelfs in ons eigen Nederland kwam naar het schijnt een het raam uitgooien van iemand met die bestraffingskwaliteit destijds ook wel voor; in januari 1579 beklagden de Staten van Brabant zich immers bij de Prins van Oranje en de Raad van State, dat er burgers van dat gewest waren, die zulk een verontwaardiging over de Staten-Generaal voelden, dat zij dreigden deze te "massacrer et jeter hors des fenestres".⁶² Welnu, is in het licht van deze feiten bezien de, gebeurtenis van 23 mei 1618 nu niet een feit, dat niet zonder meer moord kan worden genoemd; niet zonder meer funest voor de moraliteit van hen behoort te worden geacht, die er het initiatief toe hebben genomen?

Wat mij betreft: ik neig nog te meer tot een bevestigende beantwoording dezer vragen omdat ik weet hoezeer ook in Bohemen de leerstellingen der monarchomachen op dat pas ingang hadden gevonden, die wij bij het constateren van de invloed van het Calvinisme in politiek opzicht met betrekking tot de 16e en 17e eeuwen al vaker hebben ontmoet.

De kwestie, of een volk, dat tiranniek geregeerd wordt, zich onder zekere omstandigheden en onder zekere voorwaarden tegen zijn soeverein verzetten mag, ja dan neen, die die monarchomachen aan de orde stelden, was in Bohemen, dank zij de toestand, waarin dat land zich bevond, nog gecompliceerder dan elders in Europa. In Frankrijk, Schotland en Engeland was de in geding zijnde monarchie erfelijk. Daar werd de vraag, wie een overleden, of om een andere reden uitgevallen regeerder zou opvolgen, dus in verband met de afstamming van de opvolger beslist wanneer de zaak een normaal verloop had. Van inmenging der onderdanen, zoals deze in Staten-vergaderingen georganiseerd waren, was daar m.a.w. dus geen sprake. Ten opzichte van Bohemen was het echter de vraag, of men er niet met een kiesrijk in te maken had, waarin omgekeerd de afstamming van de soeverein een te verwaarlozen factor was.

Met opzet druk ik mij hier zo weinig stellig uit, en ga niet verder dan dat ik in deze over een vraagpunt spreek. De Bohemers waren het namelijk over deze aangelegenheid onderling niet eens. Talrijke pamfletten, in die tijd er over verschenen, tonen ons, dat het hier om een hoedanigheid der staatsinrichting van het land ging, die met even veel overtuiging ontkend als bevestigd werd.⁶³

En dat dan door de Reformatorisch-gezinden bevestigd, terwijl de voorvechters der Contra-Reformatie van dat kieskarakter van het koninkrijk niet wilden weten.

Het was de felle toewijding van aartshertog Ferdinand van Stier- marken aan de Rooms-katholieke zaak, die de voorstanders der Hervorming er toe bracht dat kieskarakter als een eeuwenoud instituut van de Boheemse staatsstructuur naar de voorgrond te schuiven. Het door Paulus Stransky aan de behandeling van de geschiedenis van Bohemen gewijde deel van het verzamelwerk op historisch gebied, dat in de loop van de eerste helft der 17e eeuw bij de firma Elzevier te Leiden is verschenen, deed dit nog, ⁶⁴ maar in de *Deductio dass ist Nothwendige Ausführung ... und erzehlung ... wodurch die Länder zu der ... Wahl jetzt regirender kün May ... getrungen worden* (1620), die de Generale Landdag van augustus 1619 door Johann Baptista Eisen op heeft laten stellen, gebeurde het ook al. Volgens deze bestond het immers al sedert het jaar 1348.

Maar deze kwestie "erfrijk of kiesrijk" was zelfs de enige nog niet, die de verzetsvraag in Bohemen extra ingewikkeld maakte. De bevolking der vijf onder die naam samengevoegde kroonlanden bestond uit twee nationaliteiten, naar reeds meer ter sprake kwam; uit een Boheemse, Slavische en een Duitse, Germaanse, die weinig vriendschappelijke gevoelens tegen elkaar koesterden. Kwam de gedachte om zich te

verzetten nu uit religieuze motieven voort, of uit nationale, wilden Budowec en de zijnen niet wat de autoriteiten te Praag en te Wenen wilden omdat deze laatstgenoemden Rooms-katholiek, of daar zij Duits waren, is dus ook een vraag, die elders geen rol speelde in dit verband, maar in Bohemen wel?

Er bestaan m.i. duidelijke aanwijzingen, dat het hun bij wat zij deden vooral om "Defendiering" van hun godsdienstig standpunt gegaan is. Vooreerst is een opzettelijke verklaring daaromtrent de alle artikelen der "Conföderationsakte", die de kroonlanden in 1619 hebben gesloten, openende paragraaf. 66 Maar wat hier m.i. nog sterker bewijs levert: het Slavische deel der bevolking - anders zo uiterst gevoelig, waar het om het gebruik van zijn moedertaal ging; zo weigerachtig om die van zijn Duitse medeburgers te gebruiken - deed thans van zijn voorkeur afstand en legde er zich bij neer, dat het Duits nu troef begon te worden, 67 omdat men alles wilde doen wat het vormen van een gemeenschappelijk front tegenover de Contra-Reformatie in de hand kon werken.

Toont dit feit al, dat de Bohemers zich door de extra ingewikkeldheid van het vraagstuk, waarvoor zij stonden, er zich niet toe hebben laten brengen het verzetsrecht te ontkennen en zich tot passieve tegenstand te beperken: niet minder wijst in die richting dat de Reformatorisch-gezinden in hetgeen zij zeiden en schreven er telkens weer de nadruk op legden, dat Ferdinand II - al droeg (redenering, die wij, Nederlanders, ook uit onze eigen geschiedenis wel kennen) al droeg zijn omgeving daar dan ook meer de schuld van, dan de koning en keizer zelf! - ten gevolge van zijn onrechtvaardig en tiranniek regeren er geen aanspraak meer op had, dat men hem gehoorzaamde. 68

Niettegenstaande dit alles heb ik er toch geen aanleiding toe in dit verband de titels der boeken te vermelden, die tot dusver voor vermelding in aanmerking plachten te komen: de *Vindiciae contra tyrannos*, Beza's *De Iure Magistratum* en de *Franco-Gallia* van Franciscus Hotmannus. Deze boeken schijnen hier niet van invloed te zijn geweest. Komt hier een titel voor vermeld-worden in aanmerking, dan zou dat die van Joh. Althusius' *Politica* moeten zijn, het geschrift van de Emden Syndicus, dat in 1608, dus nog kort voor dien, door in een nieuwe druk te verschijnen, hernieuwd de aandacht op zich had gevestigd.

Liever verwaarloos ik deze verandering echter, omdat het m.i. in elk geval niet aangaat, haar zoals Stanka geneigd is te doen, als een merkwaardigheid ten tonele te voeren. 69 Niet het binnendringen van een andere geest in de samenleving van 1615, vergeleken met die van 1575, heeft, dunkt mij, dit zich-wijzigen van hun voorkeur veroorzaakt, maar louter het opkomen hunner nieuwe generatie. De geschriften van du Plessis Mornay, Languet en Hotman waren de tijdgenoten van Althusius begrijpelijkerwijze te ouderwets. De situatie, van waaruit zij geschreven waren, was de generatie van veertig jaar later vreemd geworden. Misschien was ook de toon, waarop zij hun gedachten hadden geuit, hun navolgers wel rijkelijk fel, om voor hen nog aanvaardbaar te zijn. Want niet iedere Boheemse Reformatie-vriend dacht over het onderhavige vraagstuk zoals Budowec von Budowa het blijkens zijn brief d.d. 19 juni 1619 aan Karl von Zierotin gedaan heeft, 70 en diens partner Georg Erasmus von Tschernembl blijkens zijn *Consultationes*. 71

Een eerste bewijs van deze stelling levert de thesis *De Magistratu* op, die in 1615 door een jonge Moravische edelman Jan Bernart Kunovsky van Kunovic aan de universiteit van Bazel in Zwitserland verdedigd is geworden. Ziehier immers wat deze studiosus in deze uiteenzetting ter tafel heeft gebracht. In een staat zoals die behoort te zijn, - zoals hij bijvoorbeeld door de apostel Paulus in Romeinen 13 wordt getekend -

hebben de beide grootheden, die hem vormen, de overheid en de bevolking, ieder verplichtingen tegenover de ander. De overheid moet tegenover haar onderdanen "benevolentia", welwillendheid, aan de dag leggen; en het volk bewijze "oboedientia" tegenover hen, die met gezag bekleed zijn. De vraag naar de geoorloofdheid van verzet dier onderdanen tegen de dragers van de macht kan daar dientengevolge nooit aan de orde komen. Maar zulke ideaal-staten zijn er niet. In vele landen ontstaan omgekeerd telkens spanningen.

Dientengevolge komen wij in de regel voor vier vragen te staan, waarop m.i. de volgende antwoorden moeten gegeven:

1) moet men gehoorzaamheid blijven bewijzen aan een ongelovig of ketters heerser?

Antw.: ja!

2) handelen onderdanen juist, als zij weigeren een eed van gehoorzaamheid tegenover een anders dan zij denkend vorst af te leggen?

Antw.: neen!

3) moet men een regeerder trouw blijven, die als tiran optreedt?

Antw.: ja!

4) mag iemand zich van zijn eed van trouw ontslagen achten, wanneer zijn koning in de ban is gedaan?

Antw.: neen! Want men moet weliswaar God geven wat Godes is, volgens het Evangelie, maar ook de keizer wat de keizer toekomt. 72

Tot dusver de mening, verdedigd door de jonge Kunovsky van Kunovic. Mag ik nu echter aannemen, dat deze invloed heeft geoefend en tenslotte door vele zijner landgenoten is gedeeld?

Ik vermoed: de gang van zaken zal wel juist het tegenovergestelde karakter hebben vertoond; en zijn theses wijzen ons op het feit, dat zijn leermeesters te Basel de vermelde beschouwingen in zake gezag en vrijheid hebben voorgestaan, die hij dan dankbaar van hen heeft overgenomen.

Dat nog een andere figuur uit die tijd de verspreiding van dit door de universiteit van Basel gepropageerde inzicht in nog veel sterkere mate bevorderd heeft, dan de hooggeleerden uit de Zwitserse Rijnstad het deden, is intussen wel zeker. De ook vroeger al in ons gezichtsveld gekomen Karl von Zierotin namelijk.

Aanvankelijk heeft deze Moravische leider zijn Boheemse pendant wat tegenwerken van de maatregelen van de achtereenvolgens aan het bewind gekomen Habsburgers betreft niets toegegeven. Maar op den duur is hij een veel buigzamer standpunt tegenover hun optreden in gaan nemen. Niet wat zijn godsdienstige gezindheid aanging; in dezen opzichte verliet hij liever zijn land, dan dat hij zijn overtuiging liet varen. En als balling is hij dan ook in 1636 te Breslau, in het gebied van de hertog van Silezië gestorven. Maar wel is zijn weerzin tegen de Habsburgse machtspolitiek in zake de staat gaandeweg minder doortastend geworden; gematigder en in sterker mate geneigd zich afzijdig te houden wanneer anderen radicale daden overwogen en onherstelbare stappen wilden gaan doen, als hij toen werd. Hoewel hij in de jaren, waarin Rudolf II en zijn broer Matthias strijd voerden over de vraag wie van hen beiden in zake het lot van Bohemen het beslissende woord zou mogen spreken, inmenging daarin nog helemaal niet geschuwd had: toen in 1619 de afzetting van Ferdinand II en de verkiezing van een vervanger van deze aan de orde gesteld werd weigerde hij zijn medewerking daaraan te verlenen.

Odlozilik zoekt de reden van deze onthouding in de overtuiging, die von Zierotin gekoesterd zou hebben, dat een slagen van de door radicalen onder zijn

geestverwanten op het getouw gezette actie uitgesloten moest worden geacht. 73

Mij kost het echter moeite de oplossing van het raadsel, waarvoor de gang van zaken in betrekking tot von Zierotins nu eens wel en dan weer niet meedoen ons stelt, in zijn karakter te zoeken. In religiosis heeft hij immers niet toegegeven, ofschoon ook te deze de toekomst er niet veelbelovend uitzag. In geloofszaken gold echter het woord van Luther: hier sta ik, ik kan niet anders! Maar overigens was deze man geen scherpstlijper. Nog daargelaten de vraag, of de miskenning zijner landgenoten van de goede bedoelingen, waarmee hij in 1591 Hendrik IV van Frankrijk bij het belegeren van Rouaan was gaan helpen, hem gedurende zijn gehele verdere leven niet als "een schip op het strand, een baken in zee" zal hebben gediend.

Het keizerlijke hof heeft hierom natuurlijk zeer veel met hem opgehad. Daar werd hij - zoals een zijner tijdgenoten het uitdrukte - "ganz cannonisirt undt pro aulico apostolo aussgeruffen". En ook na de nederlaag der Reformatie op de Witte Berg bij Praag heeft dit hem er nog een goed hart om toegedragen: hij mocht zijn goederen behouden niet alleen, evenzeer werd hem toegestaan ze nu en dan persoonlijk te gaan bezoeken. Omgekeerd echter heeft zijn gedrag de Boheemse Reformatorisch- gezinden, zoals te begrijpen is, teleurgesteld. Hij was zo onbestreden de man naar wie men in. Moravië opzag, de vertrouwensman.

En nu liet hij de zaak in de steek! Tussen 1608 en 1611 had hij aan de spits der oppositie gestaan. Nu echter sprak hij met geringschatting over haar! Zoals hij ook na de verkiezing van Frederik V van de Palts weigeren zou de eed van trouw aan deze af te leggen. Blijkens de brief, die de jonge koning in het begin van 1620 uit Brunn aan zijn vrouw schreef en waarin het heet: "Le baron Charles de Serotin n'a pas voulu faire serment: je ne sgais s'il ne se ravisera avant mon partement, car autrement il perdra assurance tous ses biens." Welke bedreiging aan het slot voor het slachtoffer, dat zij op het oog had, onheilspellend genoeg was - want hij had zeer veel te verliezen - hoewel zij hem, ook als het tot uitvoering ervan gekomen was, per saldo toch nog wel eens heel weinig zou hebben kunnen deren, gezien de manier, waarop anderer teleurstelling over zijn optreden zich op een dag in 1619 graag geuit zou hebben, n.l. toen hij met kardinaal Dietrichstein in de Landdagzaal te Brunn door de leden van de oppositie naar het raam werd gesleept en maar ternauwernood aan een herhaling van de Prager executie d.d. 23 mei van dat jaar wist te ontkomen. 74

VI

Een jaar van verkregen wensen en hoopgevende beloften

19 aug. 1619 kozen de Boheemse standen - nadat zij op de 17e dier maand hadden uitgemaakt, dat Ferdinand II zijn koninklijk ambt niet meer waard was - Frederik V van de Palts tot hun soeverein.

K. Lorenz heeft deze stap, als een revolutionaire, afgekeurd. Toen Matthias stierf was Ferdinand reeds gekozen en was de Majesteitsbrief van 1609 al door hem erkend, redeneert deze schrijver; onder die omstandigheden hadden de Boheemse Calvinisten het recht om alsnog tot een verkiezing van iemand anders over te gaan derhalve al verloren. 76

Is deze opvatting echter wel juist? Uitsluitend wanneer men elk verzet ener natie tegen haar overheid met de naam van rebellie meent te mogen bestempelen. Maar niet wanneer men zich houdt aan de oude regel, dat om tot een zuiver oordeel te komen - onderscheiden nodig is; wanneer men van mening is, dat er ook verzet is, dat geen revolutie heten mag: het conservatieve, of beter nog antirevolutionaire verzet tegen de overheid, die onrecht bedrijft doordat zij zich niet aan de op wettige wijze tot stand gekomen regels houdt.

In een situatie van deze aard bevonden zich nu echter de Bohemers juist. Hun "The reasons which compelled the States of Bohemia to reiect the Archiduke Ferdinand etc and inforced them to elect a new king" hebben daarvan een uitvoerig verslag gegeven; waarin zij op het volgende wezen:

- 1) aartshertog Ferdinand was niet overeenkomstig de bepalingen der voor Bohemen bij wijze van Groot- Privilege geldende Gouden bullen gekozen;
- 2) hij verkreeg zijn ambt "by sinister meanes and unlawful practices"; en
- 3) in vele opzichten heeft hij de eed, bij zijn troonsbestijging aan zijn Staten gezworen, niet gehouden, terwijl deze uitdrukkelijk heeft verklaard, dat "if hee did not punctually observe his promises, the States were neither by oath, nor by any other way obliged unto him"; eedbreuk van zijn kant ontsloeg hen dus van hun gehoorzaamheidsplicht.

Dat men, na deze vorst ter zijde te hebben geschoven, gebruik makend van zijn kiesrecht, toen Frederik van de Palts de soevereiniteit aanbood, is zeker geen gelukkige greep geweest. Het is van algemene bekendheid, dat de "Winterkoning" maar weinig eigenschappen heeft gehad, die hem voor de moeilijke positie, waarin hij door zijn koningschap over Bohemen kwam, geschikt zouden hebben gemaakt.

Toch was niet onbegrijpelijk, dat men goede verwachtingen van hem koesterde en aan hem de voorkeur heeft gegeven toen men het. lijstje naging van de gekroonde hoofden, die voor de ledige troon in aanmerking kwamen. Vijf vorsten hebben, door een groep van aanhangers vooruit geschoven, in mindere of meerdere mate de aandacht op zich gevestigd. De koning van Denemarken, de keurvorsten van de Palts en van Saksen, de hertog van Savoye, en Gabor Bethlen, de regeerder van Zevenburgen, of Transsylvanië. 76 Maar geen van hun vijven had zó veel factoren, waardoor hij zich aanbeval, als Frederik V.

Vooreerst heeft de Palts tot de landen behoord, waarmee het Reformatorisch-gezinde deel der Boheemse bevolking op grond van wereldbeschouwelijke verwantschap reeds sedert lange tijd goede betrekkingen heeft onderhouden. Van ongeveer een halve eeuw geleden al dateerde in 1619 de correspondentie van Andreas Stephan, een der senioren van de Boheemse Broederschap, met Hubert Languet, o.a. over de vraag, waar die Broederuniteit het best haar studenten, ter opleiding voor het priesterschap, heen kon

zenden en waarin Languet de raad gaf hen liever op Heidelberg dan op Wittenberg te dirigeren - "nam minus est ibi licentiae, quam Wittenbergea" - en zich bereid verklaarde de betrokken jongelui aan Zacharias Ursinus aan te bevelen, met wie hij zeer bevriend was. Niet dat hij met diens collega's Boquinus, Tremellius en Zanchius niet op vriendschappelijke voet leefde, maar hij verwachtte groter voldoening voor hen bij recommandatie aan een Duitser, dan aan een Fransman of aan Italianen. 77

En volstrekt niet op zichzelf heeft deze briefwisseling gestaan. Toen Johann Casimir zijn vader Frederik III, tijdens wiens regering zij plaats heeft gevonden, opvolgen moest, was de verhouding der Paltsers en der niet-Rooms-katholieke Bohemers zeker niet minder hartelijk geworden. Getuige de invitatie van de vermelde Paltsgraaf aan deze laatstgenoemden om afgevaardigden naar een op zijn initiatief te houden synode te sturen. De invitatie, die hen in nogal grote moeilijkheden bracht, omdat zij tot nog toe de zijde der Lutherse hadden gehouden en eigenlijk nog niet graag urbi et orbi wilden laten zien, dat hun sympathie zich sedert enige tijd gaandeweg naar de kant der Calvinisten aan het verplaatsen was, zodat het hen opluchtte toen de voorgenomen vergadering per saldo niet door kon gaan. 78

Maar er waren ook nog factoren van andere, van meer persoonlijke aard, waarom men Frederik V een aanbevelenswaardig heerser voor Bohemen vond. Hij bracht zulke goede relaties mee! Was hij niet de voorzitter van de in 1608 tot stand gekomen Unie van een aantal Protestantse Duitse vorsten? En, alsof dit nog niet genoeg was, dan bovendien nog de schoonzoon van zulk een koning van formaat, als Jacobus I van Engeland?

De opvolger ener koningin, wier naam voor eeuwen de aanduiding van een opbloei zonder weerga van dat land zou vormen. En een theoloog op de troon, zoals er geen tweede was; van wie men daarom uit algemenen hoofde dus reeds bescherming van een Protestants geregeerd Bohemen meende te mogen verwachten. Nog afgezien van het feit, dat hij zich waarschijnlijk wel eens placht te laten "ontvallen", dat het hem niet onaangenaam zou zijn, als de man, die in 1612 - door bemiddeling van **de schoonzoon van Willem van Oranje, Philipp Ludwig, graaf van Hanau** - zijn dochter Elizabeth ten huwelijk had gekregen, en voor wiens bruiloft niemand minder dan William Shakespeare in zijn *Tempest* het feestspel had geschreven, voor de Boheemse troon in aanmerking zou komen. 79

Heeft tenslotte iets anders, een occulte, of apocalyptische reden, zou ik het misschien nog het beste kunnen noemen, bij Frederiks verkiezing ook nog een rol gespeeld?

Al lijkt het erg gewaagd het te veronderstellen, ik wil er toch graag rekenschap van geven, waarom het mij niet onmogelijk lijkt.

Een pamflet, dat tegelijk met het hiervóór genoemde *The reasons which compelled the States of Bohemia* te Dordrecht verschenen is, en *Approposition made by the States of Bohemia, in their Assemblée at Prague upon the election of a King, the 16 August 1619*, heet maakt er opzettelijk in die titel opmerkzaam op, dat die verkiezing op de verjaardag van de Paltsische pretendent plaats zou hebben: "the 16 of August 1619, being the birth-daie of the Prince Elector Palatine".

Heeft deze toevoeging nu geen diepere zin dan die van een chronologische aanduiding? Ik twijfel er sterk aan, en dat om twee redenen. Leefde men destijds aan de vorstenhoven niet vrij algemeen in een sfeer van diepe verering voor astrologie en horoscoop? En is daarom nu niet aannemelijk, dat men - Frederik van de Palts naar de voorgrond schuivend, diens geboortedag daarin betrok?

Wetend hoe na de nederlaag van deze vorst op de Witte Berg een Ds. Stephani de

hoofdstukken 12-20 van de Openbaringen aan Johannes op de Winterkoning toepasselijk verklaarde in plaats van op Christus; een zekere Paulus Felgenhauer, ook een gloeiende vereerder van Frederik, onder de schuilnaam Joh. Plaustrarius uit Kaiserslautern, eerst tegen 1624 en daarna tegen 1630 een Europa als een Paradijs durfde voorspellen, waarin zijn ideaal dan de Johannes de Doper en de Leeuw uit Juda's stam zou zijn; en ook in de Nederlanden dergelijke speculaties in verband met deze werden ten beste gegeven, durf ik niet te spoedig hetgeen niet volkomen nuchter is, hier, als onbestaanbaar, uit te sluiten. 80

Te bewijzen, dat de verkozene persoonlijk naar het koningschap over Bohemen gedongen heeft, is m.i. - niettegenstaande het meermalen verondersteld is - niet mogelijk. En ook een andere, niet zo zelden geponeerde stelling lijkt mij te weinig vertrouwen te verdienen, dan dat zij met een goed geweten te verdedigen ware; de thesis n.l., dat hij in deze het slachtoffer van het fanatisme van zijn hofprediker Abraham Scultetus en van de eierzucht van zijn vrouw zou zijn geweest.

Nu hij, Frederik met een koningsdochter getrouwd was, behoorde hij zich ook moeite te geven om een koninkrijk voor zich te veroveren, waar zich de gelegenheid hiertoe voordeed, zou Elizabeth hem voorgehouden hebben. Weerspreekt de toon van de brief d.d. 19 aug. 1619 waarin hij haar van het feit zijner verkiezing kennis heeft gegeven, echter niet elke van deze supposities omtrent de manier, waarop het resultaat der stemming tot stand kwam? Hoe immers drukte de vorst zich daarin uit?

In het Frans, dat destijds aan de Duitse vorstenhoven even goed de hoftaal was als in Parijs, schreef hij haar het volgende: "Je vous feray cette cy en haste pour vous dire que je viens de recevoir des lettres de Prague, par où on me mande que le 7 tant les Etats de Bohème, que les autres pais, m'ont eleü unanimement pour leur Roy, ont fait des feux de joye, tiré le canon. Croyés que je suis bien en peine á quoy me résoudre; car sans dout j'auray bientôt de leurs ambassadeurs icy...". Welnu, wat hij - voor het geval het in deze zaak om vervulde wensen of bevredigende eierzucht hetzij van hem zelf, hetzij van zijn vrouw, zou zijn gegaan - wat hij in zulk een vertrouwelijke brief verzwegen zou hebben: niet, dunkt me, tot zelfs de geringste uiting van voldoening over het vererende der boodschap, die hem nog zo kort te voren van de zijde van de Boheemse Landdag bereikt had. Neen, stellig moet hij er nog in sterkere mate door verrast geweest zijn, dan bevredigd.

En wat de rol van het fanatisme van zijn hofprediker Scultetus betreft, dat men in deze aangelegenheid evenzeer graag heeft laten meespreken; ten opzichte daarvan staat de zaak m.i. niet veel anders. Is deze befaamde Sileziër werkelijk zulk een verblinde doordrijver geweest als sommige van zijn tijdgenoten hem genoemd hebben? 81

Twee factoren maken het mij moeilijk de berichten dienaangaande te geloven. Vooreerst het feit, 'dat hij zijn slechte faam in dit opzicht aan de Lutherse theologen in Duitsland dankte; aan een slag mensen m.a.w., dat geneigd was elke Calvinist uitermate gering te schatten, omdat zij die categorie van hun mede-Protestanten, van wege haar belijdenis der uitverkiezing, met de Mohammedaanse Turken op één lijn meenden te moeten stellen, aanmerkelijk verder van hen afstaande dan zelfs de Rooms-katholieken, wier inzichten hun ouders indertijd aanleiding hadden gegeven de Reformatie der kerk ter hand te nemen.

Maar niet minder zie ik hier een waarschuwing in om Scultetus niet al te zeer in het traditionele licht te bezien: er bestaat gegronde reden om hem, met zijn Heidelbergse collega David Pareus en een aantal andere van zijn tijdgenoten, tot die groep van irenische theologen te rekenen, die zich in diverse landen van Europa voor het

samenwerken der aanhangers van Luther en Calvijn hebben ingespannen, en tussen welke de bekende John Durie tijdens het bewind van Cromwell en onder diens bescherming de verbindingsschakel heeft pogen te zijn.

Dat Frederik zich de op hem uitgebrachte keus heeft laten welgevalen is m.i. niet zo onbegrijpelijk geweest, als het - in het licht van de mislukking dezer zaak bezien - schijnt.

Zijn jeugdige leeftijd - in augustus 1596 geboren, was hij op het ogenblik van zijn verkiezing eerst drieëntwintig jaar oud moet hij zelf bij het nemen van zijn beslissing als geen gering bezwaar hebben gevoeld. Nog te meer omdat zijn omgeving niet nagelaten zal hebben hem daar op te wijzen. Unaniem ontried deze hem immers aan de roepstem der Bohemers gehoor te geven. Noch zijn moeder, Louise Juliana van Oranje, de oudste dochter uit het huwelijk van Willem de Zwijger en Charlotte van Bourbon, noch zijn schoonvader verwachtte anders dan onheil van een opvolgen daarvan, en zijn oom, **Prins Maurits**, het militaire genie van de familie, achtte de kwestie van aannemen of weigeren van het aangeboden ambt zelfs niet eens een serieuze bespreking waard.

Aan factoren, die hem een tegenovergestelde richting opdreven, ontbrak het echter ook niet.

Met welk een grote meerderheid van stemmen hebben de Bohemers zijn komst niet gewenst! Heeft hij, niettegenstaande zijn jeugd, niet de stemmen van 36 leden van de hoge adel, 91 leden van de ridderschap, waartoe de lagere edelen behoorden, en bijna alle stemgerechtigde steden op zich verenigd?

En als zowel zijn koninklijke schoonvader als zijn oom in Den Haag voor gehoor geven aan de roep uit Praag niet bleken te gevoelen: bestond er geen reden om te vermoeden, dat - als de kogel eenmaal door de kerk zou zijn de ernst van hun verzet wel mee zou vallen? Jacobus I gaf zijn ongunstig advies in sterke mate onder invloed van zijn toenmalige pro-Spaanse en 'dus het huis Habsburg-ontziende buitenlandse politiek. Wanneer deze eenmaal haar doel bereikt zou hebben was een verandering in zijn houding ten opzichte van het Boheemse vraagstuk althans zeer waarschijnlijk. Was van zijn onderdanen niet een sterke, invloedrijke groep vóór Frederiks aannemen van de op hem uitgebrachte benoeming geporteerd? Een groep, waartoe - om mij maar tot het noemen van deze twee toonaangevende mannen te bepalen - zowel de hoogste kerkelijke autoriteit in het land, aartsbisschop Abbot van Canterbury, als Lord Doncaster, de bijzondere gezant des konings naar het hof van de keizer te Wenen, behoorden. 82

En liet zich ten aanzien van de leidende kringen in kerk en staat van de Zeven Nederlandse Provinciën, de geestverwante jonge Republiek aan de Noordzee, die - na de bijna twaalf Bestandsjaren, waarin haar wapenen hadden gerust - zich destijds net begon gereed te maken die weer ter hand te nemen, niet een dergelijke gunstige verwachting koesteren?

Er van uitgaande dat de Boheemse standen zeker niet zonder speciale bedoeling hun Tweede Apologie aan Maurits en zijn omgeving hebben opgedragen, laat een bevestigend antwoord op deze vraag zich maar moeilijk terugdringen. Ja, ook die opdracht van het stuk, waarin de Bohemers rekenschap aan de buitenwereld hebben gegeven van hun doen en laten ten opzichte van hun verzet, en in het algemeen op de gevaren wezen, die 'de Protestanten in Europa van de zijde der activiteit der Jezuïetenorde liepen: sa ook die opdracht wijst in de richting van een 'door hen ten spijt van alle dreigende wolken gekoesterd optimisme, dat de Paltsgraaf aanleiding zal hebben gegeven de toekomst maar niet te zwartgallig in te zien. Bestond er trouwens

ook in die Nederlanden, en met name in Zeeland, niet een sterke stroming ten gunste van de Boheemse wensen en plannen, een stroming, waarvan een der leden van de bekende familie Teelinck de aanvoerder was? 84

En nog is dit niet alles geweest wat 'de gekozen vorst ertoe gebracht zal hebben over de bezwaren van zijn omgeving heen te stappen en aan het verlangen van de kroonlanden te voldoen. De sterke aandrang van een zo suggestieve persoonlijkheid, als Christian von Anhalt blijkbaar geweest is, en het uitzicht op de militaire hulp van Gabor Bethlen, dat Frederik had, hebben in deze stellig ook een rol gespeeld. En dan - last not least - zijn gevoel van niet te mogen weigeren, omdat in het beroep, dat de standen in deze zaak op hem deden, een Goddelijke roeping tot hem kwam, aan welke zich wegens jeugd of ongeschiktheid te onttrekken een uiting van ongeloof zou zijn. Van oudsher waren de vorsten van de Palts steunpilaren van de Zwitserse Hervorming geweest. Naast de regeerders over Saksen die in het Rijk als de beschermers van het Lutheranisme waren opgetreden, had het Paltsische keurvorstenhuis steeds gedaan wat het kon om het Calvinisme te bevorderen. Was "neen" te zeggen op het verzoek van de Bohemers, 'dat hij die traditie voort zou zetten, geen dienstweigering, geen "Fahnenflucht"?

Nadat Frederiks besluit, om zich de op hem uitgebrachte benoeming te laten welgevalen, eenmaal tot stand gekomen was en op 5 november 1619 tot zijn kroning in de St. Vitus-dom geleid had - een kroning, door de Evangelische administrator George Dikastus, die er ook de preek over 1 Timotheus 2: 1-7 bij hield, en door de senior der Boheemse Broeders, Johannes Cyrillus, gezamenlijk, om bij een zo groot mogelijk deel der bevolking van het land, voor zover deze zich over de wijziging in de toestand verheugde, een gevoel in het leven te roepen van aan de plechtige gebeurtenis deel te hebben genomen - toen dit alles eenmaal achter de rug was, leek het een verstandige tactiek niet te talmen met het nemen van een aantal maatregelen ter consolidering van de positie van het nieuwe bewind, zowel als ter bevordering van de zaak van de Zwitserse Reformatie. Nu een Paltsgraaf koning van Bohemen was geworden moest het land niet slechts een Protestants karakter van algemeen-Evangelische aard gaan vertonen, maar in specifiek Zurichs-Genefse geest worden hervormd; een proces, waarop men in die steden van meet af aan zeker ook wel heeft gehoopt: 22 januari 1620 bedankte Frederik V de kerkeraad van het Calvinistische Jeruzalem voor gelukwensen, die de koning van daar had ontvangen en kennelijk hebben de leiders van het kerkelijk leven daar ter stede het dus wenselijk gevonden over de gang van zaken op de verkiezingslanddag in de Noordelijke hoofdstad al heel spoedig hun dankbaarheid uit te spreken. 85

Eigenlijk is deze Calvinisering reeds eer de koning optrad begonnen, teken dat zij niet alleen van hem is uitgegaan, doch ook bevorderaars onder de autochtonen heeft gevonden. Nauwelijks hadden de Directores, 'die na de nietigverklaring der verkiezing van koning Ferdinand met het voeren van een voorlopig bewind over Bohemen waren belast, hun taak ter hand genomen, of zij verdreven de Jezuieten uit het land, omdat bleek dat de activiteit 'dezer orde een voortdurende aanslag vormde op de privileges, die de bevolking bij de Majesteitsbrief van 1609 werden verleend. En erger! 86

Dat deze eerste stap in Reformatorische richting al dadelijk in wijde kring de aandacht trok laat zich begrijpen. Pamflettisten en caricatuurtekenaars maakten er zich meester van, om er ten koste van de slachtoffers van het uitwijzingsdecreet grappen over te maken: deden de eerwaarde heren soms een pelgrimstocht naar het rasphuis aan de Heiligeweg te Amsterdam, dat in die jaren in diverse Noord-Europese steden, als

Bohemen, Lubeck, Hamburg en Dantzig, grote bekendheid genoot als een inrichting waarin de "hei ligen" "St. Rasmus" en "St. Petrus" goede resultaten plachten te bereiken met hun behandeling van wie aan 'de ketterij "pigritia" (= luiheid) leed? '87 Toch maakte een tweede maatregel - de dekatholisering van de kerkelijke diensten in de St. Vitusdom op de Prager paleisburcht, de Hradischin, en de zuivering van dat gebouw van zijn altaren, beelden en relikwieën - nog meer gerucht.

15 oktober 1619 werd het met het oog op deze veranderingen gesloten, met de bedoeling het eerst dan weer te openen wanneer het voor gebruik door een Calvinistische gemeente geschikt zou zijn geworden. Gemeten naar de destijds gebruikelijke normen in zake het recht der overheid ten opzichte van de kerkgebouwen was dit geen ongeoorloofde oekaze.

Toch was het een bepaling, waardoor veel verbittering werd gewekt. Met name toen zij gaandeweg door dergelijke werd gevolgd, waardoor nog meer kerkgebouwen, waaraan de bevolking sinds lang gehecht was geraakt, voor de verkondiging van de nieuwe leer en de daarmee overeenkomende bediening der sacramenten werden gevorderd. Geen enkele gevoeligheid van hen, die er tot nu toe de gebruikers van waren geweest, werd dan ook door de mannen, die het bevel tot hun zuivering ten uitvoer hadden te leggen, ontzien. Altaren en beelden werden door hen verwijderd, maar ook kruisen weggehaald en graven geschonden.

Dat - zoals van Rooms- katholieke zijde rondgestrooid werd - ook voor de Boheemse belijders van het oude geloof nog grievender dingen werden gedaan, dat mandenvol relikwieën, zoals bijv. resten van het gebeente der bekende elfduizend gemartelde maagden, in de fornuizen der koninklijke keuken werden verbrand, lijkt mij echter moeilijk aanvaardbaar. 88

Ruwe klanten deinzen, als het op vernielen aankomt, voor weinig gewelddaden terug. Maar ook kunnen geëmotioneerde gemoederen gemakkelijk menen geconstateerd te hebben wat in werkelijkheid nooit gebeurd is. En over koninklijke fornuizen kan geen volksmenigte beschikken. Daarover gaan ambtenaren, die weten voor hun daden ter verantwoording te kunnen worden geroepen.

Nu is zeker waar, dat de geruchten, waarvan ik sprak, dan ook in deze een bepaalde figuur dit niets ontziende optreden in de schoenen schoven. Abraham Scultetus, de hofprediker, werd ook in deze aangelegenheid voor de "rascal of the play" aangezien. Maar gebeurde dit ook thans wel terecht? Ik betwijfel het. Daartoe is de manier, waarop de beschuldigde zich in zijn autobiografie tegen zijn aanklagers verdedigd heeft, m.i. te waardig en wekt zij te veel vertrouwen. Ziehier immers hoe hij zich daarin ten opzichte van dit punt te weer stelt: Frederik V heeft alle inwoners van Bohemen vrijheid van religie beloofd en ook gegeven. Slechts heeft hij de St. Vituskerk voor de uitoefening van zijn eigen geloofsovertuiging in beslag genomen. Niemand heeft het afgekeurd, dat hij die daartoe van de beelden heeft gezuiverd.

Dat ik daar schuld aan heb (als hier werkelijk van schuld sprake is) wil ik gaarne erkennen. Ik heb dat echter niet uit afkeurenswaardige overwegingen gedaan. Maar het was hard Gods Evangelie te midden van door de Bijbel voor vloekwaardig gehouden beelden te verkondigen, en nog harder gedurende mijn preek te bemerken, dat sommige hoorders hun knieën voor die beelden bogen, maar nog het allerhardst 's Konings oudste zoontje, een kind van zes jaar, aan het bijwonen van zulke afgodische ceremoniën gewend te zien raken. 89

Ook nog in een derde opzicht heeft het nieuwe bewind over Bohemen gepoogd het nationale leven een, bij vroeger vergeleken, gewijzigde koers te doen varen. Hadden de Directores, bij hun ter hand nemen van het staatsgezag na de afzetting van koning

Ferdinand, de opleiding der predikanten aan de Prager universiteit toevertrouwd en voor de aanwijzing der plaats, waar ieder te werken zou hebben, een Landeskonsistorium aangesteld: in augustus 1620 kwam de vraag ter sprake, of het niet raadzamer zou zijn deze beide bevoegdheden voor de kroon te reserveren; met de bedoeling uiteraard, dat deze in de onderhavige materie dan kon handelen zonder daarbij last van enige inmenging van haar onderdanen te hebben. Dat ook dit initiatief hofprediker Scultetus weer werd aangewreven, terwijl de beschuldigde beweerde dat daarvoor geen grond aanwezig was: laat ik maar niet meer doen dan deze controvers hier te vermelden, zonder een poging te doen om uit te vinden aan welke kant er het gelijk in was. Het opgeworpen denkbeeld toch is nooit boven het stadium van het plannenmaken uitgekomen. Tot de tenuitvoerlegging ervan heeft de slag op de Witte Berg en de daarop onmiddellijk volgende vlucht van de Winterkoning over de Boheemse grenzen de betrokken instanties geen tijd gelaten. 90

Hebben deze overheidsmaatregelen bewust de bedoeling gehad vrij baan voor de ontplooiing der Zwitserse Reformatie in het kroonland te maken? In allen gevalle hebben zij zulke ruimte om zich te ontwikkelen er stellig wel door gekregen. Wanneer hierover maar iets meer mee te delen was dan het zeer weinige, dat ik ervan slechts kan vertellen: het feit, dat in 1619 een vertaling van de Heidelbergse Catechismus in het Boheems verscheen en dergelijk kleingood meer!

Dat de binnen te halen oogst hier zo klein bleef valt, als ik het goed zie, aan de samenwerking van niet minder dan vier oorzaken te wijten.

Vooreerst: hoe wijd was de kloof niet, die er gaapte tussen de levensstijl, die de voorstanders van het Calvinisme in de Boheemse samenleving, toen zij daarmee voor het eerst in aanraking kwamen, vonden en het ideaal, waarvoor zij te deze opkwamen. Was werkelijk in gemoede te verwachten, dat deze beide elkaar in afzienbare tijd veel zouden kunnen naderen?

Om deze vraag geen retorische te laten blijven, maar haar tot een concrete te maken, waarop elke lezer met kennis van zaken een antwoord kan geven, verwijs ik hier - zij het slechts zeer in het kort - naar hetgeen in 1620 in een der voornaamste adellijke geslachten in Bohemen voorgevallen is, aan het zgn. "Gitschiner Ereignis", dat zeker wel een uitzonderlijk karakter heeft gedragen, maar toch wel niet zó zonder weerga is geweest, dat het de toenmalige samenleving in de kroonlanden in het geheel niet representeren kan.

Het heeft zich indertijd afgespeeld in het gezin van de in 1614 overleden edelman Sigmund Smiricky, bezitter van onmetelijke rijkdommen aan geld en landgoederen, maar tevens vader van een dochter, die de goede naam van haar eerbiedwaardig oud geslacht in ernstige mate schaadde door een liaison met een jonge man ver beneden haar stand aan te gaan. Door het schandaal, dat dit over hem en zijn huis bracht, diep gegriefd, had de beledigde magnaat zijn kind in een zijner kastelen van de wereld afgesloten, toen zich, tengevolge van zijn overlijden en een paar sterfgevallen onder de aanvankelijk voor de erfenis van het door hem nagelaten bezit in aanmerking komende mannelijke verwanten, de complicatie voordeed, dat het opgesloten meisje de wettelijk in aanmerking komende erfgename werd, maar dat door de familie ten gunste ener jongere zuster gepasseerd werd.

Dat allerlei knoeierijen van deze laatstgenoemde en van haar man, Hendrik Slawata, een broer van het slachtoffer van de "Fenstersturz" d.d. 23 mei 1618 van die naam, maar verdachte manipulaties ook van het hoofd van het college van Directores, Wenzel von Rupp, tot dit resultaat hebben meegewerkt, blijkt wel daaruit, dat het genoemde regeringshoofd voor zijn medewerking bij deze boedelscheiding een som

van vijftigduizend Thaler van de ten onrechte geprivilegieerde dochter Margaretha uitbetaald heeft gekregen, en dat haar man, toen zijn broer die 23e mei door de leden van de Landdag werd vastgegrepen en naar buiten geduwd, het maar veiliger vond geen hand te zijner verdediging uit te steken, doch zich volkomen stil te houden. Natuurlijk was het drama hier niet mee afgelopen.

In het volgende bedrijf ervan weet een andere edelman, een zekere Otto Hendrik von Wartenberg, met de opgesloten Elisabeth Katharina in contact te komen, haar te bevrijden en met haar in het huwelijk te treden. Tegen het einde van de zomer 1619 was het jonge paar in een, bij de stad Gitschin gelegen kasteel gevestigd, goed bewaakt 'door een kleine militaire bezetting, die zij daarvoor hadden aangeworven en daarom niet zonder moed, dat nu het leed van de jonge vrouw wel eens en voor al achter de rug zou zijn niet alleen, maar ook herstel van haar geschonden erfrecht te verkrijgen zou wezen. Maar het mocht wat! Haar zuster en zwager Slawata wisten, niettegenstaande de moeite die zij zich getroostten, te bereiken, dat aan hun onrechtmatig verkregen aanspraken op het bezit der Smiricky's niet werd getornd; ja, dat de autoriteiten met een herhaling van de opsluiting der beklagenswaardige vrouw accoord zouden gegaan zijn wanneer zij niet in haar wanhoop, hetzij de onvoorzichtigheid had begaan, hetzij zo onverantwoordelijk was opgetreden brand te stichten in het vertrek, waarin het buskruit lag opgeslagen, dat in geval van verdediging van het slot onmisbaar was en zo een catastrofe had veroorzaakt. sY

De tweede factor, waardoor van de invloed van het Calvinisme op het maatschappelijke leven in Bohemen geen zo uitvoerige en voldoening gevende beschrijving te geven is, als zou ik wensen, zie ik in het feit, dat het Boheemse Calvinisme van meet af aan nauw verwant is geweest aan en veel heeft samengewerkt met de Boheemse Broederschap en daardoor in verschillende opzichten wat geremd werd in het vertonen van eigenschappen, die m.i. voor deze geestesbeweging toch wel zeer wezenlijk zijn te achten.

Wil ik de twee mentaliteiten, die hier onderscheiden moeten worden, met hedendaagse namen aanduiden en in vaktermen tegenover elkaar stellen, dan kan ik dit m.i. moeilijk beter doen, dan door te zeggen, dat het Calvinisme in Bohemen onder invloed van de geesteshouding der Broederschap eschatologisch en voor hogere cultuurgoederen onverschilliger voor de dag is gekomen, dan in andere landen wel het geval is geweest.

Ongetwijfeld heeft de geringe cultuurwaardering, die de Broederschap te zien heeft gegeven, mee haar grond in het feit gevonden, dat zij over het algemeen op een lager beschavingsniveau leefde dan haar landgenoten, die zich tot het Calvinisme aangetrokken voelden. Onbekendheid met de mogelijkheden tot verrijking van liet menselijk bestaan en ondertaxatie daarvan gaan dikwijls hand in hand niet alleen: zij plegen tot op zekere hoogte nog wisselwerking op elkaar uit te oefenen ook. Zo ook hier. Toen in 1549 de leiders der universiteit te Bazel en de voornaamste Boheemse seniores correspondeerden over de mogelijkheid, dat enige jonge Polen hun opleiding tot predikant in Zwitserland zouden kunnen verkrijgen, gaven de professoren in die aan de Boven-Rijn gelegen geleerdenstad zich bewust moeite hun brief in een extra eenvoudig Latijn op te stellen, omdat onder de geadresseerden daarvan maar weinig mannen te vinden waren, die de taal behoorlijk beheersten. 92

Maar het valt toch ook niet te ontkennen, dat niet uitsluitend culturele armoede de toestand in het leven heeft geroepen, die zich in dit opzicht voordeed; dat hier ook een op principiële gronden verdedigde houding viel te constateren en diensgevolge een verzwakking van hetgeen de Calvinistische groep als ideaal voorstond.

Een duidelijk bewijs hiervan levert het meningsverschil in zake de vraag op, of

wenselijk was, dat de predikanten hun zeer geringe inkomen trachtten te verbeteren door de vervulling van hun ambtstaak met het uitoefenen van een handwerk te combineren. De Broederschap vond dat dit aanbeveling verdiende. Waarschijnlijk stond haar hier het voorbeeld van de apostel Paulus voor de geest, die immers zijn verkondiging van het Evangelie ook met het maken van tenten gepaard deed gaan. Hoe dit zij: op grond van drie overwegingen meende art. 9 hunner Confessie (De docentibus in ecclesia et qui ei praesunt) dat zij er goed aan deden maatschappelijk - als rondtrekkend timmerman of kleermaker - werkzaam te zijn evenzeer als geestelijk:

- 1) zodoende ontzeilden zij de gevaren van leeglopen;
- 2) het verschaft hun ondervinding van de lasten des levens, waarmee hun gemeenteleden te worstelen hadden, en
- 3) het bracht voor hun omgeving een voorbeeld van arbeidzaamheid en krachtsinspanning mee. 93

Van Calvinistische zijde voelde men voor dit standpunt al evenmin als voor het celibaat der predikanten, dat de Broeders weliswaar niet verplicht stelden, maar toch wel aanbevelenswaardig achtten. Laat, zei niemand minder dan Beza, toen hij er mee in kennis werd gesteld, laat de man, wiens tijd niet geheel en al door zijn ambtswerk in beslag genomen wordt, zijn vrije tijd liever aan wetenschappelijke studie besteden dan aan het zoeken van bijverdiensten. Waarom moest deze wens van Calvijns opvolger echter wel haast een onvervulde blijven? Omdat hij in botsing kwam met wat voor de Boheemse Broederschap een maxime was, dat de kracht van een grondwetsartikel en van een dogma had: wij zoeken niet in de eerste plaats kunst en wetenschap en talenkennis maar vroomheid. Zelfs in de nadagen van haar bestaan, in de tijd, waarin Comenius de toon in haar aangaf, had zij dit quiëtisme nog niet tegen een actiever optreden ingeruild. Vond deze grote pedagoog het niet in strijd met het Evangelie leerlingen de klassieke schrijvers te doen lezen? Men geeft toch immers geen gekken ten leermeester aan vorstenkinderen!

Alleen de Heilige Schrift komt voor het geven van onderwijs aan hen in aanmerking!
84

Doch al genoeg over de remming van de cultuurinvloed van het Calvinisme op Bohemen door zijn nauwe samenhang met de zoveel minder sympathie voor doorgisting van het natuurlijke leven gevoelende Broederschap. Want ik moet ook nog op een veel rechtstreekser hindernis van de Calvinisering van het onder Frederiks bewind gekomen land de aandacht vestigen: op het feit, dat de gang van zaken in Midden-Europa aan het Calvinisme voor een enigszins diep wortelschieten de tijd niet liet. Een enkel jaar - van najaar 1619 tot najaar 1620 - kon het trachten het nationale leven der kroonlanden zijn stempel op te drukken, toen maakte het geweld der contra-reformatorische wapenen onherroepelijk een einde aan zijn streven om dat te doen.

VII Nederlaag

Nog was de reis van Frederik V en Elizabeth naar Praag, om hun nieuwe troon in bezit te gaan nemen, niet aangevangen, of een vrees, dat het avontuur wel eens niet goed af kon lopen, schijnt de gemoederen der naastbetrokkenen aangegrepen te hebben. Met name de koningin schijnt op een ogenblik de moed verloren te hebben, en daardoor een somber voorgevoel bij de bevolking van de Palts te hebben gewekt. 85

Merkwaardig, omdat hier oppervlakkig bezien toch eigenlijk niet zoveel reden toe leek te bestaan. Nauwelijks toch was de kroningsplechtigheid achter de rug, of Frederik was weldra goed op weg om populair te worden. Niet zeer zelfstandig trad hij weliswaar op. Bij allerlei gelegenheden bleek, dat hij graag op het kompas van Christian von Anhalt voer. Maar zijn vriendelijkheid en zijn belangstelling in de aangelegenheden zijner nieuwe onderdanen lieten niets te wensen over.

Was zijn vrouw zijn partner in dit opzicht nu maar geweest! Maar deze gelukte het niet zo goed de Boheemse harten te winnen. Het feit, dat zij in het geheel geen Boheems en maar gebrekkig Duits sprak, vormde hier van de eerste dag af aan een belemmering voor. Vanzelfsprekend, omdat zij hierdoor geen hofdames uit de inheemse adellijke geslachten aanstellen kon, maar zich met Engelse krachten moest omringen. Tot hoeveel misverstand, kritiek en na-ijver deze situatie geleid moet hebben: er is maar weinig mensenkennis en voorstellingsvermogen toe nodig er zich een denkbeeld van te vormen. Misverstand, kritiek en na-ijver, die dan nog gestimuleerd werden door het verschil in levensgewoonten, die men wederzijds volgde en, krachtens zijn eraan-gewend-zijn, voor normatief hield. Bohemen kende eenvoudige zeden, de Engelse waren daarmee vergeleken weelderig en door lichtzinnigheid gekenmerkt. "

Minstens even duidelijk als in deze factor kondigde zich de mislukking van Frederiks zaak daarin aan, dat zijn hoop op het verkrijgen van steun vanwege de diverse machten, op wie hij had menen te mogen rekenen, zo goed als volledig beschaamd is geworden. Zowel waar het de verhouding van Bohemen tot de overige kroonlanden gold, als inzake de relaties tussen die kroonlanden. en de staten in West-Europa, die ook hiervóór reeds ter sprake zijn gekomen: Engeland en de Nederlanden.

Mähren, Moravië, is zeker het eerste gebied, waarvan in de rede zou hebben gelegen, dat het vastberaden en met energie de strijd der Bohemers tegen de keizer zou hebben gesteund. Had het, onder leiding van Karl von Zierotin, gedurende het eerste decennium der 17e eeuw zich niet zo laten kennen, dat niet anders dan zulk een bondgenootschappelijk optreden te verwachten was? Zij, die er op gerekend hebben, hebben echter moeten ondervinden, dat het leven omzoomd is met teleurstellingen. In deze heeft die teleurstelling haar oorzaak dan gehad in de weigering van de Moravische leider op het kritieke moment, met zijn geestverwanten in het tot daden komende land, de molen door de vang te laten gaan.

Toen zich de eerste symptomen daarvan begonnen te openbaren heeft zich von Zierotins partner uit Oberösterreich, von Tschernembl, veel moeite gegeven dit niet-doorzetten te voorkomen. Vergeefs evenwel. Von Zierotin bleef het optreden van Budowec von Budowa c.s. onverstandig en afkeurenswaardig vinden en uitte zijn kritiek daarop zelfs luid en in onvriendelijke bewoordingen.

Zoals hij ook, toen Frederik van de Palts gekozen was, en er 4 februari 1620 een plechtige samenkomst der Moravische Stenden te zijner inhuldiging gehouden werd, weigerde daarin zijn plaats te bezetten; wat - in aanmerking genomen de

vooraanstaande plaats, die hij in het rijk innam, toch zeker een demonstratie was, die niets aan duidelijkheid te wensen over liet. 97

Onwillekeurig komt, als we deze koersverandering van een man van zo'n betekenis als Von Zierotin zien plaats grijpen, de vraag naar de motieven, althans naar het hoofdmotief, daarvan, bij ons op. Is het staatsmanswijsheid geweest, die hem er toe gebracht heeft op die manier halfweegs te blijven staan toen de Bohemers doorzetten? Deed hij dat omdat hij in was gaan zien, dat langs de radicale weg de kansen van een mislukken der opstandsplannen toch veel groter waren, dan die op een slagen daarvan? Of uit gebrek aan moed, omdat hij vreesde, dat de wraak van de afgezette, maar intussen tot keizer van het Duitse Rijk verkozen Ferdinand hem zou kunnen treffen, in zijn positie, of in zijn bezit?

Odlozilik schrijft zijn optreden 't liefst aan de eerstgenoemde factor toe, aan 's mans inzicht, dat in deze verder zou hebben gereikt, dan dat van zijn medewerkers. Maar ik denk hier eerder aan een karaktereigenschap, waaraan hij te weinig het zwijgen zal hebben opgelegd. Wij zien hem immers meermalen in zijn leven eerst met vuur en kracht vooruitstreven, maar dan plotseling, teleurgesteld en schroomvallig geworden, omzien naar wat achter is. Is hij niet vrij van zelfoverschatting en ijdelheid genoemd: naar het mij voorkomt was hij integendeel aarzelend en door gebrek aan zelfvertrouwen gehandicapt. 98

Was dit gebrek aan doortasten, door toedoen van von Zierotin, de kenmerkende houding van het Moravische kroonland in 1619 en 1620: ook de beide Lausitzen hielden zich tijdens de regering van de Winterkoning terug en verzwakten de kansen der kroonlanden door de Bohemers alleen te laten worstelen. Slechts Silezië heeft hen niet in de steek gelaten. In de hoofdstad van dat hertogdom hebben voor en na vele geestverwanten der Reformatorische beweging tenminste een veilig onderkomen gevonden. 99

Beschaamd werd echter niet alleen de hoop der Bohemers op hun medekroonlanden, doch ook hun verwachtend uitzien naar de steun van de buitenlandse mogendheden, waarop zij meenden te mogen rekenen: Engeland en de Nederlanden.

In deze laatstgenoemde bestond grote belangstelling voor de zaak van de geestverwanten in Midden-Europa. In verschillende kringen der bevolking waren de gedachten en gesprekken er voortdurend mee bezig. Van de kansels spraken de predikanten er zo tot in details over, dat een hunner er tenslotte zelfs toe kwam de profetie, die in de Openbaring van Johannes hfdst. 14 : 20 van een oordeel Gods gewag maakt, waardoor het bloed van de erdoor getroffen en over een afstand van zestienhonderd stadiën stromen zou, aan zijn gehoor voor ogen te stellen als een aanduiding van het tussen Heidelberg en Praag voorgevallene. 100

De pamflet-litteratuur, de dagbladers van die tijd had er geen geringere aandacht voor: alleen **Eewoud Teelinck**, de motor van het Zeeuwse piëtisme zijner dagen, schreef en vertaalde onder het pseudoniem Irenaeus Philalethius, de strijder voor Vrede en Waarheid, al vier blauwboekjes, waaronder er een meermalen herdrukt werd. 101 En de dichters vonden er ook meermalen een bron voor hun inspiratie in. 102 Tot een wezenlijke verbetering van Bohemens lot heeft dit alles echter niet kunnen leiden. Daarvoor waren die sprekers, schrijvers en dichters aan de Noordzeekust te zeer het slachtoffer van de valse waan, dat wie het recht aan zijn zijde heeft - waaraan men hier ten opzichte van de Bohemers geen ogenblik twijfelde - niet ten onder kan gaan, maar, zij het dan niet dadelijk, dan toch zeker op den duur, moet zegevieren.

Daarvoor was men er te weinig van doordrongen, dat recht, dat niet op macht kan steunen, dan ook machteloos is. Dat Bohemen niet slechts sympathie, maar militaire hulp behoefde; en dan militaire hulp, die ontzag zou weten te wekken. Van weinig waarde bleek dan ook wat de Staten-Generaal in oktober 1620 tenslotte aan machtsvertoon naar Bohemen hebben gezonden: tweeduizend man troepen onder commando van Prins Maurits' jongere broer Frederik Hendrik van Oranje, als aanvoerder bekwaam genoeg, maar die, te Worms gearriveerd, daar zulk een wanorde en besluiteloosheid aantrof, dat hij niet verantwoord achtte er te blijven, zodat hij zijn expeditie voor Kerstmis van het jaar, waarin hij was gekomen, alweer beëindigde.¹⁰³

Behalve dat Bohemen onder zijn nieuwe koning op deze manier door de Nederlanden werd teleurgesteld, kreeg het ook van de kant van Engeland nog de deceptie te verwerken van aan zichzelf te worden overgelaten. Stellig heeft het daar op het Britse eiland niet aan mensen ontbroken, die deze gang van zaken niet naar de zin geweest is.

De pamflettist S.R.N.I. bijvoorbeeld, die in 1624 de *Votivae Angliac or the desires and wishes of England* heeft uitgegeven, wherein manie reasons, to perswade H.M. to drawe his sword, for the restoring of the Pallatynat... to his sonne in lawe Prince Fredericke.

Ook de hoge geestelijken der Church of England en zij, die op hun instigatie, door aanzienlijke geldsommen ter beschikking van het nieuwe bewind over Bohemen te stellen, trachtten te vergoeden, dat de Winterkoning geen gelegenheid kreeg een lening bij de Engelse schatkist te plaatsen. Want de officiële Britse macht, Jacobus I voorop, bleef al maar weigerachtig in hoe geringe mate ook de zaak van Frederik te begunstigen. Het verste, waartoe deze gaan wilde was, dat zij oogluikend toeliet, dat particulier initiatief zich in verschillende opzichten niet onbetuigd liet tegenover de nieuw georganiseerde staat.¹⁰⁴

Naast deze teleurstellende factoren is er op het gebied der verhouding van Bohemen tot de andere Europese mogendheden, van wie te verwachten was, dat zij zich gaarne in een anti-Habsburgse politiek zouden voegen, intussen ook een te vermelden, die Frederik meer bemoedigd zal hebben. Lieten de Unie van Protestantse Duitse vorsten, de Nederlanden en Groot-Brittannië hem in de steek: de vorst van Zevenburgen, Gabor Bethlen, heeft dit niet gedaan. Weliswaar was zijn anti-keizerlijke gezindheid niet altijd even sterk en maakte hij nu en dan de indruk van koers te zullen veranderen - niet voor niets stond hij in Europa voor politieke windwijzer bekend - maar tenslotte liep hij toch niet naar Ferdinand over.¹⁰⁵

Niet alleen echter wat Bohemen van de zijde van zijn nabij gelegen en verder af wonende relaties ondervonden heeft valt in dit verband te vermelden. Ook de interne aangelegenheden van het land zelf vereisen, als voortekenen van een weinig voorspoedige gang van zaken zowel voor Frederik V als voor zijn allerlei goeds van hem verwachtende onderdanen, onze aandacht. De interne aangelegenheden, of om het anders te zeggen: de confessionele tegenstellingen; de verhouding, waarin de Luthers en de Calvinisten binnen de grenzen van het land tegenover elkaar stonden.

Ofschoon zij de minderheid der bevolking vormden, traden - naar reeds gebleken is - de Calvinisten actiever en radicaler op dan de Luthers.

Minder toegeeflijk met betrekking tot hetgeen zij afkeurden in belijdenis en wandel, waar het hun eigen kring gold; doortastender tegenover de feilen van het katholicisme in zake sacrament en hiërarchie, en veel minder bereid te buigen onder het juk van de overheid, die onrecht pleegde, of het door haar gegeven woord brak. Dit nu

vervreemdde hun mede-Protestanten, die Luthers leiding volgden, van hen.

Gesteund door de theologen uit het Lutherse stamland Saksen en door de hertog van Wurtemberg keerden zij zich tegen Frederik en zijn raadslieden en braken zodoende de kracht der Reformatie, die dezen zouden kunnen hebben oefenen, maar die - zouden zij het onderspit niet delven in de strijd der geesten - dan ook onmisbaar voor hen was. 106

Ten einde een indruk te geven van de manier, waarop zij daarbij te werk gingen, kan ik - dunkt mij - niet licht een betere methode volgen, dan door iets te vertellen omtrent het in 1620 verschenen pamflet, dat uit het Lutherse kamp gekomen moet zijn: Calvinischer Postbot. Das ist ein unpartheisch gespräch etlicher Personen nemblich eines Indianer, Sachsen und rechten Teutschen, welche sich wegen des jtzigen Zustands im Heil. Rom. Reich, und sonderlich der Bohmischen unruh halber Politicae, Theologicae et Historicae underretten. rol

In dit blauwboekje, dat een antwoord blijkt te zijn op een vroeger gepubliceerd Spanisch Posthärnlein, klaagt de Indiaan, die erin aan het woord komt, dat hij maar niet begrijpt, hoe er in een rijk drie godsdiensten bestaan kunnen: de Rooms-katholieke, de Lutherse en de Calvinistische. Is dit metterdaad een raadsel? Niet voor de Duitser, die zich in het gezelschap bevindt. Volgens hem moest men de opkomst van het Calvinisme, zowel als het Lutheranisme, als een straf op de degeneratie van het Christendom beschouwen, waartoe het in het begin der 16e eeuw gekomen was. Had de Religievrede van 1555 toen getracht in de chaotische toestand, die zodoende ontstaan was, weer wat harmonie te brengen, door toedoen van de Calvinisten was daar toen niets uit geworden. Omdat wel de Rooms- katholieken en de Luthersen zich aan het door die Religievrede gestelde principe van "cuius regio, eius religio" - elke staat volge de godsdienstige overtuiging van het staatshoofd - had gehouden, maar de geest van het Calvinisme niet. Deze was een "ambitio dominandi", een lust om te overheersen, gebleken.

Een Boheem, ook aanwezig, lijkt dit een valse beschuldiging der Calvinisten toe. Hij hen dus aan het verdedigen. Maar dan valt de Indiaan opnieuw in het gesprek: is er van die Duitse beschuldiging toch niet heel wat aan? De Calvinisten hebben immers de Jezuïeten verdreven, de kloosters aan hun oorspronkelijke bezitters ontnomen; zij loochenen immers het goed recht van de keizer op jurisdictie in godsdienstige aangelegenheden, enz. enz. Wat is dat dan anders dan "ambitio dominandi"?

Op deze manier heen en weer schommelend leidt het twistgesprek dan tenslotte tot deze door allen aanvaarde conclusie: in de hel geboren en in Frankrijk geïncarneerd, is de geest van het Calvinisme een van nature hoogmoedige geest. Hij duldt niemand naast zich, in de kerk noch in zake wereldlijke regeringsaangelegenheden. Bovendien is hij niet te verzadigen: "das Seinige ist zu (ge)ring, die Welt ist zu klein, der Himmel ist nicht sicher".

Ook is hij onrustig en kan geen vrede bewaren, oproerig en een vijand van alle koningen en vorsten, van nature een "monstrum et portentum", op vernietiging van de gerechtigheid en ommekeer van de staatsmacht uit.

En was deze confessionele tegenstelling nu nog maar de enige geweest, die een kloof tussen de Luthers- en Calvinistisch-gezinde bevolkingsgroepen in Bohemen in het leven geroepen heeft. Maar er heeft zich ook nog een andere voorgedaan. Zij divergeerden ook ten opzichte van hun standpunt inzake de vraag, of het geoorloofd en raadzaam was onder zekere omstandigheden met een volk van Muzelmannen, als

de Turken waren, samen te gaan bij de bestrijding van een Christelijke natie, als het Habsburgse Rijk; een vraag, die - ook al was zij in algemeen-theoretisch opzicht van gewicht - nog te meer begon te klemmen naarmate zij, die er een beslissing in hadden te nemen, dichterbij de Bosporus woonachtig waren.

De Lutherse Bohemers bleven hier in de koers doorvaren, die Europa vanouds had gekozen en de scheidingslijn onveranderlijk tussen de Christelijke volkeren en het Mohammedanisme doortrekken.

Anders echter de Calvinisten. Die deinsden voor een hand in hand gaan met de anti-Christelijke macht niet terug. Vooral Tschernembl, de Oostenrijker, toen hij niet langer in zijn kasteel bij Lins kon blijven, de wijk naar Praag had genomen en daar de gelegenheid kreeg de Winterkoning van advies te dienen, heeft dit in die trant gegeven, dat men die klassieke houding voor verouderd moest gaan houden, om voortaan uitsluitend met de machtsverhoudingen te rekenen en nu eens met een Christelijk volk tegen de Islam op te treden, dan weer met de Islam tegen... wat voor hem per saldo even goed een anti-Christelijke macht vertegenwoordigde als de Halve Maan: het Katholicisme. Reeds in 1614 heeft hij dit standpunt in zijn korte geschiedenis van Zevenburgen verdedigd. Tijdens zijn ballingschap in Genève, in 1623, zien wij het hem in zijn Betrachtungen jetzigen Wesens und Aufrichtung eines beständigen Friedens im Römischen Reich opnieuw doen. Hadden pausen en keizers blijkens de praktijk, die ze in de vervolgen eeuwen volgden, deze overtuiging, vroeg hij zich daarin af, trouwens ook niet voorgestaan?'¹⁰⁸

Hoe hij ook beweerde echter en argumenteerde: de Luthersen bleven hem en zijn geestverwanten van deze afwijking van de traditionele houding inzake dit punt een verwijt maken. Er waarschijnlijk een bewijs te meer in ziend, dat de Calvinisten met hun belijdenis der goddelijke predestinatie zelf halve Mohammedanen waren, beklagden zij zich over hen. En de gespletenheid van hen, die elkaar zo hard nodig hadden, werd er nog groter door. Wat kon nu de uitslag zijn van een gewapend conflict, wanneer daar een volk in werd gewikkeld, z6 zonder tot hulpverlening bereide vrienden, en z6 weinig tot eenheid samengesmeed, als tenslotte ook zijn hoogste leiding, op politiek zo goed als op militair gebied, niet voor haar taak berekend zou blijken? Wat anders dan een verpletterende nederlaag? De zo onverantwoordelijk hooggespannen verwachtingen van Calvinistisch Europa moesten wel beschaamd uitkomen.

Verpletterend is de nederlaag, die Maximiliaan van Beieren, als aanvoerder der keizerlijke macht op 8 november 1620 Bohemen toebracht, dan ook metterdaad geweest. Zowel in militair, als in moreel opzicht.

Militair wreekte zich op deze onheilsdag, dat geldgebrek de uitrusting van het leger van meet af belemmerd had, dat de bevelvoering aan de top, die sedert 5 nov. 1619 aan Christian von Anhalt is toevertrouwd geweest, niet in staat bleek de krachten der troepen uit de verschillende gebiedsdelen, die gezamenlijk zouden optreden, werkelijk te bundelen, en dat in het kernland der actie, in Bohemen, de heren en de ridders, het adellijke deel der bevolking, de burgerij der steden en de boeren niet hadden weten bij te brengen, dat het gemeenschappelijke vaderland ook voor hen een thuis was en niet alleen voor geprivilegieerde standen, zodat zij mede belang hadden bij het ongerepte voortbestaan van het nieuwe bewind.

Nog maar kort voordat de catastrofe de kroonlanden overviel kwamen de Boheemse boeren - met welke hoge verwachtingen zij Frederiks troonsbestijging ook hadden begroet ¹⁰⁹ - daartegen zelfs in daadwerkelijke opstand: evenals zij in juni 1620 in het

Zuiden van het land rebels geworden waren en - onder voorgeven, dat de keizer hun dit alles had toegezegd, in geval zij zijn zijde kiezen zouden - opheffing van hun lijfeigenschap, herstel van de door hen geleden oorlogsschade en betere beveiliging van hun eigendom eisten, traden zij ook in oktober d.a.v. in een ander deel van het land gewelddadig op: vier- tot zeventuizend hunner sloegen toen in het Saazer district aan het plunderen en verbrandden de kastelen in hun omgeving en in nog weer andere stukken van Frederiks gebied dreigde men dat voorbeeld van vernieling te gaan volgen. 110

En de burgerijen der steden, al weigerden zij per saldo niet geheel en al om hun medewerking aan de defensie van het vaderland te verlenen, van heler harte ging het toch niet. Nog in april 1620, geen half jaar dus alvorens men hun steun broodnodig zou hebben, werd hun wens om in een commissie uit de Landdag evengoed vertegenwoordigd te mogen zijn als de adel het was, met de vraag van de hand gewezen, of zij meenden, dat die adel geen voorrechten meer mocht hebben: "Wenn es nach euch ginge, würde man bald nich mehr unterscheiden kunnen, wer der hóhere und wer der niedrigere ist". 111

Welk nut had onder die omstandigheden de moedige houding van een aantal edelen en kleine formaties op kunnen leveren? Van een schare ruiters onder de jonge prins Von Anhalt, en van een Moravisch infanterie-regiment? Binnen het uur waren de troepen van de Winterkoning overhoop gelopen en stroomden hun tegenstanders op het nu geheel onbeschermd Praag aan.

Erger nog dan deze botsing op de 8e nov. 1620 was echter het feit, dat er geen enkele poging op gevolgd is om Bohemens lot alsnog in gunstiger richting te wijzigen; dat men niet getracht heeft weer terug te winnen wat men onder de invloed van de klap op de Witte Berg los heeft moeten laten.

Tschernembl heeft de koning weliswaar geraden daartoe zijn best te doen, omdat hij er goede hoop op had, dat het gelukken zou. Maar omdat hij geen officieel adviseur des konings was, doch slechts een uit het buitenland gekomen vriend van de Boheemse zaak, had zijn woord bij Frederik weinig gezag en volgde deze liever de juist andersom gerichte adviezen van Christian von Anhalt c.s. op. Temeer omdat die zozeer in het verlengde lagen van de manier, waarop hij zich tot dat ogenblik toe gedragen had. Onze eerbied gaande maken kan die maar moeilijk. Zijn zoontje Frederik Hendrik, dat door de Landdag in april 1620 tot troonopvolger was geproclameerd, had hij, zodra het oorlogsgerucht naderde, naar Den Haag doen brengen. En wat te zeggen van zijn eigen houding? Toen de bataljons der Boheemse en bondgenootschappelijke troepen naar Praag ijlden om de vijandelijke legermacht een halt toe te roepen, was en bleef hij, de koning, in zijn burcht om met twee vertegenwoordigers van de koning van Engeland over de slag te praten in plaats van eraan deel te nemen.

Tot zulk er aan deel nemen besloot hij eerst toen het te laat was; toen het gevecht reeds in een "sauve qui peut" ontaardde, dat hem ook persoonlijk meezoog, eerst naar Praag en de dag na de slag naar Silezië; en dat in een geestestoestand, waarin ieder volkomen het hoofd verloren scheen te hebben, waarin het gouden eetservies werd ingepakt, maar niemand er aan dacht de regalia de kroon, de rijksappel, de scepter en de overige insigniën van het koningschap - in veiligheid te brengen, en het archief van de koninklijke kanselarij voor inbeslagneming door de vijand te vrijwaren; ja, waarin zelfs eerst op het allerlaatste moment iemand zich herinnerde, dat het jongstgeborene van de kinderen nog ontbrak. 112

Het is goed te begrijpen, dat de machten der Contra-Reformatie deze gang van zaken met bijzonder grote vreugde beleefd hebben. Dat hij hertog Maximiliaan van Beieren geen geringe voldoening gaf: daarvoor is hij de man geweest, die hun overwinning had weten te bewerkstelligen. Maar ook voor keizer Ferdinand en voor de paus was 8 november 1620 een datum, om hem in hun jaarboeken van een sterretje te voorzien. Te Rome werd dan ook de Santa Maria della Vittoria gesticht met daarin een gewelfschildering van Perugino: verslagen door de aartsengel Michael storten de ketters in de hun passende afgrond. 113 En te Wenen, in het paleis des keizers?

Daar begon - zij het niet direct nadat de slag op de Witte Berg had plaats gehad, want een enigszins betrouwbaar bericht daaromtrent bereikte de hoofdstad van het Rijk niet eerder dan op 23 november - maar dan toch vanaf onmiddellijk na deze datum, de hoop op herstel van de vóóroorlogse toestand de harten te verwarmen en de activiteit, om dat gelukkige ogenblik zo spoedig mogelijk te doen aanbreken, de denkbeelden en besluiten te beheersen.

De kwestie, of men van die zijde genoeg zou nemen met de voorwaarden, waaronder de Boheemse Standen al op 9 november zich bereid verklaarden, nu hun plannen inzake het optreden van de Winterkoning zo zeer mislukt waren, Ferdinand weer als hun soeverein te erkennen, reken ik hier niet onder. Een algemene amnestie, eerbiediging van hun godsdienstige en politieke voorrechten en vrijwaring van plundering, brandschatting en inbeslagneming hunner goederen te eisen, was het in hun omstandigheden niet óf hopeloos naïef, M onbegrijpelijk brutaal te denken, dat de koning aan deze wensen gevolg zou geven? Maximiliaan - al beloofde hij in deze een goed woord voor hen te zullen doen, een belofte, die hij intussen niet heeft gehouden; integendeel! 114 - Maximiliaan meende derhalve, dat hij in dit geval wel op eigen risico kon beslissen, dit verzoek wel zonder de keizer er in te mengen van de hand kon wijzen. Met betrekking tot andere punten liet hij echter de decisie aan de hoogste Rijksinstantie. En deze heeft toen niet gearzeld van zijn bevoegdheid zonder scrupule ten gunste van het herstel van zijn macht gebruik te maken.

Bij wijze van buit waren hem na de slag enige wagenvrachten archiefstukken vanuit het veroverde gebied toegezonden. De Majesteitsbrief van 1609 bijvoorbeeld, en een verzameling oorkonden, die op de samenwerking der Boheemse kroonlanden betrekking hadden, zowel als een uitgebreide correspondentie tussen de vooraanstaande figuren uit het anti-Habsburgse bloc, in de laatste jaren gewisseld. Van die Majesteitsbrief heeft hij toen het zegel afgerukt en verbrand, om vervolgens het stuk zelf middendoor te snijden, ten teken dat het voortaan zijn geldigheid had verloren, 115 terwijl de genoemde correspondentie op zijn bevel door een paar Beierse ambtenaren tot een publicatie over de politiek, die zijn vijanden gedurende de laatste jaren bleken te hebben gevoerd, werd verwerkt; tot een publicatie, die die staatkunde in zulk een ongunstig licht deed zien, dat de Paltsische staatsman Camerarius, haar schadelijker voor de zaak van de Winterkoning vond dan de militaire catastrofe, die hem getroffen had, en heel wat lieden, die de Unie tot nog toe met zekere sympathie aan het werk hadden gezien, die welwillende houding er tegenover voortaan schijnen te hebben laten varen. 116

Vormden deze beide keizerlijke maatregelen uiteraard geen geringe versterking van Ferdinands macht over het lot van Bohemen en van de mogelijkheid binnen de grenzen daarvan een toestand overeenkomstig zijn idealen in het leven te roepen: hem volledige genoegdoening schenken deden zij klaarblijkelijk toch nog niet. Om het herstel van de toestand van vóór 1609 nog vollediger te maken en het verzet uit de

jaren 1619 en 1620 nog krachtiger de kop in te drukken, indien mogelijk, sprak hij op 29 jan. 1621 - op grond van drie zulke zware delicten als landvredebreuk, hoogverraad en majesteitsschennis - bovendien nog de rijksban over Frederik V uit. Het recht om daartoe over te gaan heeft hij stellig niet gehad, want hij mocht in moeilijkheden van deze aard, die het gehele Rijk raakten, geen stappen doen zonder de algemene keurvorstenvergadering geraadpleegd te hebben. Aan deze bepaling had hij zich echter al evenmin gehouden, als aan de andere, die hem verplichtte niemand, van welke stand ook, te veroordelen zonder dat die in zijn zaak persoonlijk gehoord was, zodat hij zich kon verdedigen. Ipso iure was Ferdinands daad dus van nul en gener waarde.

Nog te meer omdat - naar Ludwig Camerarius in een tegenschrift tegen de Anhaltische... Kanzlei, de Cancellaria Hispanica van lente 1622, aan het licht wist te brengen - het plan om Frederik zijn keur- vorstenwaardigheid ten gunste van Maximiliaan van Beieren te ontnemen, het feit, dat de keizer de aanleiding tot het uitspreken van de ban over zijn tegenstander heette te hebben gegeven, reeds tussen de Contra-Reformatische machten in bespreking was geweest nog eer Frederik zich de Boheemse kroon had laten welgevallen. 117

Het element van machtsmisbruik, dat in dit keizerlijke optreden school, wekte toen het aan de dag kwam, begrijpelijkerwijze grote onrust onder de Bohemers. Heel wat leden van de adel meenden, toen zij ervan merkten, niet beter te kunnen doen dan, met verloochening van hun verleden, te trachten weer bij Ferdinand in de gunst te raken. Een al zeer in het oog vallend, maar eveneens buitengewoon onwaardig voorbeeld daarvan heeft Christian von Anhalt gegeven. Ontkende deze in een brief d.d. 2 juli 1621 aan de keizer niet alles wat hij in de voorbijgegangene jaren ten gunste van de Boheemse opstand had ondernomen? 118

Eerlijkheidshalve moet echter worden erkend, dat er onder zijn standgenoten ook mannen geweest zijn, die bereid bleken de consequentie van wat zij voor hun land wenselijk hadden gevonden wel te aanvaarden. Trouwens hadden zij in deze geen keus. Want hoe verging het hun?

Nadat de regering eerst de indruk gevestigd had van niet met wraakzuchtige gevoelens tegenover hen bezielde te zijn, sloeg deze een paar maanden na haar overwinning op de Witte Berg plotseling toe, spande een proces wegens hoogverraad tegen hen aan en ging op 21 juni 1621 op het grote marktplein in het centrum van Praag tot een executie van hen over, die zelfs voor die tijd uitzonderlijk wreed was: afhouwing van hun rechterhand, onthoofding en te pronk zetting van hun hoofden op een der publieke gebouwen van de stad, waar zij ten toon gesteld bleven tot in 1631 tijdelijk andere meesters van de oevers van de Moldau van hun positie gebruik maakten, om hun een eervolle begrafenis te bezorgen. Hun, eenentwintig leden van de oppositionele adel, waaronder ook de reeds meermalen in mijn verslag van de gebeurtenissen op de voorgrond tredende Budowec von Budowa, zelfs ver in het buitenland - zowel door hun lot, als door de waardigheid, waarmee zij dat droegen - de aandacht trekkend. 119

En dat terecht, want deze executie was meer dan een op zichzelf staande gebeurtenis. Zij was representatief voor de geest, waarmee - ook bij gunstiger schijn - de Contra-Reformatie voortaan geregeld tegen de aanhangers van de Hervorming in de Boheemse kroonlanden op zou treden. Zodra de Jezuieten weer zouden zijn teruggekeerd en de periode voorbij zou zijn, waarin het raadzaam was geen martelaarsstemming onder de Reformatorisch-gezinden in het leven te roepen en niet verder te gaan, dan dat men hun allerlei voordelen onthield, doch geen rechtstreekse

nadelen toebracht, zou dat de toon worden, waarin de keizerlijke dirigent te Wenen de leden van zijn orkest hun instrumenten zou doen bespelen. Daar stond zijn felle Katholicisme borg voor, want - was hij in allerlei levensverhoudingen van seculiere aard vlot en aantrekkelijk - als het op de aangelegenheden van geloof en eredienst aankwam kende hij, naar het getuigenis van zijn biechtvader Lamormain, in het geheel geen toegeeflijkheid, noch waar het zijn eigen gedragingen gold, noch met betrekking tot zijn onderdanen. Als ik tegelijk een engel en een priester tegenkomen zou, moet hij eens gezegd hebben, zou ik allereerst de priester groeten. Liep hij in een processie eens met een fakkel, die zo zwaar was, dat zijn arm ervan opzwol, toen men dat in hem afkeurde, trok hij zich daar niets van aan: hij had toch nog een linkerarm om zijn Heer te dienen! Ontmoette hij een geestelijke, dan liet hij zijn wagen stil houden en sprong daar uit, zelfs in de grondeloze modder van een landweg, om het door die priester gedragen sacrament zijn eerbied te bewijzen. 120

Vraagt iemand hier naar jaar en dag, waarop die kentering heeft plaats gehad, dan komt de Paasviering van 1622 in aanmerking. Wil hij zich graag een voorstelling maken van de scherpte van het contrast tussen voor en na haar totstandkoming, dan zou ik er allicht het beste op kunnen wijzen, dat uiteenscheuring van de gezinnen en maatregelen om de Protestanten tot armoede te brengen en het onthouden van een eerlijke begrafenis aan wie zonder het laatste oliesel te wensen overleed, er eerst door kerkwegneming, het verbranden van Bijbels en godsdienstige geschriften, het toevertrouwen van de universiteiten te Praag, Olmütz en Breslau aan de leiding der Jezuïetenorde, en afzetting van de predikanten der verschillende kerkgemeenschappen bij werd vervangen, 121 later door formele vervolgingsmaatregelen als kwelpartijen van de, naar de stadhouder Carl von Lichtenstein genoemde "Lichtensteinse" soldateska, die ons aan de Franse dragonnades van ± 1675 herinneren; verbeurdverklaring van goederen op zulk een uitgebreide schaal, dat de keizer er de eigenaar van ongeveer drievierde gedeelten van het land door werd; 122 verdrijving van het Protestantse bevolkingselement door opzettelijke verbanningsdecreten evenzeer als door maatschappelijke boycot; 123 in het kort door alles wat strekken kon om in de kroonlanden vorstenabsolutisme en intolerantie tot heerschappij te brengen.

Tot hier gekomen lijkt mij de behandeling van Bohemen een andere koers dan de tot dusver gevolgde in te moeten slaan. Ik mag niet uit het oog verliezen wat de bedoeling van dit boek is: geen specifiek politieke en militaire geschiedenis te geven, maar de vraag te beantwoorden welk stempel de Calvinistische Reformatie op dat land heeft pogen te drukken op diverse gebieden van, zowel materiële als ideële cultuur.

Is bevreemdend, dat daarvan tot nog toe nog niet veel terecht is gekomen? Mij dunkt van niet. Veel bewogen jaren, als ik tot dusver in dit verband te bespreken had, jaren waarin de sensationele gebeurtenissen even veelvuldig waren als elkaar met grote gevarieerdheid afwisselden, zijn niet de meest geschikte om nieuwe levensnormen in te doen burgeren, een volk op te voeden in een geest, ver afwijkend van de sedert lang in een land gebruikelijke.

Intussen is hier toch nog wel wat meer te zeggen dan dat het Calvinisme in Bohemen weinig of geen invloed heeft kunnen oefenen. Wij kunnen de idealen ener beweging niet slechts kennen uit de veranderingen, die zij ten dage van haar overwinningen tot stand heeft weten te brengen, maar ook uit de successen der acties, die haar het zwijgen hebben weten op te leggen, uit het karakter, dat de samenleving is gaan dragen nadat zij het veld moest ruimen. Van dit standpunt uit gezien moet het feit, dat

de nederlaag van het Calvinisme in de kroonlanden vorstenabsolutisme bracht en intolerantie, ja zelfs vervolging, voor een gegeven van grote betekenis gehouden worden.

Dat de zaken deze koers hebben genomen heeft daarmee samengehangen, dat het Boheemse Calvinisme twee hiermee contrasterende dingen als cultureel ideaal heeft nagejaagd, te weten een adelsrepubliek en godsdienstvrijheid.

Vooreerst een adelsrepubliek; een staatsvorm, waarbij de leden van de adel het gezamenlijk voor het zeggen zouden hebben.

Niet dat de Zwitserse Hervorming, toen zij over de Boheemse grens drong, deze structuur als specifiek, als de voor altijd en overal aantrekkelijkste soort van politieke organisatie der samenleving, propageerde. Dit heeft zij nooit en nergens voor de meest geëigende manier van optreden gehouden. Wat zij er heeft trachten te bereiken was: een toestand, die zich aansloot bij hetgeen zij er vond; en dus in dit geval een maatschappij-structuur, waarin de adel zonder beperking de toon aangaf.

In de Nederlanden - zoals bij de behandeling van dat gebied in een volgend deel, wanneer ik dat nog zal mogen schrijven, blijken zal - vond het een levensvorm met veel democratische elementen en paste zich van lieverlede daarbij aan. 124

Maar Bohemen was de woonplaats van een totaal anders gearde en georganiseerde bevolking. Daar werd de gang van zaken, zowel in maatschappelijk als in staatkundig opzicht, beheerst door een niet eens zo bijzonder groot aantal, moreel vrij laagstaande maar cultureel - al zal het vaak ook meer schijn dan wezen zijn geweest - ver boven hun volksgenoten uitstekende en door hun grootgrondbezit ontzaglijk invloedrijke adellijke families.

Oneindig talrijker dan deze was natuurlijk de massa der Bohemers, 'de op dat grondbezit werkende en alle beschaving dervende boerenbevolking. Maar deze had geen enkel recht en noch de kracht om zich door middel van een revolutionaire stoot, zoals er telkens in haar geschiedenis voorgekomen zijn, daarvan meester te maken, noch de hoop, dat een of ander beschermer onder de prominenten haar dat zou weten te verschaffen. Een Budowec von Budowa, die onder de lijfeigenen op zijn goederen persoonlijk evangeliseerde, en een paar anderen, die van mening waren, dat het verzoek van hun ondergeschikten om vrij te worden gelaten, diende te worden ingewilligd, waren onder hun standgenoten immers even zeldzame als gunstige uitzonderingen.

Bij deze structuur van de samenleving in de landen van de Boheemse kroon sloot zich het Calvinisme nu aan ten einde zijn invloed eerst te krijgen, later te versterken. Meer dan één gebeurtenis geeft hiervan het bewijs. Wij bemerkten het aan de benoeming van dertig leden van de adel in een college van Directores, opdat hierdoor het bewind zou worden overgenomen op het tijdstip, waarop men Ferdinand als koning ter zijde schoof. Aan het Cromwelliaanse karakter, dat de Landdag omstreeks dezelfde tijd aan zijn vergaderingen verleende - opening daarvan eerst na een knielend aangehoord gebed, en het zingen van psalm 80 zowel als Nicolaus Decius' lied "Allein Gott in der Hö' sei Ehr", dat de vele Boheemse afgevaardigden evenzeer uit volle borst mee zongen als de weinig Duitse leden, die de samenkomst telde 125 - was het echter ook te zien; even- zeer als aan de grote invloed, die de genoemde Directores voor zich bleven behouden, ook nadat zij in Frederik van de Palts een nieuwe soeverein over het land hadden aangesteld, 126 en aan de vlotheid, waarmee zij de gedachte aanvaardden, dat verzet tegen de keizer in hun geval niet ongeoorloofd kon worden genoemd.

Behalve deze adelsrepubliek hebben de Boheemse Calvinisten voor hun land echter ook nog een tweede cultuurgoed gewenst, n.l. *vrijheid van godsdienst*.

Dit onderwerp kwam ook reeds ter sprake toen ik hier vóór vertelde van de Majesteitsbrief van 1609, die de Landdag vooral door toedoen van Budowec von Budowa aan keizer Rudolf wist af te dwingen, het document dat bij de kenner van de Reformatietijd als automatisch herinneringen aan het Edict van Nantes van 1598 opwekt, die Gouden Bul voor het Hugenotisme, die tot zelfs in haar ongerechtvaardigde herroeping in 1685 zo zegenrijk voor de wereld is geweest.

Natuurlijk heeft die Majesteitsbrief voor geen tiende deel het belang van het Franse stuk gehad. Niettemin is hij door hen, die hem verkregen, met grote vreugde ontvangen. Juichend bracht men hem naar het raadhuis van Praag, waar de inhoud ervan in de "Landesordnung" werd overgeschreven, en vervolgens naar de burcht Karlstein, waar hij in een zilveren, met het wapen der Evangelische standen versierd omhulsel tussen de andere staatsdocumenten bewaard zou blijven. Een plechtige dankdienst in de kerk van het H. Kruis bood tenslotte de gelegenheid om zich nog eens in den brede op de reden tot dankbaarheid, die de Protestanten door zijn afkondiging gekregen hadden, te bezinnen.

En metterdaad, er bestond oorzaak voor het aan de dag leggen van die vreugde. Dank zij dit nieuw gegeven privilege zou voortaan immers niemand in het land meer om zijn godsdienstige overtuiging worden lastig gevallen, niemand meer het gevoel behoeven te hebben van een tweederangs burger te zijn. Elke denominatie mocht zich van nu af haar kerk en haar school bouwen, en alle doden zouden voortaan onder het plechtig luiden der klokken en met openlijk eerbetoon in de grond van het vaderland begraven mogen worden.

Tenminste... wanneer iedere volksgroep bona fide meewerkte; indien zij, die in omstandigheden zouden komen, waarin het mogelijk was misbruik van macht te maken, weigeren zouden van die gelegenheid gebruik te maken. Geen voorrecht toch zonder daarmee verbonden verantwoordelijkheid. Geen ware democratie als de meerderheid, die het recht om te beslissen heeft, niet de verplichting voelt rekening met de rechten der minderheid te houden. Geen surplus aan bezit of talent of inzicht zonder dat wie er mee gezegend is tracht het gemeenschapsbelang er mee van dienst te zijn. En zo is nu ook de godsdienstvrijheid in een land eerst werkelijk vrijheid van godsdienst als wie zijn eigen recht erkend ziet bereid is zijnerzijds rekening te houden met dat van zijn naaste.

Of dat in Bohemen altijd genoegzaam bedacht en in acht genomen is? Het antwoord op die vraag is, wat de Calvinisten betreft, die ons te deze vanzelfsprekend bij uitstek interesseren, niet in een eenvoudig ja of neen te geven. Vergeleken met het standpunt der Rooms- katholieken - de keizer, de leidende figuren van het koninkrijk en de geestelijkheid - was het hunne ongetwijfeld heel veel aannemelijker. Maar als we het op zichzelf bezien? Het is telkens opnieuw een zwak van groepen met een sterke overtuiging en met radicale wensen, dat het hun moeite kost even veel eerbied voor het recht van andersdenkenden te tonen als liefde voor het eigene.

Welnu, het zou niet eerlijk zijn de indruk te vestigen, dat het Calvinisme zich daarvan heeft weten te vrijwaren. Ook de Nederlandse geschiedenis weet hiervan mee te spreken. Toch heeft de onpartijdige beoordelaar de plicht in dit verband ook nog op iets anders te wijzen.

Georg Loesche vroeg zich een dertig jaar geleden af, of het niet verstandiger van de Reformatorisch-gezinden zou zijn geweest, toen zij in Frederik van de Palts een

koning van hun geestesgezindheid aan het hoofd van de staat hadden weten te brengen, naar de regel van de Rijksdag te Augsburg (1555): "cuius regio illius religio", van hun land een Protestants, een Calvinistisch land te maken, d.w.z. een land, waarin het Calvinisme de officiële godsdienst was, door de overheid gepropageerd en geprivilegieerd." En het moet hem toegegeven worden, dat dat wel zo praktisch en gemakkelijk zou zijn geweest. Ook had het voor de hand gelegen omdat het in Midden-Europa de algemeen gevolgde politiek was. Niettemin heeft men de Majesteitsbrief, die voor die bevoorrechtiging van het Calvinisme geen plaats liet, niet losgelaten; het verdergaande stadium van tolerantie, dat hij vertegenwoordigde, dus de voorkeur gevend.

Toen Ferdinand II in 1637 stierf hadden de maatregelen der Contra-Reformatie, waarvan ik hiervoor een indruk heb trachten te geven, een zodanige uitwerking gehad, dat het land, uitwendig gezien althans, geheel Roomskatholiek was geworden. 128

In dit geval, zoals zo vaak, was de schijn echter bedrieglijk. Toen in 1631 de komst der troepen van Gustaaf Adolf van Zweden het leven in de kroonlanden, tenminste weer voor een korte tijd, de gelegenheid gaf om vrij te ademen en zich naar zijn werkelijke geaardheid te vertonen, gaf het een heel ander beeld te zien: de verdwijning uit het land der leden van de Jezuïetenorde werd door de overgang van niet minder dan vijftienduizend Bohemers uit het Rooms-katholieke kamp naar de Reformatorische gelederen gevolgd. 129 Blijkbaar hadden velen in de jaren twintig zich slechts gehouden alsof zij weer bij de moederkerk wilden behoren; nu het terrein weer veilig was keerden dezen haar de rug weer toe.

Als gezegd evenwel: lang heeft dit retour der slachtoffers van de Contra-Reformatie naar hun wezenlijke liefde niet geduurd. Toen de kortwieking der macht van het Habsburgse huis weer voorbij was ontstond in Midden-Europa opnieuw een Contra-Reformatorische depressie, en ditmaal was dat er een, die geen eind nam. Mede daarom niet omdat de ontzettende economische ellende, die de slotperiode van de dertigjarige oorlog bracht, voor het bezig zijn met geestelijke waarden nauwelijks enige mogelijkheid meer bood.

Het is hier niet de plaats deze ellende in den brede te beschrijven. Dit voerde mij te ver. Maar een paar woorden om er een indruk van te geven mogen niet ontbreken, want de toestand, die zich destijds heeft voorgedaan, spot werkelijk met de sterkste verbeelding van een 20e-eeuwse Westeuropeaan. 130

Van land tot land had de overheid voor de te voeren oorlog grote sommen geld nodig. Daarom waren muntbesnoeiing en muntvervalsing weldra overal aan de orde van de dag. Om één voorbeeld daarvan te noemen: in Beieren devalueerde men de mark tussen 1620 en 1623 alleen al vijfmaal. Natuurlijk voerde deze voortdurende waardevermindering tot een ongekende duurte van het leven, tot bitter gebrek en hongersnood. Dat niet alleen, maar evenzeer tot wild om zich heen grijpende epidemieën en tot decimering van de bevolking. Men schat, dat die bevolking van het Duitse Rijk in 1648 nog maar een derde van hetgeen zij in 1618 was geteld heeft, dat het aantal inwoners van Bohemen in diezelfde periode van 'dertig jaar van vier tot één miljoen zielen is teruggelopen en dat Moravië gedurende de oorlogstijd zeven honderdduizend inwoners armer is geworden. En nog was dit alle verlies niet, waaronder het land te lijden had gekregen: ik moet, om niet al te onvolledig te zijn, nog meer noemen.

Leegstaande en in puin gevallen huizen, tengevolge van de rechtstreekse verwoestingen door het oorlogsgeweld toch al veelvuldig, namen in verband met de

vermelde vermindering van de vraag naar woningen en de daarmee samenhangende verwaarlozing van het onroerende goed nog aanmerkelijk in aantal toe, terwijl de veiligheid op de wegen, zowel door benden landlopers als door troepen hongerige wolven, een fictie werd, zelfs overdag en zelfs in de kom der dorpen. Werkelijk leek het Excidium Germaniae, de ondergang van Duitsland, gekomen te zijn, zoals het in de titel van een omstreeks die tijd verschenen pamflet heet. Nog te meer omdat met het beschreven economisch verval natuurlijk een morele verwildering gepaard ging, evenzeer als een daling van het intellectuele peil.

Kunnen wij verwachten, dat mannen en vrouwen, die in zulk een maatschappij moesten leven en werken, nog belangstelling voor de vragen van wereldbeschouwing en levensstijl zouden hebben weten te ontwikkelen? Neen, hier sluit zich het hoofdstuk der bemoeïenis met wat Reformatorische cultuur zou moeten en kunnen bereiken m.i. even automatisch als onverbiddelijk af.

HONGARIJE EN ZEVENBURGEN

Naast de twee Slavische gebieden, Polen en Bohemen, waarop ik tot dusver de aandacht had te vestigen, bestaat er in Midden-Europa nog een terrein, dat de onderzoeker van de cultuurinvloed van het Calvinisme in de 16e en 17e eeuwen bijzondere moeilijkheden in de weg legt doordat de taal, waarin het bronnenmateriaal en de wetenschappelijke literatuur erover zich ter bestudering aanbieden, voor een groot gedeelte buiten de kennissector van de Westeuropeaan valt, die zich met het oog op dit thema niet uitzonderlijk gespecialiseerd heeft. Ik heb hier het oog op Hongarije en Zevenburgen. Het Magyaars moge klankrijker en niet zo veeleisend zijn voor wie het zich eigen wil maken dan het Pools en het Tsjechisch of Boheems, in onbekendheid ontlopen deze drie talen elkaar zeker maar weinig.

Voor het overige is dit Magyaarse gebied in verband met de geschiedenis van het Reformatie-tijdperk gelukkig echter weer aanmerkelijk beter te hanteren dan het deel van mijn thema, dat ik tot nog toe in deze band te behandelen had. Ten aanzien van Polen en Bohemen ontbrak het gedurende de laatste eeuwen zo goed als geheel aan een geschiedbeoefening van eigen bodem, die voor de hier in aanmerking komende periode uit het volksverleden belangstelling had.

Sedert de Contra-Reformatie er de overwinning behaalde en het Katholicisme er de toon aangaf keek zo goed als niemand er meer naar de periode, waarop het in deze aankomt, om. Een enkel speciaal kerkhistorisch boek verscheen er nu en dan, maar dat was dan ook al. Met betrekking tot Hongarije staat het in dit opzicht echter anders en veel beter.

Dank zij het feit, dat daar door de eeuwen heen steeds een niet eens zo heel kleine, maar wat nog meer betekent een actieve en toegewijde Reformatorisch-gezinde groep is kunnen blijven bestaan, een minderheid, doch die daarom dan ook juist sterk de behoefte had om zich te legitimeren en uit haar verleden kracht te putten, kwamen de lotgevallen van het Protestantse deel van het volk Evangelisch dan wel Calvinistisch - daar voortdurend in bespreking. Dat niet alleen. Een tweede gunstige factor werkte er met deze eerste samen. Door een 20e-eeuws Réveil in die Reformatorisch-gezinde groep, waarover ik sprak, begon men sedert Wereldoorlog I in Hongarije niet slechts belangstelling voor de 16e en 17e eeuw in het algemeen te herkrijgen, maar deze ook op te doen voor hetgeen er in het Westen en in het Duitse midden van Europa aan nieuwe vraagstellingen ter sprake was begonnen te komen; voor de kwesties van de moderne tijd, waarover wie zich voor het Calvinisme in het oude Polen en Bohemen interesseert uit gebrek aan vóórstudie noodgedwongen volmaakt moet zwijgen.¹

Twee feiten van betekenis markeren in de Hongaarse geschiedenis de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd. De bekende slag bij Mohács (1526), waarin het land een ongeëvenaarde nederlaag tegen de Turken leed, terwijl het eveneens - omdat bij die botsing ook zijn koning Lodewijk II sneuvelde - er zich een burgeroorlog over diens opvolging door op de hals haalde. En de vrede van Nagyvárad (1538), a.h.w. de staatkundige consequentie van die militaire gebeurtenis uit 1526: voortaan zou het gebied, dat wegens het Turkse gevaar niets zo nodig had als eenheid, saamhorigheid en lotgemeenschap, in drieën gesplitst zijn weg moeten gaan, voor een derde onderworpen aan zijn aartsvijand, voor een ander derde aan een koning uit het Huis Habsburg, en maar voor het overgebleven stuk, Zevenburgen, redelijk zijn eigen meester, redelijk vrij om zich te bewegen zoals het dat zelf wenste.²

Wie in aanmerking neemt dat Luther in 1517 zijn vijftiennegentig artikelen aan de

kapel van het slot te Wittenberg hechtte, Calvinijn echter eerst in 1536, tijdens zijn verblijf te Bazel, door de publicatie van de eerste druk van zijn *Institutie* in de openbaarheid is getreden, heeft geen moeite te begrijpen, dat er reeds een reformatorische beweging bestaan heeft in Europa eer er Calvinisme te vinden was, en dat er vóór het begin van de jaren veertig der 16e eeuw van een afzonderlijk geestelijk verschijnsel, dat die naam droeg, maar bezwaarlijk gesproken kan worden. Metterdaad: gedurende de eerste twee decennien na de aanvang van het optreden van de Wittenberger Reformator bestond er slechts een algemene, door vriend noch vijand anders dan als eenheid aangeziene sympathie voor de nieuwe geest, die zich overal in Europa openbaarde. Eerst op den duur trad aan de dag en werd men er zich ook bewust van, dat er onder haar voorstanders variëteiten bestonden; dat er met name geen eenstemmigheid over de vraag bestond hoever de door allen noodzakelijk geachte kerkzuivering behoorde te gaan, welke oude inzichten en gebruiken inzake godsdienst en kerk mochten worden gecontinueerd, en welke andere moesten worden prijsgegeven, om door nieuwe te worden vervangen.

Merkwaardig dat evenals in Polen en Bohemen ook in het derde land, waarin het Calvinisme zich in een bevolking genesteld heeft, die niet in haar geheel tot één en hetzelfde ras behoort heeft, dat ook in Hongarije de beantwoording van de genoemde vraag langs dezelfde lijnen uiteen is gelopen, waarlangs de beide bevolkingsdelen zich tegenover elkaar hebben afgegrensd. Was de situatie, die zich in Polen en Bohemen voordeed, deze: de Germaanse groep Luthers-gezind, de Slavische daarentegen Calvinistisch, in Hongarije deed zich mutatis mutandis hetzelfde onderscheid voor. Daar waren de Magyaren de aanhangers van de Geneefse Reformator naast de anderen, die hun geestelijk tehuis in Wittenberg vonden. Is dit niet zó opmerkelijk, dat wij het onmogelijk voor menselijker wijs gesproken toevallig kunnen houden? Stellig. Was het tegelijk echter maar niet zo moeilijk aan te geven, uit welke oorzaak dit parallel lopen van de nationale factor en de godsdienstig-kerkelijke in de Hongaarse samenleving voortgekomen is.

Was hier de nationaliteiten-tegenstelling de beheersende factor? Wilde de Duitser niet tesamen met de Slaviër, respect, de Hongaar van Magyaarse bloede de hand aan de reformatorische ploeg slaan? Of omgekeerd de niet-Germaan niet met de Duitser?

St. Veress acht deze vraag misleidend.³

Het nationalisme speelde destijds nog geen rol in de geschiedenis, zegt hij. Dat trad eerst in het begin der 19e eeuw ten tonele. Geef hem, wat mij betreft, gelijk: wil dit dan echter zeggen, dat ook de niet overdreven, de volkomen normale nationale factor vóór dien zonder invloed is geweest? Als wij zien, hoe een man als Karl von Zierotin van karakter toch waarlijk niet zo'n scherpstrijper - optreedt als hem een brief in het Duits wordt toegezonden, en lezen dat de Hongaarse adel, omdat de Habsburgers hen van hun "Libertät", van hun zelfstandige macht, beroofden, de Duitsers zó haatten, dat zij bereid waren de Turken hun bondgenoten te maken en dat de Magyaarse boeren er zelfs toe neigden een Turks bewind zelfs met vreugde, als "bevrijdend" te begroeten: als dit een en ander ons blijkt, durf ik het oordeel van de genoemde auteur toch eigenlijk niet te onderschrijven. ⁴

Neen, in 't geheel geen rol spelen heeft de nationale situatie in het onderhavige verband zeker niet gedaan.

Evenmin als het volkskarakter, waarover ik nu moet spreken, er zonder invloed bij geweest zal zijn. Loesche heeft met betrekking tot dit punt het mysticisme ter sprake gebracht en de afkeer daarvan, die hij bij de Magyaren meende te ontdekken, als de

aanleiding tot de "Wahlverwandschaft" tussen de niet-Germaanse bevolkingsdelen en het Calvinisme in de Middeleuropese landen op de voorgrond geschoven. Was "sentimentalisme" in deze misschien een gelukkiger aanduiding van wat hij bedoelde geweest, dan "mysticisme"? Zijn de Magyaren werkelijk wel zó radicaal van mysticisme verstoken, als Loesche ons wil doen geloven?

In allen gevalle hun partners in de Hongaarse natie, de Duitsers, zijn niet mysticistisch, doch in sterke mate sentimenteel. En van een contrast tussen de beide delen der bevolking is m.i. uitsluitend in die sector van het volkskarakter sprake.

Zou een andere factor met dat al intussen nog niet invloedrijker zijn geweest dan deze van de volksaard?

Een factor n.l. van werkelijkheidszin, van rekening houden met de dwang der zich wijzigende tijdsomstandigheden? In allen gevalle komt het mij wenselijk voor hier de mogelijkheid daarvan ter sprake te brengen.

De kwestie, waar om het er bij draait, is die van de verhouding, waarin de Christelijke natiën van Europa tegenover de Turken, het Mohammedaanse volk dat ons werelddeel na de val van Constantinopel (1453) trachtte te veroveren, moesten staan. Aanvankelijk bestond er onder de leidende figuren dier Christelijke volkeren ten aanzien van dit punt geen andere mening dan deze, dat - als het tegen die Islamieten ging, aan alle veten der belijders van het Evangelie het zwijgen moest worden opgelegd, opdat zij de indringer de uitvoering zijner veroveringsplannen onmogelijk zouden kunnen maken. Ik zou het ook op deze manier kunnen zeggen: dat toen, onder de auspiciën van de Paus de oude kruistochtsidee herleefde, zij het dan dat het oorspronkelijke ideaal der kruisvaarders, dat van de bevrijding der heilige plaatsen in het Heilige Land, in deze beginperiode van de nieuwe tijd door de wens, om de vijandelijke agressie een halt toe te roepen, werd vervangen.

Toen het gezag van het Vaticaan door de opkomst der Hervorming niet meer in die mate toonaangevend was als vóór die tijd, splitsten de meningen ten aanzien van deze materie echter uiteen. Hier en daar kwam de gedachte op, of er geen minder bloedige en tegelijk meer efficiënte manier bestond om Europa tegen het Turkse gevaar te beschermen, dan de gebruikelijke met vuur en zwaard. Was het sluiten van een verbond met de Sultan niet een werkzamer middel ter bereiking van het verlangde resultaat?

Een van de voornaamste figuren van ons werelddeel, die deze vraag niet slechts opwierp, maar haar ook bevestigend beantwoordde, is de Franse koning Frans I geweest. Na de slag van Pavia, waarin deze immers alles behalve de eer verloor, ging dit "splendide enfant gâté" op de troon der Valois zulk een verbond aan (1536), tot grote ontsteltenis der andere Europese machten.

Geen wonder, dat men zo ontsteld over dit punt geweest is. Was Frankrijk in de tijd der kruistochten niet meer dan enig land de promotor van die expedities tegen de Islam geweest? Had dat land niet het eerst en het overtuigendst, het meeslependst het "God wil het!" aangeheven? En nu keerde het dat verleden plotseling radicaal de rug toe.

Wie bereid mocht zijn deze frontverandering goed te keuren en na te volgen: in allen gevalle niet de voornaamste monarch van Europa, de Duitse keizer. Die hield zich aan het oude, door de eeuwen gesanctioneerde ideaal. En onder invloed van het, in zijn rijk ook in anderen opzichte maatgevende maxime "cuius regio, eius religio", weigerden dit toen ook zijn onderdanen, zowel als de met deze verbonden stamverwanten, om het op moderne manier uit te drukken: de "Auslandsdeutschen" in de oostelijk van het Rijk gelegen gebieden, in Polen, Bohemen en Hongarije. Een

weigeren, dat hen, toen zij naar de Reformatie neigden, vanzelf in de richting van het Lutheranisme dreef. Want ook Luther nam in deze het conservatieve standpunt in. Waarom ook niet? In de Westelijker streken van Europa kon men zich de weelde veroorloven de onderhavige zaak louter uit de theoretische hoek te bekijken. En dan was er voor de gedachte aan een heilige oorlog van alle Christenen verenigd tegen de Islam metterdaad veel te zeggen.

Maar er waren in Europa ook mensen voor wie de eisen van de praktijk des levens een woord meespraken. Die zich niet, buiten schot van het Turks geweld, uitsluitend door theoretische beschouwingen konden laten leiden, daar zij de brandende wereld en de verschroeide aarde vlak om zich heen hadden. Moest onder deze de vraag nu vanzelf niet meermalen opkomen, of het sluiten van een overeenkomst met de Turken per saldo geen aanbevelenswaardigere politiek zou wezen, dan die van zich telkens weer gewapenderhand te moeten verdedigen, en onafgebroken op zijn *qui vive* te moeten zijn?

Meer dan één factor deed de betrokkenen op die vraag ja antwoorden.

Een negatieve, n.l. deze, dat in hun geval geen stamverwanten in het Westelijker gelegen deel van Europa, voor wie het vraagstuk geen praktisch belang had, de handhaving der kruistochtidee propageerden en wisten door te zetten. En een positieve: Gabor Bethlen, de man, die in het Oosten van Midden Europa algemeen als de bevrijder, als de enige figuur, die tegen sultan Soliman was opgewassen, werd beschouwd, zocht het heil van zijn bewind, van zijn land en zijn onderdanen, ook in Turkenvriendschap en niet in onafgebroken oorlog tegen de Halve Maan.

Moest dit nu echter niet geruisloos tot sympathie van de betrokken groep voor het Calvinisme leiden? Stellig, want was de Reformator van Wittenberg aanhanger van de kruisvaarder-idee, zijn Geneefse evenknie stond de nieuwe gedachte ten opzichte van de Turken voor. In zijn oog was het zoeken van aansluiting bij deze geen verzaking van een Christelijke plicht.⁶

D.w.z. theologisch heeft hij nooit goed van hen gesproken. In dit opzicht heeft hij zich feitelijk nooit in het bijzonder met hen ingelaten, ook al was dat mogelijk geweest, want er was in zijn tijd reeds een Latijnse vertaling van de Koran in omloop. Jammer, want hoe belangwekkend zou het geweest zijn uitingen van de Reformator zelf over het onderscheid tussen zijn leer van de predestinatie en die van de kismet-leer van Allah's vereerders te kunnen lezen. Maar het is niet anders.

In politiek opzicht heeft hij zich echter steeds minder door het oude kruistochten-ideaal gebonden geacht. Ging er - als gevolg van het verbond met Frankrijk, waarvan ik hier vóór vertelde in 1544 een golf van verontwaardiging door Zwitserland, toen er aan de kust van Provence Turkse troepen aan land werden gezet en deze in het land van "de Aller-Christelijkste Koning" in het publiek met het gezicht naar Mekka neerknielden op de vijf voorgeschreven gebedstijden van de Islam: hem zal in deze zaak, evenals dit met zijn vriend Farel het geval was, wel niets zo diep gekrenkt hebben als het feit, dat in zijn "doulce France" aan die Mohammedanen werd toegestaan wat *mutatis mutandis* de Hugonoten in de valleien van het Canton de Vaud en te Rouaan onder bedreiging met zware straffen geweigerd werd.⁷

Voor onze kennis betreffende het ontstaan der Calvinistische invloeden in Hongarije beschikken wij niet over dezelfde soort bronnen, als ons ten aanzien van de hier vóór besproken landen ten dienste hebben gestaan. Brieven van de Reformator aan hooggeplaatste, leidende figuren in het te bespreken gebied, om deze voor hun aanvankelijke medewerking aan de goede zaak der Reformatie te danken en tot

voortzetting en versterking daarvan aan te moedigen, zijn ten opzichte van het Magyaarse deel van Europa niet voorhanden. Hebben zij nooit bestaan? Of heeft Calvin ze wel uit Genève afgezonden, maar zijn zij door de verwarde tijden, waarin zij hun doel hebben trachten te bereiken, of door de lotgevallen, die zij sedert hun aankomst bij de geadresseerden moesten doorleven, slachtoffer van roof of brand geworden? In een gebied, waarin men de kerkgebouwen door middel van muren voor vernieling door vijandelijke benden moest beveiligen, lijkt het laatste even goed mogelijk als het eerste. Maar elke zekerheid omtrent het een of het ander ontbreekt. Niets bezitten wij in allen gevalle dan - omgekeerd - een paar epistels van Hongaren buiten Genève, aan Calvin gericht.

De mate, waarin de belangstelling voor de kerkzuivering naar Geneefse trant op het moment, waarop die geschreven werden, in het land de harten veroverd had, blijkt ons daar niet uit. Gelukkig hebben wij dienaangaande echter een paar andersoortige gegevens, zodat wij ook ten aanzien van dit punt niet in den blinde tasten. Een brief uit maart 1552 bijvoorbeeld van een zekere Moibanus, waarin deze aan Calvin laat weten, dat er in Polen, maar ook in Hongarije, met zóveel ijver kennis van 'diens geschriften wordt genomen, dat niets de bevolking welkomer schijnt te zijn dan die.' 8

De aanduiding van Debreczin, de universiteitsstad in de Magyaarse vlakte als "het Hongaarse Genève", evenals die van het Calvinisme als "het Hongaarse geloof". En, lest best, de keuze door de Reformatorisch- gezinden van achtereenvolgens deze symbolische geschriften: Beza's confessie, Calvijns catechismus, de belijdenis, die onder de naam van de Helvetica posterior bekend is en de Heidelbergse catechismus, daartoe in 1577 in het Magyaars vertaald; *'9 als het feit, dat Bucer, de Reformator van Straatsburg, toen hij tijdens de regering van Eduard VI Tudor naar Engeland was ontboden, om een ontwerp voor de nodige Hervormingen der kerk op het Britse eiland op te stellen, zich van die taak niet beter wist te kwijten dan door daarbij hetgeen in Hongarije was verkregen als voorbeeldig te beschouwen.* 10

Deze bewijzen van de intensiteit der verovering van Hongarije door het Calvinisme worden nu echter aangevuld door de tekening der omstandigheden, waarin het Magyaarse Rijk zich ongeveer terzelfder tijd bevonden heeft in de genoemde brieven van Hongaren aan Calvin.

Nergens vinden we dienaangaande zulke waardevolle gegevens als in hetgeen Gregorius Belenyes, die de Reformator waarschijnlijk aan het Lac Léman te eniger tijd persoonlijk ontmoette, na diens woonplaats weer te hebben verlaten in 1545 van Straatsburg uit aan hem verteld en gevraagd heeft: de toestand in zijn vaderland laat alles te wensen over. Zowel de Turken als inheemse tirannen verwoesten het. De edelen plachten alle ellende, die de Islam het berokkende, op de strevers naar kerkzuivering te schuiven, en daarom hebben deze laatstgenoemden nu onder bittere vervolging te lijden. Nog voor enkele dagen hebben zij een Christen, die met de vernieuwingsbeweging meeging, verbrand. Van andere burgers hebben zij de bezittingen in beslag genomen, en arrestaties zijn ook voorgekomen. Een pest-epidemie en een erge sprinkhanenplaag zijn bovendien ook nog ellende over het geplaagde land komen brengen. Zo achtte ik mij verplicht huistoe te gaan, om bij de bestrijding van al dat leed mee te helpen. Ik persoonlijk en wij allen bevelen ons aan Uw voorbede aan. 11

Een heel andere toon dan in deze brief wordt in die van Frans Caprophontes, eind 1561 uit Wittenberg naar Genève gezonden, aangeslagen. Geen wonder, hij is van zestien jaar later! Na een hooggestemde dankbetuiging jegens de Reformator geuit te

hebben voor hetgeen deze ten gunste van Hongarije deed, bericht hij Calvin, dat hij hem bij wijze van souvenir aan dat hulpbetoon een oude gouden munt, een gordel, een lepel en een zakdoek zendt, deze laatste om zich daarmee het zweet van het voorhoofd te vegen bij zijn werken voor Gods koninkrijk! Haast zou men zeggen: geen overbodig cadeau, want het slot van de brief vormt een verzoek, om dat werken nog wat uit te breiden; er bestond in Hongarije immers een sterk verlangen naar een geschriftje tegen dezelfde Stancarus, die we ook in verband met de geschiedenis van het Calvinisme in Polen al leerden kennen; de man die gevaar liep de belijdenis der Goddelijke Drieëenheid te denatureren en, toen hij daarover in het Slavische gebied was lastig gevallen, vandaar naar Hongarije en Zevenburgen was vertrokken. Onder de leden van de hoge adel was een officier, die zich in de strijd tegen de Turken roemvol had onderscheiden en de Reformatie zeer genegen. Als Calvin eens een kleine publicatie tegen Stancarus opstelde en die dan aan gemelde officier opdroeg! Dit zou een bijzonder goede invloed kunnen hebben.¹²

Niet alleen deze brieven aan de Geneefse Reformator in eigen persoon geven ons inlichtingen omtrent de situatie van het oudste Calvinisme in Hongarije. Aanvullende berichten dienaangaande zijn ook nog aan correspondentie, die Hongaren met andere voormannen van de beweging, als Bullinger en Beza voerden, te ontleen.¹³

Daar zijn bijvoorbeeld enige brieven aan de eerstgenoemde dezer twee, de Zürichse kerkelijk leider, in 1551 door zekere Johannes Feyerthoy uit Wenen afgezonden. Gezien het feit, dat zij niet uit Hongarije afkomstig waren, mogen de gegevens, die zij bieden, niet zo bijzonder betrouwbaar lijken: twijfel aan hetgeen zij vertellen is toch werkelijk niet op zijn plaats. Als secretaris van de Hongaarse kanselarij van koning Ferdinand van Hongarije en Bohemen bij de kanselier van Hongarije geattacheerd, wist hij te Wenen licht aanmerkelijk meer over het land, dat ons hier interesseert, dan vele anderen, die er van dag tot dag in leefden. Welnu, wat valt uit zijn epistels daaromtrent niet te leren! Hij kende Bullinger niet persoonlijk, maar diens geschriften vonden een ijverig onderzoeker in hem. En dan verder: Hongarije is niet in gelukkige conditie. Twee factoren belemmeren zijn ontwikkeling, n.l. het Katholicisme en de onderdrukking door de Turken. Vooral de laatste dezer factoren maakt erg wenselijk, dat Bullinger eens een geschrift opstelde om zijn, Feyerthoys, landgenoten te troosten en voor te lichten. Niet in de laatste plaats met het oog op de volgende moeilijkheid. Veelvuldig komt tegenwoordig voor, dat de Turken een inval over de grens doen, zich van enige vrouwen der bewoners van de grensstreek meester maken en die naar hun gebied slepen. De man, die met een moederloos gezin overblijft, hertrouwt dan en krijgt uit dat tweede huwelijk nog enige kinderen. Tot dusver gaat alles goed. Maar dan laten de Turken de weggesleepte vrouw weer los en deze komt naar haar gezin terug. Wat dan te doen? ¹⁴

Klaarblijkelijk is dit metterdaad destijds een brandende kwestie geweest. Ook een zekere Gallus Hussar, een bezitter van een drukkerij te Wenen, die zich verdienstelijk heeft gemaakt door zijn Hongaarse vaderland van menig Reformatorisch boek te voorzien, brengt haar in een brief aan Bullinger, nu d.d. 26 okt. 1557, ter sprake, slechts met dit onderscheid, dat hij de mensenroof op de man betrokken laat zijn en de, onopzettelijke, bigamie aan de kant van de vrouw voorkomend noemt.

Overigens was deze kwestie niet de enige, die de Hongaren moeilijkheid bezorgde en hen er toe bracht zich om raad naar Zürich te wenden. Een tweede gaf aanleiding tot de vraag, of aanhangers der Reformatie, die te midden van hun Rooms-katholieke landgenoten woonden, ter wille van die situatie een andere plaats van vestiging

moesten zoeken, ook in geval dat hun schade in hun bedrijf zou veroorzaken. Naar het mij voorkomt heeft Bullinger ten aanzien van dit tweede probleem met groter stelligheid gesproken dan in zake de gevallen van bigamie, waarover daar straks. Althans in een volgende brief van Feyerthoy, ongeveer zeven maanden na die, waarin zijn vraag te vinden is, verzonden, kreeg de Reformator te lezen, dat er nu bij de betrokkenen geen twijfel meer bestond, of een verandering van woonplaats was in het gesignaleerde geval niet nodig.

Nauwer contact dan met de beide tot dusver genoemde hoofdfiguren uit de geschiedenis van het Calvinisme hebben de vrienden der Reformatie van Helvetische confessie met Beza gehad. Verwondering behoeft dit niet te wekken. In een van zijn genoemde brieven uit 1551 verblijdde Feyerthoy zich erover, dat - niettegenstaande groot gevaar voor een Turkse inval en bittere tegenwerking van bisschoppen en priesters - overal in het land het Evangelie werd verkondigd. Daardoor was de beweging twintig jaar later, toen Calvijns opvolger de leider van het geestelijk leven in Genève was geworden, haar prille jeugd te boven gekomen en een krachtige plant geworden, wier bestaan telkens aanleiding gaf met de centrale te overleggen en samen te werken.

Deze toeneming der behoefte aan adviezen van de zijde der grote leidslieden te Genève en te Zürich onderging echter ook een remmende invloed. Een tegenwicht ertegen deed zich namelijk voor in het verschijnsel, dat er in Hongarije zelf krachtens het sterker worden der beweging, mannen opstonden, die in staat waren om leiding te geven. Figuren van de eerste rang zijn daar niet bij geweest. Waarschijnlijk waren de tijdsomstandigheden te onrustig, lag het land te geïsoleerd en was het Magyaarse gebied te klein om deze tot ontwikkeling te laten komen. Maar mannen, die in hun kring de koers aangaven en daarbij het vertrouwen van hun landgenoten hadden, zodat deze bereid waren hen te volgen, hebben toch niet ontbroken.

Daar was bijvoorbeeld Martin Kalmáncsehi, die ook wel Sánta (de hinkende) werd genoemd, eer hij de zijde der Reformatie koos een in grote rijkdom en praal levende domheer, maar nadat hij het gezuiverde Evangelie was gaan belijden een in eenvoud en van alle weelde verstoken omstandigheden rondzwervend prediker geworden. In 1554 in vaste dienst te Debrecen geraakt, ter vervanging van Blasius Radan, een van de eerste twee Calvinistische predikanten daar ter stede. Doch maar voor korte tijd. Zijn radicaal Reformatorisch optreden, dat hem beelden, altaren en doopvonten uit de kerkgebouwen deed verwijderen en het Avondmaal naar Calvinistische ritus deed bedienen, ontstemde de stadsregering weldra in die mate, dat hij er de voorkeur aan gaf zijn werk in Zevenburgen voort te gaan zetten. Daar is hij in 1557 overleden.

Van nog meer betekenis dan hij is Petrus Melius geweest, die in het Magyaars Juhasz geheten heeft, in zijn land in de herinnering voortleeft onder de karakteristieke bijnaam van de Hongaarse Calvin en bijzonder zegenrijk werk heeft verricht. Helaas kon hij het echter slechts voor korte tijd doen, want hij stierf al op 35-jarige leeftijd. Na te Wittenberg te hebben gestudeerd stond hij als predikant te Debrecen. In die kwaliteit heeft hij naar drie kanten actie ontplooid: tegen het Katholicisme, het Lutheranisme en het Unitarisme of Anti-trinitarisme.

Tengevolge van de eerstgenoemde drie acties kwam het eenmaal zó ver, dat hij van hoogverraad tegen de koning werd aangeklaagd. Tot zijn verdediging heeft hij toen in 1561 de Erlauthaler of Debrecense belijdenis opgesteld, waarin hij met zó grote ernst, met zulk een overtuigende kracht verklaarde, dat hij niet ten einde de koning van zijn troon te stoten het verbond met de bevolking en met het garnizoen van

zijn woonplaats gesloten had, dat men van verraderlijke aard achtte, maar ter wille van Gods eer en de verdediging van Diens Woord, met zulk een kracht, zeg ik, beweerde hij dat in die Confessio Debreciniensis, dat de koning de beschuldiging liet voor wat zij was en zijn Calvinistische onderdanen geen moeilijkheden in de weg gelegd heeft. Parallel met de samenbinding der Calvinisten, waartoe deze werkzaamheid van Melius om een belijdenis van hun gevoelens samen te stellen vanzelfsprekend ook dienstig geweest is, heeft zijn activiteit ten opzichte van het Lutheranisme bij zijn geestverwanten zowel als bij zijn tegenstanders tot een grotere bewustheid gevoerd, dat hun inzichten te ver uiteenliepen, dan dat zij een kerkelijke eenheid konden vormen.

Van 1564 af, kunnen wij wel zeggen, leefden deze beide groepen dan ook van elkaar gescheiden voort. 16 Ook al hebben zij, nog niet eens zo lang daarna, zich weer zo al niet over de gehele linie verenigd, dan toch tijdelijk aan de bekende leuze van: "getrennt marschieren, vereint schlagen" gehouden. Maar dat gebeurde dan ook, toen niet maar een onderdeel van de Christelijke belijdenis, doch een centrale gedachte daarvan op het spel stond. Toen Italiaanse vrijgeesten en Parijse rabbijnen gezamenlijk storm liepen tegen de poging der Kerk om iets aangaande Gods wezen uit te spreken in het dogma der triniteit.

Ten aanzien van de derde richting, waarin Melius activiteit ontwikkeld heeft, n.l. *de bestrijding van dat Anti-trinitarisme*, heeft de geschiedenis van het Hongaarse Calvinisme het vervolghoofdstuk op die van de Zwitserse Reformatie in Polen te zien gegeven. Meer dan één figuur, die wij bij de bespreking van het Slavische land ontmoetten, komt ons in verband met het Magyaarse weer onder de ogen. is

Van *Frans Davidis*, *de eerste Anti-trinitariër* in het laatstgenoemde gebied, waarvan wij weten, geldt dit niet. Hij was een autochtone vertegenwoordiger van het gilde. Maar overigens laat zich de samenhang der twee landen in dit opzicht, de continuïteit van het verschijnsel te deze wel, en dat zelfs duidelijk, merken. De grote anti-orthodoxe rol is, zowel in Hongarije als in Polen, door de medicus Blandrata gespeeld, die Melius - zelf, naar reeds bleek, de Hongaarse Calvijn genoemd - bij zijn bestrijding in synode-discussie zowel als in geschrift met Calvijns tegenstander uit 1553 Servet op één lijn placht te stellen. 17 Om zijn bekwaamheid als dokter werd deze Italiaan door de vorst van Zevenburgen Johannes Sigismund, toen deze eens aan een ernstige ziekte leed, uit Polen aan zijn ziekbed geroepen, om daar al spoedig te laten merken, dat hij behalve bestrijder van lichamelijke kwalen ook kampvechter voor onchristelijke gevoelens was.

Is bevreemdend, dat dit omstreeks 1554 pas aan de orde gekomen conflict een lange adem heeft gehad niet alleen, maar beiderzijds ook met felheid is gevoerd? Zowel het ene als het andere dezer feiten laat zich namelijk constateren. Om van elk ervan een voorbeeld te geven: hoe bars was niet de brief, die Beza in 1593 aan de ook uit onze Nederlandse geschiedenis bekende Erasmus Johannis heeft geschreven! Vooreerst al in de titel, waarin de Reformator de geadresseerde immers: "de in Klausenburg vertoevende ketterse doctor van Ariaanse overtuiging" noemt.

En niet minder in de romp van de brief, waarin het heet, dat Johannis hem, Beza, met godslasterlijke brieven aan boord is gekomen, dat hij een geestdrijver was en dat Calvijns opvolger voortaan niets meer met hem te doen wil hebben. Dit ten bewijze van de scherpe toon, waarin de discussie toen, veertig jaar nadat zij was begonnen, nog altijd gevoerd werd. En om nu ook nog te laten zien hoe langdurig die discussie werd voortgezet: nog in 1651 - een eeuw nadat de groepen tegenover elkaar waren

komen te staan - vroegen enige aan de universiteit te Franeker studerende Hongaren aan professor Cloppenburg, die daar toen dogmatiek doceerde om een bijzondere behandeling van het Socinianisme, opdat zij door middel van hetgeen zij op dat college zouden hebben geleerd, straks de dwalingen daarvan in hun vaderland zouden kunnen gaan weerleggen.¹⁹

Gegeven deze scherpe toon van de controvers, die hier aan de orde is, is menigeen waarschijnlijk wel geneigd er afkeurend het hoofd over te schudden. Begrijpelijk! En toch is daartoe de aanleiding niet zo dringend, als het geval lijkt te wezen. In allen gevalle: wij mogen er ons hoofd niet over schudden zonder te bedenken, dat het hier om een gebrek van een deugd is gegaan; dat we hier te doen hebben met het gevolg van het feit, dat de Hongaren destijds geleefd hebben onder een regime, dat al veel eerder dan de vorsten der meer Westelijk gelegen Europese landen, politieke tolerantie heeft ingevoerd. Hieronder te verstaan: een toestand, waarin de overheid geen onderscheid maakt in zake de houding, door haar ingenomen tegenover de verschillende godsdienstige gemeenschappen binnen de grenzen van haar gebied; waarin het aan een staatskerk ontbrak evenzeer als aan een door de regering bevoorrechte denominatie.

De synode van Torda, een kerkelijke vergadering dus, had dit standpunt al tweeënveertig jaar lang, sedert acht dagen na Calvijns sterfdag voorgestaan toen het in 1606 in de Rijkswet werd geproclameerd.²⁰

En dat dit niet slechts de opwelling van een ogenblik is geweest, of het doorzetten van een eigenlijk toch volksvreemde opvatting door een kleine, de weinig waakzame meerderheid der tot handelen bevoegde mannen overrompelende minderheid: in 1647 werd die vrijheid van religie zelfs nog uitgebreid. Van toen af zou zij niet slechts voor de bovenlaag der bevolking, voor de adel en de burgerij der steden gelden, maar evenzeer voor hun onderhorigen, die op de vele grote landgoederen werkten.

Onwillekeurig vraagt wie van deze feiten kennis krijgt zich af wat de oorzaak van deze exceptionele, van deze in de 16e eeuw uiterst ongewone situatie is geweest. Over het antwoord, dat op deze vraag past, bestaat niet veel twijfel. In de door de Turken beleden Islam is die gelegen. De volgelingen van de profeet van Mekka lieten ieder vrij in zijn overtuiging. En dit voorbeeld werkte toen aanstekelijk. Of liever: wie onder de regeerders over de Christelijke volken kon het toen wagen de volgers van de Halve Maan aan een monopolie op het gebied van de religie, die in de staat erkenning vond, te binden? Volgden de Bijbelgelovigen hier dus de Koran- gelovigen: jammer dat zij het niet wat meer tot het einde toe gedaan hebben, dan zij deden; dat zij er zich niet toe bepaalden hun inzichten thetisch te verkondigen en, zo al niet polemiek, dan toch voortdurend getwist te vermijden. Ook al is wel verklaarbaar, dat zij daar telkens weer toe vervallen zijn.

Om hoofdzakelijk de volgende reden.

Als het enige gebied in Europa, waarvan de overheid zich tolerant betoonde, werd Hongarije voor de Anti-trinitariërs van allerlei slag in ons werelddeel het land van belofte, bij uitstek het asyl. Alle aanhangers van dat gevoelen, die elders moeite kregen te verduren, stroomden derhalve daar heen, en - er de gelegenheid tot vrije meningsuiting vindend, die hen tot dusver ontbroken had - propageerden op luide toon en zonder enige terughouding hun lievelingsgedachten, die zij tot dusver op zijn best bedektelijk hadden kunnen uiten. Zo provoceerden zij onvermijdelijk tot tegenactie en... het "t is welles, t is nietes" beleefde schone dagen.

Dank zij de genoemde mannen en de omstandigheden, waarvan ik hiervóór een korte beschrijving trachtte te geven, nam de Reformatorische groep temidden der bevolking in de jaren vijftig en zestig snel in aantal en invloed toe, vooral onder de magnaten en de tot de landadel behorende mannen en vrouwen. In 1557 moet al niet minder dan tweederde deel van het land Protestants zijn geweest. En volgens een algemeen aanvaarde opgave was het aantal magnaten- geslachten, dat het Rooms-katholieke geloof nog niet los had gelaten, toen dan ook tot een drietal beperkt geraakt. Wat het standpunt van "de gewone man" aangaat, die was in vele delen van het Hongaarse gebied te onontwikkeld, om hetzij de oude, hetzij de nieuwe leer - tenminste uit eigen overtuiging - de voorkeur te geven. Voor hem was het volgen van het inzicht van zijn landheer doorgaans de hoogste wijsheid, een manier van doen, die zich daarom aanbeval, wijl hij zo het geredelijkst conflicten vermeed. Goed, maar ook zo won de beweging veld.

Was de toestand dus metterdaad zo, als de commandant der keizerlijke troepen, die omstreeks die tijd ter bestrijding van de Turken waren uitgezonden, als Lazarus von Schwendi hem in een brief aan Prins Willem van Oranje d.d. 9 november 1565 getekend heeft: "En Ungarie tout est confusion et misère; ils Bont de la plus part Huguenots, mais avec une extrême ignorance du peuple, et sans discipline et ordre quelconque: chascun faict ce qu'il veult, et le plus fort at le meilleur droict":^{2Y} deze uitbreiding van de Calvinistische Reformatie in de trant van een inslaande bliksem kon de kern der beweging, die haar uit overtuiging diende, natuurlijk in maar zeer geringe mate bevredigen. Een solidere opbouw ervan werd begrijpelijkerwijze het ideaal. Men voelde een groter aantal academisch gevormde predikanten nodig te hebben, zou men verder kunnen komen. Zo groeide uit haar al spoedig een streven naar uitbreiding en verdieping der theologische studie, naar verbetering van de opleiding der studenten in de theologie in het land.

Op meer dan één manier is dit streven tot uiting gekomen.

Vooreerst kwam het in een groot aantal bezoeken van Hongaarse studenten en pas afgestudeerden aan meer naar het Westen van ons werelddeel gelegen universiteiten, in studiereizen van deze jonge mannen naar wat voor hen het buitenland was dus, voor de dag. En dan in het pogen der besturende colleges van de in Hongarije bestaande academiën om geleerden van reputatie uit het Westen naar het Oosten te lokken, teneinde de studerende jeugd in patria in staat te stellen de beste krachten in hun vak te horen doceren.

Van dat uitzwermen van die studiosi naar het Westen vinden wij de eerste symptomen in Wittenberg, de Lutherstad. In de aan 1560 voorafgaande decennia hebben daar al niet minder dan 442 jonge mannen zich aan de universiteit als leerling in het album academicum laten inschrijven. En - al kan ik niet bij benadering zeggen, hoe groot dat deel geweest is - een deel van dat kleine half duizend-tal reken ik toch zonder aarzeling tot de Calvinistisch-gezinden, die ons in dit boek bijzonder belang inboezemen.

Of moet dit usurpatie heten en mogen allen in de geleerden-stad, waarin op 31 oktober 1517 de 95 stellingen aan de deur der slotkapel zijn verschenen, uitsluitend tot de adepten van het Lutheranisme worden gerekend?

Volgens E. Révész valt aan dit laatste niet te twijfelen. *Deze ontkent immers, dat er ooit een Hongaars Calvinisme bestaan heeft.* Wat men doorgaans met die naam aanduidt verschilt z.i. zózeer van het Westerse Calvinisme, dat hij voor het eigenlijke houdt, dat wie de qualificatie bezigt noodzakelijk verwarring sticht.

Enkele flauwe herinneringen aan het Hugenotisme te voelen opkomen bij de kennis-making met wat in Hongarije te constateren is geweest: overigens is wie hier identiteit aanwezig acht een fantast. 22

Merkwaardigerwijze is G. Szabó, in zijn *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555-1613* (1941), van een totaal andere mening. Naar zijn inzicht kunnen wij wel degelijk van een Hongaars Calvinisme spreken. Dit zou dan echter zijn oorsprong niet in aanraking met de Zwitserse centra Genève en Zürich hebben gehad, om van Wittenberg uit alleen maar wat aangewakkerd te worden: neen, in deze Duitse stad zou het regelrecht ontstaan zijn. 23

Deze voorstelling van Szabó kan m.i. bezwaarlijk aanvaardbaar worden geacht. Getuige hetgeen ik aan correspondentie van Magyaren met Calvin, Bullinger en Beza te berde heb kunnen brengen. Dit was wel niet zoveel, maar wij mogen daarbij niet vergeten, dat de invallen der Turken in Hongarije een moordende invloed op het bewaard blijven van alle soorten van publieke en particuliere schriftstukken moeten hebben gehad. Het weinige bewijsmateriaal betreffende verbindingen van Hongaren en Reformatieiders in Zwitserland, dat wij over hebben, mag dus niet tot de conclusie leiden, dat er maar weinig bestaan heeft.

Intussen wil ik door deze redenering de betekenis van Wittenberg niet ontkennen. Dank zij het feit, dat daar ter stede niet alleen Gnesio-Lutherse colleges te horen waren, maar ook een man als Melanchthon te beluisteren viel zullen daar ook de Calvinistisch-gezinde jongeren niet hebben ontbroken: we kunnen daar wel zeker van zijn.

Maar toch: dat de Luther- of laat ik nu liever de Melanchthon-stad zeggen de bakermat van de Reformatie van Helvetische richting geweest zou zijn, is mij te boud geredeneerd. Want waar ging men heen toen na verloop van tijd Wittenberg zijn attractie als leerschool verloor, of eigenlijk: toen de voorstanders á outrance der Lutherse ubiquiteitsleer, de Ultra-Lutheranen, het oorbaar vonden de 25 Hongaren, die daar op dat ogenblik hun studie volbrachten, het recht om verder in die stad te verblijven, te ontzeggen (2 dec. 1592)?

Eerst is de trek naar Heidelberg gegaan 24 en later, in de 17e eeuw, koos zij zich de Hollandse universiteiten tot doel, voornamelijk, die te Franeker en de Utrechtse. Alle drie beslist Calvinistische, zoals ieder weet. Is vreemd, dat ik hier Genève niet noem, niet kan noemen omdat men daar blijkbaar niet heenging?

Neen, in allen gevalle niet zo vreemd, als het lijkt. De in 1559 door Calvin gestichte academie immers heeft maar korte tijd een grote naam gehad. Reeds spoedig nam die te Heidelberg een voornamere plaats in dan zij. 26

Wat de Nederlandse universiteiten betreft, die de erfenis van de Paltsische weer kregen toen deze laatste in 1622 slachtoffer van de Dertigjarige Oorlog werd en behalve haar professoren en studenten ook haar boekerij verdwijnen zag, omdat haar veroveraar die, als bewijs van zijn sympathie voor de pauselijke stoel, aan de Vaticaanse bibliotheek ten geschenke gaf: wat die Nederlandse betreft zijn er bij de Magyaren geen zo populair geweest als Franeker en Utrecht. Leiden en Harderwijk zijn ook wel in aanmerking gekomen, maar toch slechts in heel wat mindere mate dan die eerstgenoemde.

Het is geen fraaie zaak, dat het ten opzichte van een hogeschool met een verleden als de Friese - reeds in 1585 gesticht en met een docentencorps, waaronder mannen, die in hun tijd Europese vermaardheid genoten - nog nooit tot publicatie van haar album academicum is gekomen; dat dit studentenregister nog altijd alleen maar in

handschrift in het Rijksarchief te Leeuwarden te raadplegen is, zodat er slechts ten koste van een zeer tijdrovende studie iets meer van te vertellen zou zijn dan wat ik er nu over weet mee te delen; n.l. dat de eerste naam van een Hongaar, die er in voorkomt, er in 1623 in werd opgetekend en dat er toen zon toevloed is begonnen, dat er het er in 1633 al honderd en vier blijken te zijn geweest. 26

Veel beter dan over Franeker zijn wij over Utrecht ingelicht.²⁷ Niet alleen staat ons over de academie daar ter stede overvloediger materiaal ter beschikking, maar ook zijn er meermalen pogingen gedaan om dat materiaal te bewerken.

Wegens overlijden van Dr. Van Schelven is zijn document hier afgebroken

NOTEN

POLEN

1 A. Berga, Pierre Skarga (1536-1612) (1916) p. 6.

2 Ter ere van Andreas Wegierski, de auteur van een in 1652, door toedoen van de bekende Utrechtse theoloog prof. Gijsbertus Voetius, onder het pseudoniem Adrianus Regenvolscius verschenen boek, *Slavonia Reformata*, gaf Heinrich Merezynk in Dl. III van W. Krasinskis *Historical Sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland* (1838) - echter alleen in de Poolse uitgave van dit boek - een kaart van dit land, waarop, behalve zuiver geografische gegevens, ook de diverse kerkelijke invloedssferen (van de aanhangers der Augsburgse confessie, de Calvinisten en de Anti-trinitariërs) zijn aangeduid, met onderscheiding zelfs van drie tijdvakken; vóór 1591, tussen 1591 en 1650 en tussen toen en 1768. Een exemplaar hiervan is in mijn bezit.

3 Ook in de 16e eeuw had men al met de moeilijkheid van het Pools te kampen. "Om de Poolse namen uit te kunnen spreken," schreef Francesco Lismanino in maart 1557 aan Bullinger "kunt ge het beste, behalve de Poolse studenten, dr. Theodorus raadplegen. Ik hoorde hem onlangs met mijn bediende Stanislaus over de uitspraak van het woord *Krczieczycze* redetwisten". Zie Th. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen* (1908), S. 61.

4 Enkele executies zijn voorgekomen, bijvoorbeeld in 1539 een van een tachtigjarige vrouw omdat zij weigerde eerbied aan de hostie te bewijzen. Maar deze droegen gedurende het grootste deel van de 16e eeuw een volkomen uitzonderlijk karakter; zie *Cambridge History of Poland*, Vol. I (1950), p. 329, 389.

5 Omstreeks het midden der 16e eeuw moesten de boeren niet minder dan twee á drie dagen per week voor de eigenaar der landerijen van hun hofstede herendiensten verrichten. Doorgaans bestonden deze in het vervoeren van de graanopbrengst hunner akkers, hetzij naar de markt, hetzij naar de schepen in een of andere naburige haven; zie *Cambridge History of Poland*, Vol. I (1950), p. 443, cf. p. 427.

6 Th. Wotschkes *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen* (1908), biedt - hetzij gesignaleerd, hetzij volledig weergegeven - 527 brieven, alle gedateerd op dagen tussen 9 juni 1546 en 29 augustus 1593.

7 Zie *Corpus Reformationum Opera Calvini*, Vol. 15, nri. 2365 sqq. 3262.

8 J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, T. II. p. 88. Hetzelfde verschijnsel kwam daarom ook bij anderen dan bij Calvijn voor. Zie bijv. een aantal brieven van Johann Wolph uit Zürich aan diverse Polen, 10 en 12 Cal. Febr. 1556 gedateerd, bij Theod. Wotschke, *Der Briefwechsel*, nri. 51-60, waarbij die van 12 Cal. Febr. natuurlijk vóór die van 10 Cal. Febr. hadden moeten zijn gesteld.

9 G. W. Kernkamp, *Baltische Archivalia* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën) (1909), blz. 270-273; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bnd. II (1918), S. 257 Anm. 1, 367-369, 405, 406; *Cambridge History of Poland*, Vol. I (1950), p. 325, 475; M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation* (1895), Bnd. II, S. 22; Theod. Wotschke, *Johann Turnowski ein Senior der böhmischen Bruder* (1911), S. 97.

10 Zie *Revue des études slaves*, T. 27 (1951), p. 184 sv.

11 *Zeitschrift für schweizerische Geschichte*, Jhrg. 30 (1950), S. 78 ff, 86 ff.

12 Een Jan Osmolski nam in 1582 als enige niet-hoogleraar deel aan een plechtige ontvangst van de Zwitserse toenmalige "grand old man" Theodorus Beza. Waarschijnlijk dank zij de vriendschap van die Pool met professor Johann Jacob

Grynaeus.

13 Over de universiteit te Altorf zie Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven N.F., Bnd. IV (1928), S. 216 ff.; over die te Heidelberg hetzelfde tijdschrift N.F., Bnd. II (1926), S. 46 ff.

14 Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven N.F., Bnd. III (1927), S. 461 ff.

15 Zie behalve het genoemde boek van Wotschke nog Corp. Ref. Op. Cal., Vol. 15 en 16 G. Loesche, Luther, Melanthon und Calvin in Oesterreich-Ungarn (1909), S. 231 ff. Is bevreemdend, dat ik in dit verband niet over de Poolse 16-eeuwse studenten aan de universiteiten te Genève en Zürich spreek? Maar Zürich had vóór Bullinger stierf geen universiteit en over die te Genève wordt door Borgeaud, Lacadémie de Calvin alleen gesproken wat haar docenten aangaat. Over de studenten eraan zwijgt de schrijver, terwijl het Livre du Recteur zeer onvolledig is.

16 Corp. Ref. Op. Calv., Vol. 15 no. 2350, en J. H. Hessels, Ecclesiae Lond.-Bat. Archivum, T. II, p. 97, 99, 104.

17 De vertaling van de Bijbel in het Pools, die aan de wensen van de Calvinistische Polen voldeed, is niet toen, maar eerst in het najaar van 1563 tot stand gekomen, dank zij de steun van Nikolaus Radziwill, de top van de Lithauer adel. Ze heeft een tragisch lot gehad! Door de weer Roomskatholiek geworden zoon van die bevorderaar, door prins Nikolaus Christoffel Radziwill, werd zij later weer zoveel mogelijk uit de vaart genomen en met waar renegatenfanatisme vernietigd; zie Th. Wotschke, Geschichte der Reformation in Polen (1911),

S. 261, 262. Over andere vertalingen, voor dezelfde lezerskring vervaardigd, zie a.a.O., S. 252, 264.

18 Zie Corp. Ref. Op. Calv., Vol. XVIII, p. 102. De brief waarmee Tarnowski tenslotte een eind aan de briefwisseling over dit punt heeft gemaakt, heeft vermelding gevonden in Zeitschrift für Kirchengeschichte, Jhrg. 1923, S. 139, en in Bulletin de la Société de l'histoire du Protestantisme Français, 5e Série,

T. XVIII, p. 193, 194. Hem publiceren deed Stanisł. Kot in de eerste aflevering van het door hem geredigeerde tijdschrift Reformacya w Polsce. Een copie ervan is in een brievenverzameling Epistolae haereticorum in de Parijzer Bibliothèque de Ste Geneviève sub no. 1455 fol. 362 te vinden.

Het vraagstuk betreffende de overheidsstaak bleef ook daarna nog de Polen interesseren, zie het geschrift uit 1599, vermeld bij G. Loesche, Luther, Melanthon und Calvin (1909), S. 358.

19 Th. Wotschke, Calvins Beziehungen zum Posener Lande (1909), S. 4.

20 Th. Wotschke, a.a.O., S. 4, 5; Corp. Ref. Op. Calv., Vol. XIII, S. 638; XIV, S. 306; XVIII, S. 209.

21 Vgl. G. Loesche, a.a.O., S. 240.

22 Volgens Kruske, Johannes a Lasco und der Sacramentsstreit (1901), S. 151 waren er wel aanhangers der Poolse Reformatie, die aan a Lasco boven Calvijn de voorkeur gaven. Maar dit was geen gevolg van het uiteenlopen van beider mannen inzicht, doch daarvan dat zij zich erover beklagden, dat de bewoners van Klein-Polen Calvijn te zeer verafgoedden.

23 P. Henry, Das Leben Johann Calvins, Bnd. III (1844), S. 437 Anm. 1; Corp. Ref. Op. Calv. brief nr. 2640, waarin Calvijn 3 Cal. Junii 1557 aan Bullinger schrijft: ik zal aan a Lasco schrijven, dat hij niet te kras moet optreden en zodoende de Waldensen van onze kudde vervreemden; ... ik heb gezegd, dat de waarde man soms wel eens te streng is. Een tweede grief tegen de Pool, die de Geneefse Hervormer geuit heeft, rust volgens H. Dalton, Lasciana (1898), S. 541, Anm. 1 waarschijnlijk op een persoonsverwisseling, en raakte eigenlijk Lismanini.

- 24 J. H. Hessels, 1. 1., p. 73, 74.
- 25 K. E. J. Jürgensen, *Cfkumenische Bestrebungen unter den Polnischen Protestanten* (1942), S. 254, 307 Anm., 359, 360.
- 26 Zie Th. Wotschke, *Christoph Thretius* (1907).
- 27 Zie Corp. Ref. Op. Calv., Vol. XX, ep. 4050 n. 2.
- 28 Ms. Tronchin 5, f. 137 bis recto in het Musée historique de la Réformation te Genève, waar zich nog vijf onuitgegeven brieven van Thretius bevinden. Briefwisseling tussen Thretius en Marnix van St. Aldegonde (zie *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Dl. 26 (1905), (blz. 255) heeft bestaan, maar schijnt verloren te zijn. Een Nederlander, waarmee Thretius persoonlijk in aanraking gekomen is, is Petrus Dathenus geweest; zie Th. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen* (1908), S. 305. De inhoud daarvan staat mogelijk in verband met de reis van Ostorod en Woidowski naar de Nederlanden, waarover uitvoerig in J. C. van Sleen, *De geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden* (1914).
- 29 Th. Wotschke, *Christoph Thretius* (1907), S. 11 Anm. 2.
- 30 V. Krasinski, *Histoire religieuse des peuples slaves; avec une introduction de Merle d'Aubigné* (1853), p. 167, 170.
- 31 St. Kot, *Le rayonnement de Strasbourg en Pologne*, in *Revue des études slaves*, T. 27 (1951), p. 192.
- 32 Th. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen* (1911), S. 264.
- 33 J. Lukaszewicz, *Geschichte der reformirten Kirchen in Lithauen*, Bnd. II (1850), S. 172 ff.
- 34 Zie aldaar p. 84 sqq. 91, 94, 95, 97, 100.
- 35 A. Berga, *Pierre Skarga* (1916), p. 62; *Kruske, Johannes a Lasco* (1901), S. 155, 156.
- 36 A. Berga, l.c., p. 170, 186.
- 37 H. Dalton, *Lasciana* (1898), S. 455.
- 38 Het oordeel van de Engelse gezant bij Siegfried Mews, *Ein englischer Gesandtschaftsbericht über den polnischen Staat zu Ende des 16. Jahrhunderts* (1936), S. 4; dat van Calvijn in Corp. Ref. Op. Calv. Ep. nr. 4020; dat van Bullinger, aangehaald bij G. Loesche, *Luther, Melanthon und Kalvin in Usterreich Ungarn* (1909), S. 283. Het in de tekst genoemde moderne conterfeitsel bij A. Berga, l.c., p. 7-9.
- 39 Ook figuren van een heel ander gehalte zijn in het toenmalige Polen te vinden geweest. Bijvoorbeeld Jan Zamoyski, kanselier en opperbevelhebber van het rijk, als filoloog en als scholarch overal in Europa bekend, niet in de laatste plaats door zijn school voor jonge leden van de Poolse adel, die de bedoeling had een tegenhanger van de Krakauer Hogeschool te zijn en haar leerlingen metterdaad op allerlei gebied een deugdelijke hoeveelheid kennis heeft bijgebracht. Zie *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Bnd. VII (1933), S. 178). Maar de doorsnee-Szlachta, om de magnaten maar niet afzonderlijk te noemen, was van heel wat minder allooi.
- 40 Zie Ludw. Rosenthals *Antiquariat in München*, Katalog 70, Abteilung III, nr. 3383 en 3388.
- 41 H. Dalton, *Miscellaneen* (1905), S. 300.
- 42 H. Dalton, *Lasciana* (1898), S. 374-376.
- 43 Theod. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen* (1911), S. 143.
- 44 Karl Volker, *Kirchengeschichte Polens* (1930), S. 172, 173.
- 45 Theod. Wotschke, *Johann Lasitius I*, in *Zeitschrift für slavische Philologie*, Bnd. II, (1925), S. 87.

46 Toen deze rigoristische levenshouding der Boheemse Broeders later verloren ging, schreef de beroemde pedagoog Amos Comenius dit op rekening der Ge-reformeerden. 47 Zie over dit boekje K. E. J. JSrgensen, *iikumenische Bestrebungen unter den polnischen Protestanten bis zum Jahre 1645* (1942), S. 330 ff. Een uitvoerige opgave van zijn inhoud a.a.O., S. 332-338. Ludw. Rosenthals *Antiquariat Katalog* 70 Abth. III maakt sub nr. 4243 nog gewag van een editie van 1618. De auteur, vermoedelijk in 1559 in Silezië geboren, acht de eenheid der Kerk waardevoller dan haar leer. Om de steeds bij de oecumeniciteit opkomende spanning tussen confessie en eenheid te omzeilen werkt hij met de gebruikelijke onderscheiding tussen *necessaria* en *non-necessaria dogmata*. Een kleinzoon van deze Bythner, Victorinus, studeerde te Groningen en doceerde Hebreeuws te Oxford en Cambridge. Lang nog werd een door hem geschreven Hebreeuwse grammatica bij het onderwijs in die taal gebruikt.

48 K. E. J. Jürgensen, a.a.O., S. 338 ff.

49 *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Bnd. III (1913), S. 550.

50 A. Berga, Pierre Skarga (1916), p. 67; C. Schmidt, *Peter Martyr Vermigli* (1858), S. 20, 30, 33. De sterke mate van aantrekkelijkheid, die Polen daarbij voor hen had, kan blijken uit het feit, dat te Pinczow onder leiding van Giorgio Negri destijds zelfs een afzonderlijke Italiaanse kerkelijke gemeente bestaan heeft; cf. Th. Wotschke, *Christoph Thretius* (1907), S. 69.

51 Th. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen* (1908), S. 76, 79.

52 J. N. Bakhuizen van den Brink heeft in 1952 in de *Mededelingen der Koninkl. Nederl. Akademie van Wetenschappen Afd. Lett. N.R.* 15:2 voor de traditie in de Reformatie aandacht gevraagd.

53 "cum enne ligneo" meldde Johann Lasitius 30 mei 1566 aan Beza. Zie Th. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen* (1908), S. 271 en vgl. P. Mesnard, *Lessor de la philosophie politique au 16e siècle* (1936), p. 244, 245, 248, 249. Tegenover deze "Stäbler" stond de groep, die als die der "Schwertler" werd aangeduid.

54 R. Kruske, *Joh. a Lasco und der Sacramentsstreit* (1901), S. 152, Anm. 2; J. H. Hessels, *Eccl. Londino - Batavae Archivum*, Vol. II (1889) p. 111, 112; de in de volgende noot genoemde dissertatie van J. Purycki. In Lithauen schijnt het aantal dezer secten nog groter geweest te zijn dan in Polen, n.l. 72 tegen 34.

55 Kwamen de Anti-trinitariërs in 1550 naar Polen, eerst in 1563 hebben zij een afzonderlijke kerkgemeenschap gevormd. Haar naam "de kleine kerk", waarmee zij in de Westelijke litteratuur meestal wordt aangeduid, is een vertaling van het Poolse "Zb6r". Of dit woord echter niet beter als "uitverkoren kerk", of "elite-kerk" zou behoren te worden weergegeven? Een merkwaardige gewoonte was zeker ook deze Christenen als "Chrystjanië" van de leden der officiële Protestantse kerk, die "Chrzescjanie" werden genoemd, te onderscheiden; cf. *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Bnd. VII (1933), S. 500. Een geheel op zichzelf staand gebruik was dit overigens niet. In Hongarije werden de Rooms-katholieken als "Keresztény" naast de Protestantse "Keresztýén" met een aparte naam genoemd.

56 J. Purycki, *Die Glaubensspaltung in Litauen* (1919), S. 142 ff.

57 J. Purycki, a.a.O., S. 139-141; Theod. Wotschke, *Briefwechsel der Schweizer mit den Polen* (1908), S. 224-231; *Archiv für Reformationsgeschichte*, Jhrg. 23 (1926), S. 82 ff. H. Dalton beschouwt Radziwill ten onrechte als tot zijn levenseinde Calvinist gebleven.

58 S. Kot, *Le mouvement antitrinitaire au 16e et au 17e siècle* (1937), p. 30.

59 Vgl. S. Kot, *Polish Protestants and the Huguenots*, in *Proceedings of the Huguenot*

Society of London, Vol. 17 (1942-1946), p. 303 sqq.

60 Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, N.F., Bnd. II, S. 189. 61 Th. Wotschke, Briefwechsel der Schweizer (1908), S. 109.

148 149

62 Th. Wotschke, Johann Lasitius I in Zeitschrift für Slavische Philologie, Bnd. II (1925), S. 78; cf. Th. Wotschke, Briefwechsel der Schweizer (1908), S. 274 Anm. 4. Natuurlijk waren er ook Italiaanse uitwijkelingen van ander allooi, bijv. Petrus Martyr Vermigli en Hieron. Zanchius. Maar naar Polen gingen doorgaans de mannen á la Blandrata en Socinus.

63 P. Mesnard, Lessor de la philosophie politique au 16e siècle (1936), p. 248. Later is Budny Anti-trinitariër geworden. Toen echter was hij nog Calvinistisch predikant.

64 Th. Wotschke, Christoph Thretius (1907), S. 79 Anm. 2.

65 Th. Wotschke, a.a.O., S. 96.

66 In 1658 werden de Anti-trinitariërs definitief uit Polen uitgewezen. Dit bevel werd toen door invloed van de R.K. clerus echter niet alleen op hen toegepast, maar ook op de Calvinisten in het land, die vroeger Anti-trinitariër waren geweest. Tengevolge van deze vervolging schreef Cromwell toen een geldinzameling uit. Zie Brits Museum te Londen Mss. Harleian 2135 fo. 110 sqq. en Calendar of State Papers, Venice, Vol. XXXI, 1657-1659 (1931), p. 129, 130.

67 Fred. Muller en Cie, Veilingcatal. Manuscrs van Rappard-Liitge (1910), nr. 1682 Album amicorum Johannes Naeranus zal wel hoofdzakelijk inscripties uit de kring der Anti-trinitariërs bevatten, maar nr. 2166, een verzoek om hulp uit 1663 houd ik voor uit de ecclesia maior afkomstig. Voor de 18e eeuw zie een artikel van A. Haga in Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis N.S., Dl. 34 (1943), bladz. 152 vv.

In 1621 waren er ongeveer dertigduizend Schotten in Polen, terwijl er vóór dien te Lewartow op de landgoederen van de woiwode Nik. Firlej al een kolonie van handwerkers heeft bestaan, die uit Holland en Vlaanderen afkomstig zijn geweest. Van deze beide bevolkingsgroepen kreeg het Poolse Calvinisme stellig ook wel versterking. Zie A. Francis Stewart, Papers relating to the Scots in Poland 1576-1793 (1915), General Introduction p. XVIII en Theologischer Jahresbericht, Bnd. 30, 1910, Kirchengeschichte (1912), S. 622.

68 A. Berga, Pierre Skarga (1916), p. 120 n. 3.

69 Alb. Brackmann, Deutschland und Polen (1933), S. 90.

70 G. David, Le Protestantisme en Pologne jusqu'en 1570 (1927), p. 107.

71 Th. Wotschke, Geschichte der Reformation in Polen (1911), S. 175.

72 K. E. J. Järgensen, Ckumenische Bestrebungen unter den polnischen Protestanten bis zum Jahre 1645 (1942), S. 251.

73 A. Berga, Pierre Skarga (1916), p. 67, 68.

74 J. Lortz, Kardinal Stanislaus Hosius (1931), S. 99-101, 126-127.

75 Die te Kalisz bijvoorbeeld, waarop vijfhonderd jongens gingen, en die te Pultusk met vierhonderd leerlingen.

76 Een korte, maar duidelijke beschrijving van het optreden der Societas in Polen en de daardoor gewekte reacties geeft A. F. Pollard, The Jesuits in Poland (1892). Voor het hier ter sprake gebrachte verzet der verschillende bevolkingsgroepen zie aldaar blz. 38-41, 43 sqq. en 53-55.

77 Zie met betrekking tot de in de tekst vermelden: A. Berga, Pierre Skarga (1916), p. 173 n. 5, 185 n. 4, 240 n. 3, 211, 221; vgl. Theod. Wotschke, Geschichte der Reformation in Polen (1911), S. 245, 246.

78 A. Berga, l.c., p. 160, 173 n. 5.

79 Een kras voorbeeld hiervan levert het gedrag der zoons van Nik. Radziwill, de

Zwarte, op. Deze woedden na hun terugkeer tot het Katholicisme z6zeer tegen de door hun vader in het leven geroepen Bijbelvertaling, dat er slechts twee exemplaren meer van over zijn; één van die beide bevindt zich in de Bodlcian Library te Oxford. Zie A. F. Pollard, *The Jesuits in Poland* (1892), p. 15 n. 1.

Wat ik in de tekst zeg ziet op de ontwikkeling in Polen, niet op hetgeen in Lithauen heeft plaats gehad. Lithauen is, eer het onder invloed van zijn verlangen om betrekkingen met het Westen te krijgen zich bij de Reformatie heeft aangesloten, niet Roomskatholiek, maar Grieks-orthodox geweest. Althans voor wat zijn in cultureel opzicht leidende kleine kern betrof. Voor de rest was het heidens. Zie Stan. Kot, *La Réforme dans le grand-duché de Lithuanie facteur doccidentalisation culturelle*, in *Mélanges Henri Grégoire T. III* (1953).

80 A. Berga, *Les sermons politiques du P. Skarga S.J.* (1916), p. 126 n. 2. Of dit de brieven zijn geweest, die ook in de Nederlandse geschiedenis een rol speelden (zie mijn *Uit den strijd der geesten* (1944), blz. 37) kan ik niet zeggen. Waren het andere, dan versilde de strekking daarvan niet van de aan Taffin gerichte.

81 A. Berga, *Pierre Skarga* (1916), p. 40 n. 1.

82 Het huidige spraakgebruik zou hier eer: "in het Oekraïns" zeggen.

83 *Original letters relative to the English Reformation ... edited for the Parker Society 2nd portion* (1847), p. 690-692.

84 H. Dalton, *Lasciana nebst den ältesten evangelischen Synodalprotokollen Polens 1555-1561* (1898) S. 374, 375.

85 Zie *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in °sterreich*, Jhrg. 37 (1916), S. 131 ff.

86 H. Dalton, *Lasciana u.s.w.* (1898); *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Bnd. VII (1933), S. 504 ff.

87 H. Dalton, *Lasciana* (1898), S. 406, 432, 446, 499 en 420, 464, 489, 490. De bijzondere aandacht, die aan het voorkomen van dronkenschap gewijd werd, heeft waarschijnlijk samengehangen met de toename van die ondeugd juist in de 16e eeuw, nadat de Polen er in de 15e eeuw vrij van waren geweest; cf. *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Bnd. VII (1933), S. 177.

88 Een hoog beschavingspeil had deze criticus, zo vrijmoedig in het ten beste geven van aanmerkingen, met dit al niet. Toen hij een boek, *Forma Renegantium*, schrijven zou, misbakte hij die titel tot *Forma Renegantium*; zie *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Bnd. VII (1933), S. 506.

89 *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, Bnd. VII (1933), S. 505-507.

90 Th. Wotschke, *Christoph Thretius* (1907), S. 80, Anm. 3.

91 Algemene instemming vond de Colignys denkbeeld in dit opzicht dan ook niet. Noch Bullinger noch Beza gingen er mee accoord. Ja, Calvijn opvolger heeft op een goed moment zelfs een agitator, een zekere de Remon, naar Polen gezonden om er daar te lande anti-propaganda tegen te maken op grond van wat hij in de Bartholomeusnacht gezien en zelf beleefd had. Een maatregel, die overigens niet veel uitgewerkt heeft: toen de Remon het terrein van de hem opgedragen werkzaamheid bereikt had, bleek de beslissing reeds gevallen te zijn. Zie de weergave van de inhoud van W. Sobieski, *Polska a Hugonoci po nocy sw Bartłomieja* (1910), in *Theologischer Jahresbericht*, Bnd. 30, 1910 *Kirchengeschichte* (1912), S. 620, 621. In een Franse vertaling van de *Ornatissimi... viri de rebus Gallicis ad Stanislaum Elvidium epistola*, die onder de in noot 93 genoemde apologieën een voorname plaats heeft ingenomen, zijn een aantal der mooiste passages niet overgenomen. Het zijn stukken, die alle op de Coligny betrekking hebben gehad? Was dit weglaten misschien het loon voor het niet gelukkige denkbeeld van de admiraal? Vgl. A. Cabos, *Guy du Faur de Pibrac*

(1922), p. 197.

92 A. Cabos, Guy du Faur de Pibrac. Un magistrat poète au 16e siècle 1529-1584 (1922), p. 134.

93 Zie voor deze apologieën van de Bartholomeusnacht en enige tegengeschriften, die zij toen weer opgewekt hebben: Ed. Reimann, Die Polnische K6nigswahl, in Historische Zeitschrift, Bnd. XI (1864); A. Cabos, Guy du Faur de Pibrac (1922), p. 132 sv.; H. Hauser, Les sources de l'histoire de France, T. III du XVIe siècle, Les guerres de religion (1912), nr. 2147, 2186 sv.; E. et E. Haag, La France Protestantse 2e. éd., T. IV, i.v. Pierre Charpentier (p. 65) et T. V, i.v. Hugues Doneau (p. 452). Bisschop Montluc veroorloofde zich in de loop dezer polemieek de bewering, dat bij de bloedbruiloft slechts veertig leden van de adel het slachtoffer geworden waren!

94 Zie Th. Wotschke, KSnig Heinrichs Einzug und Kriinung in Krakau 1574, in Historische Monatsblätter für Posen, Jhrg. 22 (1922), S. 5 ff.; cf. A. Cabos, l.c., p. 165-167.

95 Zie St. Kot, Le mouvement anti-trinitaire (1937), p. 43-46.

96 H. Dalton, Lasciana nebst den ältesten evang. Synodalprotocollen Polens 1555-1561 (1898), S. 463, of Stan. Kot, Stan. Badan nad reformacya polska (1912). De toon, waarop de beroemde Jezuïetenpater Peter Skarga in 1597 in zijn preek voor de achtste rijksdag het lot der Kmeten ter sprake bracht, komt meer met de Calvinistische overeen als met die van de Anti-trinitariërs, maar karakteristiek is bij hem weer, dat hij wel zo zeer afkeurt dan voor verbetering pleit; zie A. Berga, Les sermons politiques du P. Skarga S.J. (1916), p. 179, 180.

97 Zie H. Dalton, Lasciana nebst den ältesten evang. Synodalprotocollen Polens 1555-1561 (1898), S. 405, cf. 406, 407, 515. Waar Dalton in deze titel van evangelische Protocollen spreekt had hij beter het woord Calvinistisch kunnen gebruiken; cf. S. 437, 489, 490 waar blijkt hoe de bedoelde synoden speciaal Zwitserland (ten aanzien van de kleding der predikantsgezinnen) en Genève (in zake te oefenen kerkelijke tucht) als normatief beschouwden.

98 The Cambridge History of Poland, Vol. I (1950), p. 307, 330, 331; Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, Bnd. VII (1933), S. 181.

99 Postillen, als er - o.a. door Mikolay Rey - geschreven werden en een omwerking door Lukas Gornizki, van Castiglios opvoedkundige geschrift over De Hoveling, dat wij vermoedelijk nagevolgd vinden in de enige pedagogische publicatie van Marnix van St. Aldegonde, mogen uitzonderingen op deze regel gevormd hebben: zij zijn dan ook niet meer dan zulke excepties geweest. Vgl. A. Brückner, Geschichte der polnischen Litteratur (1901), S. 55 ff; W. A. Nolet, Marnix als theoloog (1948); The Cambridge History of Poland, Vol. I (1950), p. 278, 279.

100 A. Brückner, Geschichte der polnischen Litteratur (1901), S. 42.

101 H. Pirenne, Histoire de Belgique, T. IV (1911), p. 452, 453, 459, 461, 468. Een boek van de Leuvense professor Jean Molanus noemt diens Gentse collega van enige eeuwen later "une sorte de programme de l'art chrétien conforme aux décisions du concile de Trente".

102 Zie Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, Bnd. VII (1933), S. 182, 183;

K. Volker, Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtsschreibung (1910), S. 165, 166, of S. 220, 221; The Catholic Encyclopedia, Vol. XII in voce Polish Literature.

BOHEMEN

1 B. Czerwenka, *Geschichte der evangelischen Kirche in BShmen*, Bnd. II (1870) S. 240, 241. Czerwenka steunt hier op A. Gindely, *Quellen zur Geschichte der bähmischen Brüder* (1859), S. 35 ff.

2 Klaarblijkelijk ging het hier om een roerige Anabaptische secte, waarmee de Broeders niet wilden worden geïdentificeerd, om niet voor staatsgevaarlijk te worden aanzien.

3 A. Gindely, *Quellen zur Geschichte der bühmischen Brüder* (1859), S. 199-201. Uit blz. 379 vv. van dit boek blijkt, dat Beza na Calvijns dood diens opvatting heeft gecontinueerd. In maart 1570 verklaarde hij bijvoorbeeld evenzeer als zijn voorganger had gedaan de eis, dat de priesters ongehuwd moesten blijven, een afkeurenswaardige. Vergeet niet, schreef hij toen aan een zijner kennissen: "*ecclesiae sub maritis multo rectius quam coelibibus fuisse administratas*"; wat Paulus in 1 Cor. 7 opgemerkt heeft "*non est perpetuum*".

4 Bij de kroning van Frederik V van de Palts tot koning van Bohemen in 1619 werd de koning door de Calvinistische voorzitter van het Prager Consistorium, Georg Dikastus, diens gemalin Elizabeth echter door de priester der Broederuniteit Johannes Cyrillus gekroond. Beide dignitarissen spraken toen over de tekst 1 Tim. 2:1-7, ten einde te doen zien dat zij eendrachtig waren. Zie *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus, in Osterreich*, Jhrg. 17 (1896), S. 74, 75.

5 *Monatshefte der Comenius Gesellschaft*, Bnd. IV (1895), S. 322.

6 Zie Otakar Odložilík, *Bohemian Protestants and the Calvinist Churches in Church History*, Vol. VIII (1939), p. 342 sqq.

7 Niet dat de adel in het land van Hus over het algemeen zo weinig talrijk is geweest, maar de overgrote meerderheid der edelen was Luthers; volgens M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation*, Bnd. II (1895), S. 271, 272 meer dan duizend van de veertienhonderd geslachten, die het land rijk was.

8 Peter Ritter von Chlumecky, Carl von Zierotin 1564-1615 (1862). Zie ook van Otakar Odložilík het in noot 6 genoemde artikel p. 9 sqq., en zijn Karel Zerotin and the English Court in *Slavonic and East European Review*, Vol. XV (1937), p. 413 sqq. *Revue Historique*, T. VII (1878), p. 66 sv.; *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Osterreich*, Jhrg. 26 (1905), S. 142 Anm. 1, S. 143 ff; Jhrg. 27 (1906), S. 186 ff.; Jhrg. 28 (1907) S. 123 ff. Een kleine bibliografie van de hand van prof. Odložilík: Karel starst ze Zerotina (1936), kon ik niet raadplegen. Evenmin een artikel van J. Kalousek, in het tijdschrift *Osveta*, Jrg. 1905, blz. 238 vv. en de uitgaven van zijn brieven, zowel in 1870-1872, in drie delen, verzorgd door Brandl, als in 1904, in Jrg. 27 van *Archiv Cesky*, door Dvorsky.

9 Peter von Chlumecky, a.a.O., S. 204-209.

10 Peter von Chlumecky, a.a.O., S. 257-259.

11 Peter von Chlumecky, a.a.O., S. 270-278.

12 a.a.O., S. 262. Er was op dit gebied heel wat te doen in Moravië. Zie a.a.O., S. 226, waar de auteur vermeldt, dat de Venetiaanse staatsman Geremia Ghisi van de destijdsde maatschappij daar te lande de indruk kreeg, dat de boeren er slaven waren, over wie hun heren zowat het *ius vitae ac necis* hadden; cf. a.a.O., S. 226.

13 Zie de drie publicaties Václava Budovce z Budova *Korrespondence z let 15791619* (1908); 0 *historických Dilech Václava Budovce z Budova z let 16081610* (1911) en *Nová Korrespondence Václava Budovce z Budova z let 15801616* (1912); en de tekening van zijn persoonlijkheid in G. Loesche, *Luther, Melanthon und Kalvin in Osterreich-Ungarn* (1909), S. 211 ff.

- 14 Peter von Chlumecky, Carl von Zierotin 1564-1615 (1862), S. 259. Anm. 5.
- 15 Du Plessis Mornay, *Mémoires* (1868-1869) p. 602 sv., aangehaald in Julius Glückliche, *Nová Korrespondence* (1912), str. VIII.
- 16 Bedoeld is hier klaarblijkelijk Georg Erasmus, baron van Tschernembl, wiens kasteel in de omgeving van Linz in Ober-Osterreich Schwertberg heette.
- 17 Aardig is het uit Budowecs briefwisseling te zien hoe de jonge Fransman die raad toen heeft opgevolgd en daarvan profiteerde doordat de Bohemer, niettegenstaande de drukke bezigheden, die hij juist in die dagen had, hem in persoon de bezienswaardigheden van Praag en omgeving heeft willen tonen (de tuinen en wijngaarden van de keizer bijvoorbeeld, met de vreemde viervoetige dieren en vogels, die daar gehouden werden), allerlei inlichtingen over het Boheemse staatsleven gaf, naar een kerkdienst in de Bethlehem-kerk meenam, waarin Johannes Hus eertijds placht te preken, en over menig belangrijk thema zijn mening vertelde; zie Julius Glückliche, *Nová Korrespondence* (1912), str. 42, 43.
- 18 Th. Wotschke, *Urkunden über die Reformation in Böhmen und Mähren* (1929), S. 119, 136.
- 19 R. Stanka, *Die beihmischen Conföderationsakte von 1619* (1932), S. 51.
- 20 Julius Glückliche, *Václava Budovce z Budova Korrespondence* (1908), str. 1.
- 21 Julius Glückliche, *Nová Korrespondence* (1912), str. 23, 41.
- 22 Julius Glückliche, *Nová Korrespondence* (1912), str. 35.
- 23 Julius Glückliche, *Václava Budovce z Budova Korrespondence* (1908), str. 1.
- 24 a.w. blz. 6.
- 25 a.w. blz. 9, 11, 14-19. Vooral met David Chytraeus te Rostock heeft hij over deze aangelegenheden gecorrespondeerd. Zie zijn: "novi enim te virum per Germaniam celeberrimum unice delectari cognitione earum rerum, quae hinc inde per orbem terrarum accidunt," a.w. blz. 1.
- 26 Zie Julius Glückliche, *Die Korrespondenz* (1908), blz. 21 n. 62, 31 n. 90; *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, Jhrg. 28 (1907), S. 266. Een bericht in de *Nouvelle Biographie générale* onder redactie van Hoefer (in voce Anti alkoran), dat Budowec slechts de vertaling van een geschrift van een Spaanse priester, Bernard Perez de Chinchon, gegeven heeft, heb ik niet kunnen controleren.
- 27 Naast de Latijnse editie van dit boek, die Budowec wel gebruikt zal hebben heeft sedert 1617 in Bohemen ook een uitgave ervan in de volkstaal bestaan. Johann Opsimathes heeft de druk hiervan verzorgd. Als vertaler wordt zowel een priester der Broederschap, George Streyc, genoemd, als een zekere George Vetter. Zie het tijdschrift *Church History*, Vol. VIII (1939), p. 11, en P. von Chlumecky, Carl von Zierotin und seine Zeit (1862), S. 196.
- 28 Een exemplaar van dit boek bevindt zich in de Bibliotheca Thysiana te Leiden. Voor de geschriften, die ertegen verschenen en de verdedigingen ervan zie R. Kniebe, *Der Schriftenstreit über die Reformation des Kurfürsten Johann Sigismund von Brandenburg seit 1613* (1902), S. 83, 85, 138, 143, 144, 147. Met doorlopende paginering, maar eigen titelblad, is in deze *Circulus* ook een *De Genealogia Socinianorum* (1612), opgenomen. Blijkbaar is daarover een paar jaar eerder ook een afzonderlijk werkje in het licht gekomen. Vgl. Julius Glückliche, *Die Korrespondenz* (1908), blz. 127 vv. Voor Budowecs belangstelling in de sterrenwereld zie Julius Glückliche, a.a.O., S. 32, 35-37.
- 29 Julius Glückliche schreef er een artikel in het Tsjechisch over, dat gerecenseerd is in het *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, Jhrg. 35 (1914), S. 280, 281. Vgl. voor het in de tekst gezegde voorts nog: R. Stanka,

Die biihmischen ConfBderationsakte von 1619 (1932), S. 51; Max Geiger, *Die Basler Kirche und Theologie im Zeitalter der Hochorthodoxie* (1952), S. 47, en *Nieuw Nederl. Biografisch Woordenboek in voce Kimedoncius*.

30 Julius Glücklich, *Nová Korrespondence* (1912), blz. 8 blijkt, dat hij in verband met enkele exegetische moeilijkheden, waarop hij bij zijn Bijbellezen stuitte, te Genève inlichtingen gevraagd heeft. Mogelijk heeft deze wens naar voorlichting met dit werk onder zijn horigen in verband gestaan.

31 Silezië en de beide Lausitzen bespreek ik hier niet, ofschoon zij tot hetzelfde staatsverband behoorden als Bohemen en Moravië. Zij waren Duitse gebieden en dus op zeer losse voet aan de Slavische verbonden. Voor de critiek van Denis zie diens *Fin de l'indépendance Bohême. Les hrem iel s 1141)sbourys. Isi*

défenestration de Prague 2e éd., (1930), p. 353, 357, 359-361, 364 n. 2, 365-375.

32 Georg Loesche, *Luther, Melanthon und Calvin in Osterreich-Ungarn* (1909), S. 212 diens critiek op het oordeel van Stieve.

33 Natuurlijk hebben ook maatschappelijk niet zo sterk op de voorgrond tredende mensen aan de door mij geschetste ontwikkeling meegewerkt. Uitvoerig bij dezen stil te staan zou het verhaal echter in het onredelijke doen uitdijen. Trouwens ontbreekt het over meer dan een hunner tot nogtoe aan voldoende gegevens. Om hiervan een voorbeeld te noemen: omtrent de Franse gezant te Praag Guillaume Ancel, is nog nooit het materiaal der verzameling Harlay in de Bibliothèque Nationale te Parijs geraadpleegd, terwijl toch uit de *Urkundliche Beiträge zur Geschichte und Politik des 17n Jahrhunderts*, hrsg. von Friedrich W. Ebeling I *Abtheilung* (1856), Philibert du Bois *Diplomatische Berichte an den Fürsten Ludwig zu Anhalt 1605-1620* blijkt, dat zulke brieven van de tweede rangsfiguren - du Bois was gezant van Anhalt en andere dergelijke kleine gebieden - niet zonder betekenis kunnen zijn.

Een uitzonderlijk in het oog vallende persoonlijkheid op het tweede plan is Theobald Hock, de secretaris van wel de rijkste onder de Boheemse magnaten, Peter Wok van Rosenberg, geweest. Voor een interessant artikel over hem zie W. Brauers studie in *Zeitschrift für deutsche Philologie*, Bnd. 63 (1938), S. 254 ff, dat nog aangevuld kan worden uit Erwin HSlsle, *Die Idee einer altGermanischen Freiheit vor Montesquieu* (1925), S. 29, en uit *Archiv Zerbst (Anhalt)* A 9a 1592.

34 Zie over hem *Archiv für Reformationsgeschichte* Jhrg. 36 (1939), S. 129 ff; en speciaal over zijn idealen: E. Mittag, *Beiträge zur Geschichte Oestreichs* (1882), S. 31 ff. Landesarchivar Dr. Hans Sturmberger te Linz a.D. in Oostenrijk zal weldra een biografie van hem publiceren. (Toevoeging van de bewerker: Dit werk verscheen in 1953: Georg Erasmus Tschernembl - *Religion, Libertät und Widerstand*.)

35 Karel of Zerotin and the English Court, in *Slavonic Review* Vol. XV nr. 44.

36 Zie J. F. A. Gillet, *Grato von Crafftheim*, Th. II (1861), S. 258, 259, 262 ff, 270 ff, 315 ff, 344-348, 350 ff.

37 Zie J. F. A. Gillet, a.a.O., S. 367 Anm. 35, 36; S. 407, 410, 417 ff.

38 Zie J. F. A. Gillet, a.a.O., S. 442 ff, 427, 438 ff.

39 P. von Chlumecky, *Carl von Zierotin und seine Zeit* (1862), S. 94; Fr. Hruby, *Die Wiedertäufer in Mähren* (1935), S. 40.

40 Fred. Gardy, *Catalogue... des Archives Tronchin* (1946), p. VII, VIII; Theod. Wotschke, *Urkunden zur Reformationsgeschichte Beihmens und Mährens* (1929), S. 122, Brfe 24, 25, 26.

41 Theod. Wotschke, a.a.O., S. 122, 137 Brf 14.

42 A. Gindely, *Rudolf II und seine Zeit*, Bnd. I (1863), S. 180; *Historische Zeitschrift*, Bnd. 138, S. 693.

43 Phil. du Bois *Diplomatische Berichte an den Fürsten Ludw. zu Anhalt von 1605-*

- 1620 hrsg. von Friedr. W. Ebeling, 1er Bnd. 1605 und 1606 (1856) S. 58, 59.
- 44 A. Gindely, Rudolf II und seine Zeit, Bnd. I (1863), S. IV, 126; Wertheim, Chr. von Braunschweig, Bnd. I, S. 184.
- 45 A. Tecke, Die Kurpfälzische Politik (1931), S. 58.
- 46 A. Gindely, a.a.O., S. 127.
- 47 A. Gindely, a.a.O., S. 142, 143.
- 48 Historische Zeitschrift, N.F., Bnd. 38 (1895), S. 422 f.
- 49 P. von Chlumecky, Carl von Zierotin und seine Zeit (1862), S. 226.
- 50 E. Denis, Fin de l'indépendance bohème, T. II, Les premiers Habsbourgs (1890), p. 554.
- 51 E. Mittag, Beiträge zur Geschichte Oestreichs (1882), S. 51.
- 52 Historisch Zeitschrift, N.F. Bnd. 38 (1895), S. 422 f, cf. S. 410, Anm. 1.
- 53 Zie B. Czerwenka, Geschichte der evangelischen Kirche in BShmen, Bnd. II (1870), S. 568-570. In S. 568 Anm. *** opgave van enige plaatsen, waar de volledige tekst te vinden is.
- 54 B. Czerwenka, a.a.O., S. 586, 587.
- 55 Zie Das Prager Tagebuch des Melchior Goldast von Haiminsfeld in der Bremer Staatsbibliothek, door Heinz Schecker in Abhandlungen und Vorträge hrsg. von der Bremer wissenschaftlichen Gesellschaft, Jhrg. 5 Heft 4 (1931), gepubliceerd op S. 258 ff.
- 56 B. Czerwenka, a.a.O., S. 488.
- 57 H. Schecker, Das Prager Tagebuch des Melchior Goldast von Haiminsfeld, in Abhandlungen... hrsg. von der Bremer wissenschaftlichen Gesellschaft, Jhrg. 5, Heft 4 (Dez. 1931), S. 267.
- 58 E. Denis, Fin de l'indépendance bohème. Les premiers Habsbourgs. La défenestration de Prague² (1930), p. 515 f.
- 59 Zie B. Czerwenka, a.a.O., S. 601, 603.
- 60 "Froidement prémédité et lachement accompli, ce meurtre inaugurerait la révolution"; E. Denis, l.c., p. 522-530.
- 61 Lambeth Library MS. 932, nr. 41.
- 62 Archives... de la Maison d'Orange-Nassau, publ. par G. Groen van Prinsterer, le Série, Tome VI, p. 533.
- 63 Joh. Gebauer, Die Publicistik über den böhmisches Aufstand von 1618 (1892), S. 30 ff.
- 64 G. Frick, Die Elzevirschen Republiken (1892), S. 12, 31, 32.
- 65 Joh. Gebauer, a.a.O., S. 46 ff; R. Stanka, Die bShmischen Conföderationsakte von 1619 (1932), S. 139, 140, cf. 152.
- 66 R. Stanka, a.a.O., S. 126.
- 67 R. Stanka, a.a.O., S. 131; B. Czerwenka, Geschichte der evangelischen Kirche in Mimen, Bnd. II (1870), S. 568 Anm. **.
- 68 In de stendenvergadering van 19 augustus 1619 noemde men hem een openbare vijand van de evangelische (protestantse) religie, een tiran en een breker van zijn eed als koning; zie W. v. Slavata, Pameti, Bnd. II, in Monumenta historica Bohemiae, (1868), S. 301, 303; R. Stanka, Die bShmischen Confederationsakte von 1619 (1932), S. 134, 137; Joh. Gebauer, Die Publicistik über den bShmischen Aufstand von 1618 (1892), S. 20 f, 25 ff; en een pamflet in het Brits Museum nr. 1315 c 2 (2) The reasons which compelled the States of Bohemia to reiect the Archiduke Ferdinand etc. and inforced them to elect a new king... Translated out of the french copies (at Dort printed by George Waters).
- 69 Zie R. Stanka, a.a.O., S. 141, Anm. 19.

70 R. Stanka, a.a.O., S. 54.

71 E. Mittag, Beiträge zur Geschichte Oesterreichs während der ersten Jahre des Dreissigjährigen Krieges (1882), S. 31 ff; R. Koser, Der Kanzleienstreit (1874), S. 61 ff.

72 Ik ontleen deze bijzonderheden over Kunovsky van Kunovic en zijn thesis aan een voordracht van prof. Otakar Odložilík te New-York, door deze in 1938 op het Historisch Congres te Zürich gehouden en waarvan hij destijds zo vriendelijk is geweest mij een copie te zenden. De titel ervan luidde Political thought in Bohemia in the early 17th century.

73 Revue d'Histoire ecclésiastique, T. XXXIII (1937), p. 684.

74 J. Krebs, Christian von Anhalt und die Kurpfälzische Politik (1872), S. 70, Anm. 2, 71 ff; A. Gindely, Rudolf II und seine Zeit, Bnd. I (1863), S. 173.

75 K. Lorenz, Die kirchlich-politische Parteibildung in Deutschland vor dem Ausbruch des 30-jährigen Krieges im Spiegel der konfessionellen Polemik (1903), S. 160.

76 Gewoonlijk spreekt men van Bethlen Gabor, omdat de naam van deze vorst in zijn eigen land altijd in deze volgorde der woorden werd gegeven. Maar in liet Nederlands dient hij andersom te worden vermeld, daar Gabor zijn persoonsnaam Bethlen zijn familienaam was.

77 A. Gindely, Quellen zur Geschichte der Böhemischen Brüder (1859), S. 385.

78 A. Gindely, a.a.O., S. 432, 433 cf. S. 382.

79 H. Schecker, Das Prager Tagebuch des Melchior Goldast in der Bremer Staatsbibliothek (1931), S. 239. Voor de in de tekst vermelde propaganda van Jacobus I zie het bericht van de Spaanse gezant aan het Engelse hof, Don. Alonso de Velasco, al in 1613 naar Madrid verzonden, en meegedeeld in A. Tecke, Die Kurpfälzische Politik und der Ausbruch des 30-jährigen Krieges (1931), S. 106; J. Krebs, Christian von Anhalt und die Kurpfälzische Politik (1872), S. 53, 54.

80 Over de theorieën van Ds. Stephani zie A. Eekhof, De theologische faculteit te Leiden in de 17e eeuw (1921), blz. 28; cf. 20. Over Felgenhauers apocalypse zie Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, Jrg. 55 (1914), S. 291; cf. Zeitschrift der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte, Jrg. 29-30 (1924-1925), S. 186-196. Over dergelijke verschijnselen in andere landen zie G. D. J. Schotel, De Winterkoning en zijn gezin (1859), blz. 59-62.

81 Vgl. hoe G. D. J. Schotel hem in zijn De Winterkoning en zijn gezin (1859), blz. 3 als "dolle ijveraar voor het stelsel van Calvijn" introduceert, welke karakteristiek geciteerd schijnt, al geeft de schrijver niet aan wiens oordeel hij hier weergeeft.

82 Over aartsbisschop Abbot zie G. D. J. Schotel, a.w., blz. 52, 53. In verband met het standpunt van Lord Doncaster zie Diction. of Nation. Biography in voce en A. Gindely, Geschichte des 30-jährigen Krieges, 3e Abth. 3er Bnd. (1878), S. 242 cf. S. 133, 137-139, 311 f.

83 Joh. Gebauer, Die Publicistik über den böhmischen Aufstand von 1618 (1892), S. 14 ff. De genoemde opdracht aan de Staten-Generaal en aan Prins Maurits: S. 15.

84 Zie P. J. Meertens, Eeuwoud Teelinck de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme, in Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis N.S., Dl. 28 (1936), blz. 220 vv.

85 J. Pannier, L'église réformée de Paris sous Louis XIII (1922), p. 470.

86 1 juni 1618 deden de Directeuren nog niet meer dan verklaren, dat zij Praag moesten verlaten. Maar acht dagen later werd hun verbanningsvonnis voor het hele land geldig verklaard, daar op de 9e van de genoemde maand 50 ton buskruit in hun collegium opgeslagen bleek te zijn; zie B. Czerwenka, Geschichte der evangelischen Kirche in Böhmen Bnd. II (1870), S. 615.

- 87 Zie *Amstelodamum*, maandblad voor de kennis van Amsterdam, Jrg. 26 (1939), blz. 181, 182 en Jrg. 27 (1940), blz. 21, 22.
- 88 Zie H. Schecker, *Das Prager Tagebuch des Melchior Goldast*, in *Abhandlungen*, hrsg. von der Bremer wissenschaftlichen Gesellschaft, Jhrg. 5 (1931), S.
- 89 Deze autobiografie is door D. Gerdes uitgegeven in zijn bekend *Scrinium Antiquarium sive Miscellanea Groningana*, Tomi VII, Pars II (1763). Zie aldaar p. 269. J. Gebauer, *Die Publicistik über den böhmischen Aufstand von 1618* (1892), S. 57 f. spreekt van een in 1620 verschenen *Klaer Vertoogh van de onwettighe Successie des Keyzers Ferdinandi II van wegghen het bloedschandigh houwelyck van zijn Ouders*, en van een daarin aan de dag getreden "glühender Hass", en "eine heuchlerische Moralität, der die Sittlichkeit nicht Selbstzweck, sondern nur Vorwand ist". Maar het is niet duidelijk of hij voor het toeschrijven daarvan aan Scultetus wel meer grond heeft dan een vermelding van deze als auteur op een Latijnse uitgave daarvan, die eerst in 1632 verscheen in de omgeving, waarin de felle vijand van Frederiks hofprediker, waarin Hoë von Hoënegg het extreemst anti-Calvinistische Lutheranisme vertegenwoordigde, en die m.i. dus niet onverdacht is, waar de Latijnse editie van 1620 in haar titel geen enkele aanwijzing omtrent de auteur ervan geeft; vgl. Pamflet-Knuttel nr. 3029. De oudste zoon van de Winterkoning, waarover Scultetus in zijn autobiografie spreekt, is de in 1629 op het IJ bij Amsterdam door verdrinking omgekomen prins Frederik Hendrik geweest, die nieuwjaarsdag 1614 geboren was; vgl. G. D. J. Schotel, *De Winterkoning en zijn gezin* (1859), blz. 82-84; Pamflet-Knuttel nr. 4143.
- 90 M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation*, Bnd. II (1895), S. 269; Bnd. III (1908), S. 81; of D. Gerdes, *Scrinium Antiquarium sive Miscellanea Groningana*, Tomi VII, Pars II (1763), p. 276.
- 91 A. Gindely, *Geschichte des böhmischen Aufstandes von 1618*, Bnd. II (1878), S. 325-331.
- 92 *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* Bnd. 41 (1942), S. 112.
- 93 B. Czerwenka, *Geschichte der evangelischen Kirche in Böhmen* Bnd. II (1870), S. 431; cf. S. 437, 438, 333, 348.
- 94 E. Denis, *Fin de l'indépendance bohême. Les premiers Habsbourgs. La défenestration de Prague* (1930), p. 321.
- 95 M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des 30-jährigen Krieges*, Bnd. III (1908), S. 65.
- 96 A. Gindely, *Geschichte des böhmischen Aufstandes von 1618*, Bnd. II (1878), S. 251.
- 97 A. Gindely, a.a.O., Bnd. I (1869) S. 431 ff.; Bnd. II (1878) S. 323; J. Krebs, *Christian von Anhalt und die Kurpfälzische Politik am Beginn des 30-jährigen Krieges* (1872), S. 70 ff., 73.
- 98 J. Krebs, a.a.O., S. 70.
- 99 J. Krebs, a.a.O., S. 81.
- 100 G. D. J. Schotel, *De Winterkoning en zijn gezin* (1859), blz. 59.
- 101 P. J. Meertens, *Eewoud Teelinck*, in *Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S. Dl. 28 (1936), blz. 212 vv.
- 102 Zowel in de "verheerde" Zuidelijke Nederlanden, als in de Vrije Noordelijke, zie G. D. J. Schotel, a.w., blz. 59-62; M. Sabbe, *Brabant in t verweer* (1933), blz. 67 vv., 101 vv.
- 103 *Cambridge Modern History*, Vol. IV, p. 66; cf. p. 33, 34.
- 104 G. P. Gooch, *English democratic ideas in the 17th century* 2 (1927), gaat op blz. 57 zelfs zover Frederik V en zijn vrouw "the heroes of the country" (_ Engeland) te

noemen. Over Jacobus I tegenwerking zie A. Gindely, *Geschichte des böhmisches Aufstandes von 1618*, Bnd. III (1878), S. 42 ff., 61-63.

105 A. Gindely, a.a.O., Bnd. II (1878), S. 341 ff.

106 M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des 30-jährigen Krieges*, Bnd. III (1908), S. 67, 81.

107 Een exemplaar van dit pamflet bevindt zich in het Brits Museum sub 3907 b 16.

108 Hans Sturmberger, *Georg Erasmus Tschernembl. Zur Geschichte der Gegenreformation* (1953), S. 49, 233, 234, 349, 390.

109 E. Denis, *Fin de l'indépendance* (1930), p. 554; C. A. Pescheck, *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen*, Bnd. I (1850), S. 390-394.

110 A. Gindely, a.a.O., Bnd III (1878), S. 128 ff., 321.

111 A. Gindely, a.a.O., Bnd. III (1878), S. 110; E. Denis 1.c. p. 546, 547.

112 *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Jrg. 1936, blz. 165, 166; G. D. J. Schotel, *De Winterkoning en zijn gezin* (1859), blz. 57, 58. Over de in de tekst genoemde archivalia der kanselarij zie R. Koser, *Der Kanzleienstreit* (1874). Gerucht maakte in verband met de vlucht des konings ook het feit, dat de vijand op het slagveld de eretekenen van zijn lidmaatschap der orde van de kouseband vond, reden voor de tekenaars van spotprenten op zijn persoon en lotgevallen hem voortaan steeds met afgezakke kousen te laten optreden.

113 W. J. C. Buitendijk, *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuid-Nederlandse Literatuur der Contra-Reformatie* (1942), blz. 52; cf J. B. Knipping, *De Iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, Dl. I (1939), blz. 172.

114 A. Gindely, a.a.O., Bnd. III, S. 370, of 377.

115 A. Gindely, a.a.O., Bnd. III, S. 361, 362.

116 Over dit stuk en andere dergelijke, waartoe zijn verschijning aanleiding gaf, zie R. Koser, *Der Kanzleienstreit. Ein Beitrag zur Quellenkunde der Geschichte des dreissigjährigen Krieges* (1874), S. 2-23.

117 Joh. Gebauer, *Die Publicistik über den böhmisches Aufstand von 1618* (1892), S. 69, 73, 75; R. Koser, *Der Kanzleienstreit* (1874), S. 23 ff.

118 Annelise Tecke, *Die Kurpfälzische Politik und der Ausbruch des 30-jähr. Krieges* (1931), S. 118.

119 Zie pamflet-Knuttel nr. 3628: *Speculum martyrii Budoveciani* (1625), en de in 1621 nog, door de exulant Zachaeus Pulegius de Zybisin in Leiden gehouden redevoering *Parentatio Heroibus Bohemis a Ferdinando II Pragae indigna passis qua jus caussaque statuum incluti Regni Bohemiae, et iniquitas Habsburgicorum strictim quoque perstringuntur* (1630), herdrukt in 1937 en aanwezig in de Bibl. der Univ. Leiden.

120 J. Krebs, *Christian von Anhalt und die Kurpfälzische Politik am Beginn des dreissigjährigen Krieges* (1872), S. 12.

121 Onmiddellijk uitgewezen werden alleen de Calvinistische predikanten en de voorgangers der Boheemse Broeders; toen spaarde men nog de Lutherse om op goede voet met de keurvorst van Saksen te blijven. Maar lang geduurd heeft deze zachtzinnigheid niet: nog vóór de herfst van 1622 was zij ten einde. Toen ging men zelfs nog een stap verder en werden alle Wederdopers - het waren er ongeveer twintigduizend - verbannen, zodat zij een goed heenkomen moesten zoeken, dat zij hoofdzakelijk in Hongarije en Zevenburgen gevonden hebben. Troffen eendere algemene verbanningsdecreten in 1624 en in 1627 ook de 1) Lutherse, 2) Calvinistische en 3) Broeder-bevolkingselementen: in die jaren profiteerden 1) Saksen, 2) Holland en Engeland en 3) Polen daarvan. Cf. K. Muller, *Kirchengeschichte* Bnd. II, 2er Halbbnd. (1919), S. 306; C. A. Pescheck, *Geschichte*

der Gegenreformation in Böhmen, Bnd. II (1850), S. 29, 33, 36.

122 K. Müller, a.a.O., S. 305.

123 Deze boycot omvatte de volgende kwellende maatregelen volgens C. A. Pescheck, a.a.O., Bnd. II, S. 164-166: verbod voor niet-Rooms-katholieken een handwerk uit te oefenen, of handel te drijven; ontkenning van hun recht op een eervolle begrafenis, bij handhaving van hun verplichting om daarvoor te betalen; veroordeling tot een boete van wie a) op een Rooms-katholieke feestdag werkte, b) op zon- en feestdagen verzuimde naar de mis te komen; verbanning naar buiten de stad van wie zijn kinderen thuis geen Rooms-katholieke opvoeding gaf; verbod voor de Protestant testamentair over zijn eigendommen te beschikken; de doodstraf voor wie iets ongepasts zeggen of zingen zou betreffende God, de maagd Maria, de kerkelijke gebruiken of het huis Oesterreich; en de verplichting om zich goed Rooms te gedragen voor ieder die wenste in een armenhuis te worden opgenomen.

Het is wel zo goed als zeker, dat het religieuze motief, waaruit deze bepalingen voortkwamen, bij hen die ze maakten gestimuleerd werd door hun nationale gevoelens, n.l. door hun wens het Slavische Bohemen zoveel mogelijk te verduitsen. Vgl. C. A. Pescheck a.a.O., Bnd. II, S. 314 ff.

124 Vgl. G. Groen van Prinsterer, Ongeloof en Revolutie, ed. van Malsen, blz. 123.

125 G. Loesche, die bShmischen Exulanten in Sachsen (1923), S. 61.

126 Volgens G. Loesche, Geschichte des Protestantismus in Oesterreich 2 (1921), S. 148 was hun maxime: "Du bist unser KSnig, wir Bind deine Herren".

127 G. Loesche, Die bShmischen Exulanten in Sachsen (1923), S. 62.

128 C. A. Pescheck, Geschichte der Gegenreformation in Böhmen, Bnd. II (1844), S. 315.

129 G. Loesche, a.a.O., S. 40 ff.

130 Hier volgt de algemeen gangbare zwarte schildering van de periode na 1618, die door R. Ergang zo is gecritiseerd. Diens studie *The myth of the alldestructive fury of the Thirty Years War* (1956) verscheen na Van Schelvens dood.

HONGARIJE EN ZEVENBURGEN

1 Een gelukkige uitzondering op de regel, dat Polen en Tsjechen zelf maar weinig belangstelling voor de geschiedenis van het Protestantisme in hun landen aan de dag leggen, vormen de studiën van prof. Stanislaw Kot en prof. Otakar Odložilik. Maar - nog afgezien van het feit, dat deze geleerden ieder in zijn vaderland zo goed als geheel alleen staan: Kots werk houdt zich bij voorkeur met de faits et gestes der Poolse Antitrinitariërs bezig, en Odložilik, sedert Wereldoorlog II naar de Verenigde Staten verhuisd, doceert tegenwoordig, als hoogleraar aan de Columbia University te New York, meer moderne Amerikaanse dan 16e eeuwse Tsjechische geschiedenis, waarvan uiteraard ook zijn publiceren de invloed onderging. De winst onzer kennis van het Boheemse Calvinisme is er de laatste decennien niet merkbaar door vergroot.

2 In het Midden, Zuiden en Oosten van het land waren het de Turken, die heersten. In hun gebied lag o.a. Boeda. De Habsburgers regeerden over het Westen en Noorden. En min of meer zelfstandig was wat dan van het oorspronkelijke rijk nog overschoot.

3 St. Veress, Einfluss der Calvinischen Grundsätze auf das Kirchen- und Staatswesen in Ungarn (1910), S. 27.

4 Zie hiervoor blz. 68 en cf. Ed. Fueter, Geschichte des Europäischen Staatensystems von 1492-1559 (1919), S. 242.

5 Vgl. E. Fueter, Geschichte des Europ. Staatensystems von 1492 bis 1559 (1919),

S. 48, 49; *Revue Historique*, T. CLXXX (1937), p. 273. In 1543 sommeerden de keizer en Hendrik VIII van Engeland koning Frans vergeefs dit verbond te annuleren.

6 In de *Revue Historique*, T. CLXXX (1937), p. 268 s.v. gaf J. Pannier een artikel over Calvin et les Turcs. Zie ook H. Hausherr, *Der Staat in Calvins Gedankenwelt* (1923), S. 71, 72. Ook bij andere op de voorgrond staande Middel- Europese Calvinisten vinden we het standpunt van de Geneefse Reformator, bijv. bij Erasmus von Tschernembl, cf. John Sporschil, *Geschichte des Entstehens, des Wachstums und der Grosse der iist. Monarchie*, Bnd. IV (1844),

S. 346. Vermeldenswaardig is in dit verband ook, dat het Calvinistische stadsbestuur van Antwerpen er in 1584 in het geheel geen bezwaar tegen had, dat de Turken toen de stapel van hun handel in de Scheldestad wilden vestigen (waarvan door de val der stad in 1585 practisch echter niets gekomen is); ic J. Denucé, *Afrika in de 16e eeuw en de handel van Antwerpen* (1937), blz. 82.

Dat de actualiteit van het Turkse gevaar invloed op het ingenomen standpunt heeft geoeffend, is ook daaruit te zien, dat de Hugenoote Calvinist La Noue aan de traditionele politiek tegen de sultan de voorkeur is blijven geven toen de Franse koning die al sinds decennien had laten varen; cf. C. A. Chais van Buren, *De Staatkundige beginselen van Ph. van Marnix* (1859), blz. 133 n. 2.

7 *Revue Historique*, l.c., p. 281, 282.

8 Zie *Calvini Opera* (*Corpus Reformatorum*), *Epistolae* nr. 1615. Een dergelijke uiting in nr. 3669.

9 G. Loesche, *Luther, Melanthon und Kalvin in Oesterreich-Ungarn* (1909), S. 308.

10 R. H. Bainton, Bernardino Ochino (1940), p. 94. Een symptoom van Bucers in aanraking komen met Hongaren in een brief d.d. 13 oct. 1544 van Valerandus Pollanus aan Calvijn, cf. E. Doumergue, *La Hongrie Calviniste* (1912), p. 95. Volgens Doumergue ziet dit vooral op de in de tekst hierna vermelde Gragorius Belényesi.

11 G. Loesche, *Luther, Melanthon und Kalvin in Cisterreich-Ungarn* (1909), S. 309.

12 G. Loesche, a.a.O., S. 310.

13 Die aan Bullinger zijn te vinden bij E. Bi5h1, *Confessio Helvetica posterior* (1866), p. 99 sqq. Voor brieven van Beza zie Th. Beza, *Epistolarum Theologicarum Liber Unus* 2 (1575), de opdracht aan Nicolaus Thelegdius, een brief aan Petrus Melius en (blijkens p. 339) een brief aan Melius, Seghedinus, Threcius, Lasitius en Sarnicius, als vertegenwoordigers van alle Christelijke Orthodoxe kerken, d.d. 9 aug. 1567. Correspondentie van Matth. Thurius aan Bullinger in *Miscellanea Tigurina* II. Th., I. Ausgabe (1723), p. 192 sqq.

14 Bullinger schijnt met de moeilijkheid niet goed raad geweten te hebben. 10 oct. 1551 schrijft Feyerthoy hem: over de kwestie in verband met de vrouwenroof door de Turken had ik graag een stelliger advies gehad. Nu ge Uw mening zo vaag liet zal ik maar tot later geduld oefenen.

15 *Herzogs Real Encyclopädie*3, Bnd. 12, S. 568.

16 Behalve de in de tekst genoemde Erasmus Johannis eh Blandrata bijvoorbeeld Laelius en Faustus Socinus.

17 Herz. *Real Encycl.*3, a.a.O., S. 568, 569. Melius geschriften werden door hem in zulk onleesbaar handschrift geschreven, dat Beza in verband daarmee de term "kakographie" gebruikt heeft, en dat een ervan, dat de auteur achtereenvolgens naar Zürich en Genève stuurde om het gedrukt te krijgen, noch in de ene noch in de andere dier steden een uitgever vond, die er zich aan wilde wagen. Zie Th. Wotschke, *Christoph Thretius* (1907), S. 74 Anm 2

18 J. R. Sinner, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Bernensis*, T. III (1772), p. 179, 180. Over Erasmus Johannis zie *Nieuw Nederlandsch Biograph.*

Woordenboek in voce; en H. Klugkist Hesse, Menso Alting (1928), S. 262 ff.

19 Zie Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, N.S., Dl. 17 (1922), blz. 249. Dat prof. Cloppenburg een specialist ten aanzien van het, de Hongaren interesserende thema was, zie Nieuw Nederl. Biograph. Woordenb. Dl. I, Kol. 613 v.

20 St. Veress, Einfluss der Calvinischen Grundsätze auf das Kirchen- und Staatswesen in Ungarn (1910), S. 41.

21 Zie G. Groen van Prinsterer, Archives • • • de la Maison d'Orange-Nassau, 1re Série, T. I2 (1841), p. 438. In de door Lazarus Schwendi vermelde strijd over Hongarije is ook door graaf Adolf van Nassau, de bij Heiligerlee gesneuvelde broer van Willem van Oranje, een rol gespeeld. Heel wat stukken hierover in het Staatsarchief te Wiesbaden, Abt. 170 nr. 29 o.a. brieven van "Wendel Hirtz, Judt zu Deutz", over door hem aan Adolf en zijn broers geleend geld, dat hij terug wilde hebben: langer dan een maand zal hij geen geduld meer hebben.

22 Zie het verzamelwerk Hungarian Protestantism, Its past, present and future, by E. Révész, J. St. Kováts and L. Ravasz (1927), p. 5, 6 en een artikel van de eerstgenoemde in Evangelical Quarterly (Edinburgh), jaarg. 1934.

23 Een recensie van Szabó's boek in Theologische Literaturzeitung 1941, S. 349, 350 acht de stelling van de schrijver niet voldoende bewezen.

24 E. Doumergue, La Hongrie Calviniste (1912), p. 99. Ook naar Bremen en naar Engeland trok men, vgl. resp. H. Klugkist Hesse, Menso Alting (1928) S. 106 en The prose works of John Milton ed. by J. A. St. John, Vol. II (1848), p. 91.

25 Zie A. A. van Schelven, Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd, Dl. I Genève en Frankrijk, (1943), blz. 69.

26 De Hongaarse Heraut, 5e Jrg. (1927), nr. 7 (april) blz. 49.

27 J. Tanto, Hongaarse studenten in Nederland, in Stemmen voor Waarheid en Vrede, Jrg. 1920; C3. Bánki, De Utrechtse Universiteit in de Hongaarsche beschavingsgeschiedenis, in Jaarboekje van "Oud-Utrecht" 1940, blz. 87 vv. met verscheidene facsimilés van Bijbels en wetenschappelijke boeken in het Hongaars, in Nederland gedrukt.

Samen in het land van Dracula

Socio-culturele praxis en interetnisch samenleven in Transylvanië

door

Greet Van de Vyver

**Universitaire Pers Leuven
2002**

DEEL I. De Zigeuners van Dumbrava en Mánástireni, etc. Niet digital aanwezig

DEEL II

HET ETNISCH IDENTITEITSBESEF : DE MACRO-IDEOLOGIE EN ACTUELE MESOSTRUCTUREN

5. Etnische Hongaren en etnische Roemenen aan het woord over zichzelf en over elkaar

5.1. Beeldvorming over de eigen gemeenschap en de 'anderen'

5.1.1. Etnische stereotypering

5.1.2. Roemeens zelfbeeld en Roemenen aan het woord over Hongaren

5.1.3. Hongaars zelfbeeld en Hongaren aan het woord over Roemenen

5.2. Opvattingen over het interetnisch samenleven

6. Historische verankering van het Roemeens en Hongaars etnisch identiteitsbesef

6.1. De ontwikkeling van de Unio Trium Nationum tijdens de middeleeuwen

6.1.1. Magyaren

6.1.2. Székely

6.1.3. Saksen

6.1.4. de Unio Trium Nationum

6.2. Etnisch identiteitsbewustzijn in het vorstendom Transylvanië (1541-1690)

6.2.1. Hongaarse historische mythen ten tijde van de Ottomanen

6.2.2. De Reformatie in Transylvanië

a) de Reformatie onder de Saksen

b) de Reformatie onder de Hongaren

c) de Reformatie onder de Roemenen

6.3. Etnische identiteit in Transylvanië binnen het Habsburgse rijk (1691-1867)

6.3.1. De ontwikkeling van een Roemeense nationale beweging in Transylvanië

a) de afstammingstheorie als politiek argument

b) de Transylvaanse school

c) van een klerikale naar een seculiere verlichte beweging

6.3.2. De ontwikkeling van een Hongaarse nationale beweging in Transylvanië

a) verzet tegen de (her)katholisering

b) verzet tegen het streven naar meer centralisatie

6.4. Etnische identiteit tijdens het Oostenrijks-Hongaarse rijk (1867-1918)

6.4.1. Van een culturele naar een politieke Roemeense nationale beweging

6.4.2. Hongaarse historische mythen ten tijde van het Oostenrijks-Hongaarse rijk

6.5. Etnische identiteit tijdens het interbellum

6.5.1. Het revisionistisch georiënteerde Hongarije

6.5.2. Transylvanië binnen Roemenië: nieuwe uitdagingen

a) het discours over de Roemeense nationale identiteit

b) het etnisch discours van de Hongaarse minderheid

c) jaren dertig: nationalistische retoriek op haar hoogtepunt

6.6. Etnisch identiteitsbesef in het socialistische Roemenië

- 6.6.1. Nationalisme en socialisme
- 6.6.2. Het discours over de Roemeense nationale identiteit
- 6.6.3. Het voortbestaan van de Hongaarse etnische gemeenschap
 - a) reactie vanuit Hongarije
 - b) reactie vanuit de westerse Hongaarse emigrantengemeenschap
- 6.7. Het Roemeense en Hongaarse etnogeneseproces

7. De actuele maatschappelijke interetnische positionering

- 7.1. Actuele politieke ontwikkelingen
- 7.2. Etno-historische antagonismen op dorpsniveau
- 7.3. Politieke verkiezingen

DEEL III. Niet aanwezig

ETNICITEIT IN TRANSYLVANIË: EEN INTERPRETATIE

Bibliografie Niet aanwezig

Noten 233

Dankwoord

Het thema van 'de etnische verhoudingen in Transylvanië' is een controversieel onderwerp waarover zowel in Roemenië als in het buitenland zeer uiteenlopende meningen bestaan. Dit werk is een poging om licht te werpen op de complexiteit van het interetnisch samenleven in deze regio die pas recentelijk openstaat voor vrij wetenschappelijk onderzoek.

Dit boek is een herwerkte versie van mijn doctoraatsproefschrift 'Transylvaanse dorpsculturen in een smeltkroes van historische etniciteiten' dat ik in 1999 aan het Departement Sociale en Culturele Antropologie van de Katholieke Universiteit heb voltooid.

Het is de weergave van slechts één beeld van een complexe werkelijkheid, zoals ik deze de voorbije jaren vanuit mijn specifieke socio-culturele achtergrond en eigen persoonlijkheid, heb leren kennen. Wat beschreven staat is voor de betrokkenen wellicht goed herkenbaar, maar de bril waardoor ik de dingen bekijk is anders. Omdat mijn studie een aantal controversiële thematieken aanraakt heb ik steeds getracht om me zo neutraal mogelijk op te stellen.

Dit betekent in de eerste plaats dat ik de leden van de Roemeense gemeenschap, van de etnisch Hongaarse gemeenschap en van de Zigeunergemeenschap zélf heb laten spreken en heb beluisterd.

Bij de totstandkoming van dit boek ben ik dank verschuldigd aan heel wat personen.

In de eerste plaats gaat mijn dank uit naar Professor Dr. Johan Leman die me meer dan wie ook stimuleerde om dit boek te schrijven. Hij gaf me bij de aanvang van mijn onderzoek het lonend basisprincipe mee dat het terrein zelf de interessantste inspiratiebron is voor het bepalen van een onderzoekshypothese en dat de antropoloog op basis van een grondige fenomenologische ervaring met de 'field' tot een originele en relevante probleemstelling kan komen.

Dankzij zijn grote werkelijkheidszin was ik er steeds op bedacht om permanent in voeling te blijven met mijn 'studieobject': de concrete mens in de concrete samenleving, al zijn beiden tegelijk ook altijd een constructie. Het is juist de deconstructie van deze constructie die boeiend materiaal oplevert. De krachtlijnen van het onderzoek tekenen zich dan ook af in voortdurende wisselwerking met het verzamelen van gegevens uit de 'field' als diachroon en synchroon bepaalde constructie. Dit is een creatief, soms moeizaam, diep in de tijd gravend zoekproces gebleken, waarbij omwille van de aard van de Transylvaanse casus zelf, veel aandacht ging naar historisch-antropologische aspecten.

Verder gaat mijn bijzondere dank naar Professor Dr. L. Tasmowski van het Departement Romaanse Filologie aan de Universitaire Instelling Antwerpen en naar mevrouw M. Nasta die me dankzij hun grote toewijding en deskundigheid op korte termijn de Roemeense taal hebben geleerd. Vervolgens ben ik ook Gyöngyi Kalló erg dankbaar voor haar bereidheid om Hongaarse teksten te vertalen. Een speciale dank verdient Rodica Brătulescu die me als bibliothecaresse van het documentatiecentrum van het Leuven Instituut voor Centraal- en Oost-Europese studies steeds waardevolle informatie heeft doorgegeven.

In Roemenië dank ik op de eerste plaats de vele informanten - zowel Roemenen, etnische Hongaren, Zigeuners als etnische Duitsers - die zeer bereidwillig en met het volste vertrouwen hun medewerking aan mijn onderzoek hebben verleend. Zonder

hun hartelijke gastvrijheid en hun spontane medewerking is een antropologisch onderzoek gedoemd te mislukken.

Ik ben vooral dank verschuldigd aan de families Gíncá (van Mánástireni), Kalló en Batiz Bandi (van Dumbrava), Bálint (van Inucu), Murean (van Aiud), Barbos (van Fáget) en Brátulescu (van Boekarest) die steeds bereid waren om me, soms zelfs maandenlang, in hun huis en familie op te nemen.

Iulian Pah, Eugen Baican en Sergiu Damian, wetenschappelijke medewerkers van het Departement Sociologie van de Babe-Bolyai universiteit van Cluj, ben ik erkentelijk voor hun oprechte interesse en de vele leerrijke discussies. En wat het bibliografisch deel van mijn onderzoek betreft ben ik dank verschuldigd aan de bibliothecarissen van de universiteitsbibliotheek van Cluj en aan Prof. Ion Cuceu, directeur van het Folklore-instituut van de Roemeense Academie in Cluj, die steeds bereidwillig de gevraagde documentatie ter beschikking hebben gesteld.

Tenslotte dank ik nog het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen dat me gedurende vier jaar een beurs als aspirant heeft verleend, alsook de Universitaire Stichting van België en de K.U. Leuven Commissie voor Publicaties met wiens steun dit boek is uitgegeven.

Greet Van de Vyver

Leuven, september 2002

Deel II

HET ETNISCH IDENTITEITSBESEF: DE MACRO-IDEOLOGIE EN ACTUELE MESOSTRUCTUREN

5. Etnische Hongaren en etnische Roemenen aan het woord over zichzelf en over elkaar

5.1. Beeldvorming over de eigen gemeenschap en de 'anderen'

5.1.1. Etnische stereotypering

In zijn boek *Nations before Nationalism* merkt John Armstrong met betrekking tot de mechanismen van etnisch grensbehoud op dat: 'The primary characteristic of ethnic boundaries is attitudinal. In their origins and in their most fundamental effects, ethnic boundary mechanisms exist in the minds of their subjects rather than as lines on a map or norms in a rule book' (Armstrong 1982: 7-8).

Inderdaad, tot de symbolische grensafbakeners waarmee een etnische gemeenschap voor zijn leden en niet-leden duidelijk maakt wie er tot de gemeenschap behoort, horen naast eventuele materiële cultuuruitingen fundamenteel ook een aantal concepten die door de groepsleden worden gedeeld: bepaalde eigenschappen die ze zichzelf toedichten en eigenschappen die ze de anderen toeschrijven. Dit noem ik het macro-ideologisch veld.

Eriksen omschrijft de denkbeelden van een etnische groep over de anderen als 'ethnic stereotypes' wanneer deze noties zo sterk deel uitmaken van de 'culturele kennis' van de groep dat ze geregeld en op een min of meer voorspelbare wijze, hun relaties met de anderen regelen. Gewoonlijk zijn etnische stereotypen tamelijk pejoratief, maar dit is niet noodzakelijk zo, ook positieve appreciaties van de andere groep kunnen erin vervat zitten (Eriksen 1993: 22-23).

Voor de groepsleden is 'ethnic stereotyping' belangrijk en dit vooral om drie redenen. Vooreerst werkt het hanteren van etnische stereotypen ordenend: door de complexe sociale wereld in 'soorten' mensen op te delen krijgt het individu de indruk dat hij of zij de samenleving begrijpt. Vervolgens kan 'ethnic stereotyping' het bestaan van bepaalde privileges voor bepaalde groepen binnen de samenleving legitimeren. En tenslotte zijn etnische stereotypen cruciaal bij de afbakening van groepsgrenzen: ze informeren het individu over de eigenschappen van de eigen groep en die van de andere (Eriksen 1993: 24).

Tussen het beeld dat men zich van de anderen vormt en de perceptie van de eigen gemeenschap bestaat er doorgaans een samenspel, beide percepties zijn complementaire verschijnselen. In zijn boek over nationale stereotypen en mythen in Centraal-Europa stelt Gerrits dat 'researchers on national images and stereotypes would no doubt agree that the 'symbolic reality'-of others' is often intimately linked to the image of one's 'own' group, to auto-images or stereotypes' (Gerrits 1995: 2).

Doorgaans - doch niet altijd - verlenen stereotypen de eigen groep een superieure identiteit (Eriksen 1993: 24). Hanák Peter merkt evenwel op dat langdurige contacten met andere groepen tot positieve beeldvorming over de 'anderen' kunnen leiden, in het bijzonder daar waar economische en culturele uitwisselingen vruchtbare contacten hebben teweeggebracht, of wanneer etnische groepen een gemeenschappelijke vijand hebben (Hanák 1995: 61-62).

Mentale constructen over de eigen groep en de anderen bevatten steeds veralgemeningen en zijn per definitie nooit echt accuraat. De beelden vormen namelijk vereenvoudigde weergaven van de sociale werkelijkheid. Het zijn zwart-wittekeningen die geen ruimte laten voor de onderlinge verschillen tussen mensen. Toch is de studie van groepsconcepten belangrijk want - zoals Elias en Scotson stellen - 'de vorming van collectieve prijzende en misprijzende fantasieën speelt een duidelijke waarneembare en vitale rol in de gang van zaken op alle niveaus van machtsverhoudingen' (Elias & Scotson 1976: 30).

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat luidt: ***welke beelden hebben etnisch Hongaarse dorpelingen en etnisch Roemeense dorpelingen van zichzelf en van elkaar?***

De beeldvorming over de Zigeunergemeenschap heb ik reeds in hoofdstuk drie besproken.

Om een zicht te krijgen op de actuele etnische stereotypen laat ik de dorpelingen voornamelijk zelf aan het woord. Omdat individuele attitudes in voortdurende wisselwerking met de opinies binnen een gemeenschap worden gevormd, kan men logischerwijze verwachten dat de individuele denkbeelden de dominante groepspercepties vertolken. Dit sluit evenwel niet uit dat sommigen er een eigen kijk op kunnen nahouden die afwijkt van de standaardideeën of dat de bestaande stereotypen niet op 'alle leden van de andere groep van toepassing zijn' (Eriksen 1993: 23).

Het is belangrijk te weten dat de uitspraken van de dorpelingen die hier staan neergetekend allemaal spontane uitlatingen zijn en niet zijn voortgekomen uit een rechtstreekse vraagstelling over etniciteit 99.

5.1.2. Roemeens zelfbeeld en Roemenen aan het woord over Hongaren

Ondanks het feit dat de etnische Roemenen de meerderheid van de Transylvaanse bevolking uitmaken, zien ze zichzelf als een etnische gemeenschap die - net als de andere etnische groepen van het land - moet opkomen voor haar basisrechten en voor het behoud van haar etnische en culturele identiteit.

Volgende uitspraken, afkomstig van Roemeense dorpelingen, typeren enkele fundamentele aspecten van de identiteit die de etnische Roemenen zichzelf toeschrijven:

- Ons volk kent een lange geschiedenis: wij stammen af van de Daciërs en de oude Romeinen en vormen dus een Latijns volk. Onze taal is verwant aan het Italiaans en het Frans.
- Wij zijn hier de 'bástinasi' (autochtone bevolking). We stammen af van de Traciërs, en meer bepaald van de Daciërs. Dit volk werd door de Romeinen veroverd en uit deze versmelting is het Roemeense volk en de Roemeense taal ontstaan. Wij vormen een Latijns eiland in een Slavische zee.
- Roemenië hoort tot het Westen.
- Wij zijn een Europees volk, we zijn dit altijd al geweest en zullen dit ook blijven. De NAVO begaat een fundamentele fout indien zij ons niet in haar organisatie wil opnemen.

Een veelgehoord Roemeens doordenkertje gaat als volgt:

Vroeger toen de Hongaren baas waren in Transylvanië werkten vele

Roemeense mensen op de landgoederen van rijke Hongaarse heren. Op een dag kwam een Hongaarse landheer het werk van zijn horigen bekijken en zei tegen één van zijn Roemeense iobagi: Wat is het hier toch een prachtig land en wij Hongaren wonen hier al duizend jaar! Zo iets kan jij niet zeggen hé?' De Roemeense horige dacht even na. 'Neen', antwoordde hij, 'dat kan ik niet zeggen want wij hebben hier altijd al geleefd.'

In voorgaande uitspraken zitten in feite vier elementen vervat die nauw met elkaar verbonden zijn:

- (1) de Daco-Romeinse afstamming van de Roemenen,
- (2) het Latijns karakter van de Roemeense taal,
- (3) de continue aanwezigheid van de Roemenen op het Transylvaanse territorium en
- (4) het Europees-zijn van het Roemeense volk.

Deze vier kenmerken van de Roemeense identiteit gaan terug op twee historische mythen:

- a) de Daco-Romeinse afstammingstheorie en
- b) de Roemeense continuïteitstheorie.

a) De Daco-Romeinse oorsprongsmythe stelt dat er rond het begin van onze tijdrekening in het (huidige) gebied Transylvanië een goed georganiseerd volk leefde, de zogenaamde Daciërs. Dit volk werd tijdens de tweede eeuw na Christus, meer bepaald in het jaar 106, door de Romeinen onder leiding van keizer Trajanus veroverd en hun gebied werd als een provincie bij het Romeinse rijk geannexeerd. Er volgde een intense fusie tussen het Dacische en Romeinse volk en hun beide culturen, waaruit het Roemeense volk, de Roemeense taal en de Roemeense cultuur werden geboren (Giurescu 1967: 16-34).

Deze historische oorsprongsmythe is zeer sterk ingebed in het etnisch identiteitsbesef van het Roemeense volk¹⁰⁰. Het geloof in de afstamming van de Romeinen brengt met zich mee dat ze zichzelf als een wezenlijk Europees volk percipiëren. Roemenen voelen zich dan ook gekwetst en zelfs beledigd wanneer ze merken dat men er in West-Europa niet altijd zo over denkt.

Bovendien kennen Roemenen zichzelf op Europees vlak een belangrijke historische rol toe: ze werpen zich op als verdedigers van het christendom en de christelijke beschaving tegen de oosterse 'barbaren' en de Islam, terwijl zijzelf voortdurend onder 'vreemde' heersers hebben geleefd. Volgende uitspraken illustreren dit:

- Roemenen vormen traditioneel een tolerant volk dat vrede wenst. Bovendien hebben wij het christendom met hand en tand tegen de zich opdringende Islam verdedigd. Vooral Stefan Cel Mare heeft zich fel tegen de Turken verzet. Ook de Wallachijse vorst Vlad tepes - beter bekend onder de naam **Dracula** - was, in tegenstelling tot de geruchten die over hem de ronde doen, een echte held. Dracula heeft de Roemenen in de vijftiende eeuw efficiënt beschermd tegen de Turken en de Islam.

- Roemenen hebben het christendom beschermd en verdedigd. Ze hebben de invallen van Turken, Tataren en de stammen uit het oosten moeten bevechten en op die manier hebben ze niet alleen het christendom maar ook de westerse beschaving beschermd. Dankzij de Roemeense inspanningen kon het westen zich probleemloos verder ontwikkelen. Maar de ontwikkeling van Roemenië zelf werd hierdoor sterk geremd. Ons land. werd steeds bestolen en ons volk werd uitgebuit door vreemde

heersers zoals de Turken, Oosterse stammen, de Hongaren en de Russen. Indien ons land zelf had kunnen beschikken over zijn grondstoffen en rijkdom, zou het zich tot een welvarend land hebben ontwikkeld.

Deze laatste uitspraak geeft meteen een ander kenmerk van het huidige Roemeense zelfbeeld aan, met name de ambivalente houding van de Roemenen tegenover het westen. Enerzijds benadrukken ze zeer sterk dat het Roemeense volk fundamenteel deel uitmaakt van het westen en de Europese beschaving die ze op velerlei gebieden superieur achten, maar anderzijds distantiëren ze zich van datzelfde westen door vooral hun eigen culturele, intellectuele en sociale superioriteit in de verf te zetten:

- Het Roemeense onderwijs behoort tot het degelijkste van de wereld onder meer omdat in het leerprogramma niet enkel de geografie en geschiedenis van het eigen land maar van alle landen is opgenomen, wat in West-Europese scholen niet het geval is. Roemeense leerlingen hebben na hun studies een zeer brede algemene kennis en behoren op wiskundig vlak tot de primussen van de wereld.
- Roemenië heeft grootse culturele verwezenlijkingen die zijn palmares staan, vooral op het gebied van literatuur, kunst en dramaturgie. Het Roemeense volk is een echt schrijversvolk. Over het algemeen zijn Roemenen zeer belezen en goed geïnformeerd over hun nationale geschiedenis en literatuur.
- Jullie in het westen zijn zeer individualistisch, jullie kennen zelfs je eigen burelen niet. Men kan er sterven en rotten zonder dat iemand het merkt. Zoiets is in Roemenië ondenkbaar. Hier zijn de mensen solidair met elkaar, er bestaat een grote openheid en gastvrijheid.
- Wij geloofden dat het westen ons zou steunen en helpen om een nieuwe samenleving op te bouwen. Maar wat zien we? Ze komen hier fabrieken runnen, strijken grote winsten op en voeren onze grondstoffen uit. Weerom wordt Roemenië geplunderd.

Ook de historicus Catherine Durandin wijst op de ambigue houding van de Roemenen ten aanzien van het westen. Ze meent dat deze houding gebaseerd is op het bestaan van een verlangen naar meer democratie enerzijds én een afkeer van afhankelijkheid anderzijds: 'La nation roumaine exprime une double relation à l'Occident faite de mimétisme et de rejet défensif. Elle se veut pareille tout en s'appliquant à valoriser le spécifique et la différence. Le mimétisme est porté par une volonté progressiste démocratique. Le rejet du modèle occidental est nourri par un ressentiment contre la dépendance' (Durandin 1994:9) 101

Verder delen de Roemenen de overtuiging ***dat het vroegere territoriaal verdeelde Roemeense volk steeds gericht was op unificatie.***

Dit houdt in dat ze vast geloven dat de loop van de geschiedenis fundamenteel gekenmerkt wordt door een ononderbroken 'logisch' streven naar territoriale en politieke eenwording van de drie historische streken Transylvanië, Wallachije en Moldavië¹⁰².

Dat de eenheid van het land voor de Roemenen van groot belang is, is onder meer te merken aan hun bijzondere trots op de eenheid van de Roemeense taal: met enige fierheid beweren Roemenen dat de dialectverschillen binnen de Roemeense taal uiterst miniem zijn en de onderlinge communicatie tussen inwoners van verafgelegen streken geenszins in de weg staan.

b) De Roemeense continuïteitstheorie houdt in dat het Roemeense volk, sinds haar bestaan, zonder onderbreking Transylvanië heeft bewoond en dat de Roemenen in de Transylvaanse hoogvlakte hun Latijnse taal en cultuur hebben bewaard (Giurescu 1967: 35-50).

De continuïteitsmythe impliceert dat de etnische Roemenen zichzelf als de echte autochtone bewoners van Transylvanië beschouwen terwijl ze de Hongaren als 'nieuwkomers' zien die zich eeuwen later in dit gebied naast de oorspronkelijke Roemeense bewoners hebben gevestigd. Tegenover het beeld van de Remenen als afstammeling van het cultureel rijke Daco-Romeinse volk dat de autochtone bevolking van Transylvanië uitmaakte, staat dus het beeld van de Hongaar als een niet-Europese inwijkeling. Dit barbaarse Hongaarse volk had de Roemeense bevolking op gebied van cultuur en beschaving niets te bieden:

- Hongaren trokken als plunderende barbaren ons land binnen. Ze leefden van rauw vlees. Atilla was hun leider.
- Hongaren zijn naar hier gekomen als wilden op paarden en hebben nog altijd iets wilds in hun karakter. Hier leefde het Roemeense volk al een millennium lang als boeren. Maar de invallende volkeren uit het oosten hebben zich als wilden gedragen en de beste plaatsen ingenomen. De Roemenen moesten vluchten.
- Hongaren zijn geen Europees volk. Ze komen van over het Oeralgebergte en zijn eerder van het mongoloïde-type: ze hebben spleetogen, weinig verstand in hun hoofd en een plat achterwerk van het paardrijden.
- Hongaren zijn ongeciviliseerde mensen die zelf geen cultuur hebben en al hun culturele verworvenheden aan de Duitsers te danken hebben. Boedapest, het enige wat in Hongarije te zien is, is gebouwd na 1870 ten tijde van het Oostenrijks-Hongaarse rijk. Veel Roemenen hebben aan de bouw van deze stad gewerkt. De Hongaren bezaten namelijk in die tijd Ardeal en konden grondstoffen van Transylvanië gebruiken om Boedapest op te bouwen.
- Hongaren zijn een ruw, agressief en impulsief volk. Ze zijn afkomstig van een streek die minder ontwikkeld en minder beschaafd was dan het toenmalige Roemenië en konden bijgevolg de Roemenen niets nuttigs bijbrengen.

Niet alleen meten de Roemenen zichzelf het 'eerstgeboorterecht' op Transylvanië toe, ze verlenen bovendien een mythische betekenis aan deze bergachtige streek: Transylvanië is hun thuisland en de bakermat van de Roemeense beschaving omdat deze streek op bepaalde momenten in de geschiedenis een cruciale rol heeft gespeeld voor het overleven van het Roemeense volk en haar cultuur. Voor vele Transylvaanse Roemenen is hun regionale identiteit - d.i. inwoner van Transylvanië te zijn - zeer betekenisvol. Ze zijn er vast van overtuigd dat de Transylvaanse er andere culturele gebruiken en andere attitudes op na houden dan de Roemenen die elders in Roemenië wonen.

Meestal schuilt er achter deze opvatting een zeker superioriteitsgevoel. Zo zouden het landbouw- en industriebeleid, de administratie en de infrastructuur in Transylvanië beter zijn georganiseerd dan in de Roemeense vorstendommen Wallachije en Moldavië. Opvallend daarbij is dat vele Roemenen de hogere civilisatiegraad en levensstandaard in Transylvanië toeschrijven aan de aanwezigheid en stimulerende invloed van de etnische Hongaren en etnische Duitsers en aan de politiek-economische geschiedenis die deze streek heeft gekend.

- Het is precies omdat Transylvanië eeuwenlang tot het Hongaarse en Oostenrijks-Hongaarse rijk heeft behoord dat deze streek, in vergelijking met de andere Roemeense streken, beter is ontwikkeld. De etnische Hongaren en in het bijzonder de etnische Duitsers hebben door hun werkijsver en efficiënte aanpak een belangrijke bijdrage aan de Transylvaanse economie geleverd en op die manier ook de levensstandaard van de Roemeense inwoners verbeterd.
- Hongaren zijn intellectuele mensen, meer verfijnd, maar tegelijkertijd zeer wreed en barbaars.
- Ik weet niet precies hoe het komt maar ik heb altijd de indruk dat de Hongaren iets beschaafder, cultureel verfijnder zijn dan de Roemenen. De betere socio-economische situatie van Transylvanië in vergelijking met de rest van Roemenië is wellicht te danken aan de aanwezigheid van Duitsers en Hongaren in dit gebied.

Er is met andere woorden een zekere ambivalentie in de Roemeense attitude tegenover de etnische Hongaren. Hongaren worden omwille van hun (vermeende) hogere beschavingsgraad niet enkel benijd maar ook bewonderd. Ze zijn voor vele Roemenen tegelijkertijd het prototype van de vijand als het na te streven model.

In verband met hun algemene levenshouding geven de meeste Roemenen toe dat hun volk niet bekend staat omwille van zijn werkijsver en ondernemingszin, maar noemen ze zichzelf toch ook niet lui. Ze komen er wel openlijk voor uit dat een rustig leven voor hen belangrijker is dan hard werken en wroeten. Vooral aan de hand van velerlei zegswijzen en uitdrukkingen uiten en rechtvaardigen Roemenen hun voorkeur voor deze levenshouding.

- Werk siert de mens, maar ook rust zal hem niet doden.
- Wie ijverig is en werkt heeft alles wat hij wil, wie niet werkt maar steelt heeft dit alles ook.
- Roemenen wachten liever even dan roekeloos ergens aan te beginnen. Ze kijken eerst de kat uit de boom.
- Wij werken niet graag te veel, wanneer we toekomen is het genoeg.

Tenslotte zien de Roemenen zichzelf als een geestig volk dat in staat is om veel dingen te relativiseren. Ze zijn er fier op dat ze ondanks alles, hun zin voor humor en ironie niet hebben verloren¹⁰³

- Glimlach, morgen kan het misschien nog slechter zijn.
- Roemenen zijn een heel passioneel volk. Het Roemeense volk houdt er niet van treurig te zijn, ze zijn zeer ironisch, lachen met zichzelf en hun problemen,

Heel anders zijn de karakteristieken die de Roemenen aan de etnische Hongaren toedichten, zoals samenhorigheid, exclusiviteit en geslotenheid:

- Etnische Hongaren vormen een sterk samenhangende groep. Ze bewaren hun traditionele kledij veel beter dan wij, ze zijn er sterker aan gehecht en geven ze van generatie op generatie door.
- De Magyaren van het dorp vormen een hechte groep. Ze huwen onderling en er komen zelfs huwelijken tussen verwanten van de tweede graad voor, iets wat bij orthodoxen strikt verboden is. Roemenen nemen meer partners van buiten het dorp.
- Hongaren zijn veel geslotener dan Roemenen. Vooral hun problemen en familiale moeilijkheden verzwijgen ze halsstarrig voor anderen. Ze willen anderen de indruk geven dat alles bij hen prima verloopt. Alles moet binnen de huiskamer blijven. Ze zetten eigenlijk een masker op.

Voor de Hongaarse taal vormt een delicaat punt waaraan menig Roemeen zich geregeld ergert. De ontoegankelijkheid van de Hongaarse gesprekken en gossip is voor vele Roemenen een echte steen des aanstoets. Roemeense dorpelingen vinden het onrechtvaardig dat de Hongaarse dorpelingen elke conversatie kunnen begrijpen, terwijl ze de Roemenen dit privilege ontnemen door onderling steeds Hongaars te spreken. De overtuiging van de Roemenen dat de etnische Hongaren wel Roemeens kènnen maar weigeren om deze taal te spreken, zet bij velen kwaad bloed, zoals volgende uitspraken illustreren:

- Veel Hongaren van de naburige Hongaarse dorpen zoals Izvorul Crişului, Inucu, Căpuu Mare, Căpuu Mic en Văleni spreken geen Roemeens. Ze willen gewoonweg geen Roemeens leren.
- De Hongaren van Izvorul en Inucu willen ons niet begrijpen. Ze kennen meestal wel wat Roemeens, toch zeker de jongeren, maar weigeren het te verstaan of te spreken.

Verder kennen de Roemenen aan de etnische Hongaren nog een aantal negatieve stereotypen toe die duidelijk uit historische ervaringen zijn voortgesproten. Hierin kunnen we twee reeksen onderscheiden die elk aan een andere historische periode zijn gerelateerd. De eerste reeks stereotypen houdt in dat Hongaren - in tegenstelling tot het tolerante en vreedzame Roemeense volk - intolerant, agressief en meedogenloos zijn:

Hongaren zijn van nature agressief en wreed. Vroeger waren het brutale onderdrukkers van niet-Hongaarse nationaliteiten.

- Bij de Hongaren die in Transylvaanië wonen heerst een zekere nostalgie naar wat is geweest, ze hunkeren naar de tijd toen de Hongaren hier de macht hadden. Men kan de nostalgie niet echt zien, men voelt ze, maar het geeft helemaal geen problemen.

- Wij waren horigen, we leefden onder de Magyaren. Op school was alles in het Hongaars.

- Hongaren zijn een Mongools ruitersvolk dat op vreemde bodem leeft en vroeger op een onrechtmatige wijze de macht naar zich toetrok en het Roemeense volk onderdrukte.

- De Magyaren waren heren, wij hun horigen.

Deze percepties zijn geworteld in een verleden dat werd gekenmerkt door een feodaal stelsel waarbij de Magyaarse landadel de macht in handen had en een strenge Magyariseringspolitiek voerde. Blijkbaar is dit 'verre' verleden met zijn specifieke socio-economische verhoudingen tussen de verschillende Transylvaanse volkeren, nog lang niet uit het collectieve geheugen gewist. Ook Hanák duidt op het persistente karakter van de denkbelden over de Hongaren: 'The image of the Hungarians acknowledged by the Slovaks, Romanians, and Serbs principally mirrored the antipathy of the suppressed and humiliated peasants (serfs), the despised petty bourgeois, and intellectuals for decades well after the liberation of these nations, even among their third generation descendants- notwithstanding the fact that in the 20th century they became master nations and possessed the weapons of revenge, and the Hungarians became the defenseless minority. Thus survived the coarse image of oriental barbarism, ruthlessness, arbitrary measures, and arrogance of the Hungarians for celmost 150 years' (Hanák 1995: 57).

Opmerkelijk is dat het vroegere feodale stelsel thans volledig in etnische termen wordt

gepercipieerd en verwoord: 'de Hongaren verdrukten de Roemenen' in plaats van 'de landadel verdrukte de horigen en de boeren'. Deze categorievermenging - enerzijds een socio-economische en anderzijds een etnische categorie - wijst erop dat de Roemeense dorpelingen het ongedifferentieerd samenvallen van de klassepositie met etniciteit als een kenmerk van het vroegere systeem percipiëren.

In de tweede reeks stereotypen worden de Hongaren afgeschilderd als 'chauvinisten', 'irredentisten' of 'revisionisten'.

- Hongaren kunnen de droom van het vroegere Hongaarse rijk moeilijk loslaten en zullen, wanneer zich de mogelijkheid voordoet, niet nalaten om voormalige territoria terug op te eisen.

- Vooral de Hongaren van de provincies Covasna, Harghita en Mure (= de Székely) willen terug bij Hongarije aansluiten. Wanneer ze hun zin niet krijgen eisen ze onafhankelijkheid binnen de Roemeense staat. De Hongaren zijn extremistisch en chauvinistisch. In deze provincies waar ze de meerderheid vormen jagen ze de Roemeense bevolking buiten.

Basis van deze beeldvorming vormt de Hongaarse irredentistische politiek van tijdens het interbellum. Maar ook meer recente gebeurtenissen zoals de uitspraak van de **eerste regeringsleider van het postsocialistische Hongarije, wijlen premier Antall Jdzsef, dat hij 'in geest de premier is van vijftien miljoen Hongaren' en gebeurtenissen zoals de herbegravenis van admiraal Hothly roepen argwaan ten opzichte van Hongarije en de Hongaren op.**

Samenvattend kunnen we de etnische stereotypering van de Roemeense dorpelingen als volgt weergeven:

Belangrijkste actuele stereotypen van Roemenen			
over zichzelf		over etnische Hongaren	
*	Europees	*	niet-Europees
*	autochtone bevolking	*	inwijkelingen
*	één onverdeeld volk	*	Aziatische barbaren
*	verdedigers christendom en westerse	*	agressief
*	beschaving	*	irredentistisch
*	tolerant	*	intolerant
*	cultureel	*	cultureel verfijnd
*	sociabel	*	gesloten, ontoegankelijk
*	gemakzuchtig	*	ijverig
*	relativerend geestig	*	goede organisatoren

5.1.3. Hongaars zelfbeeld en Hongaren aan het woord over Roemenen

Ook bij de Hongaarse gemeenschap van Transylvanië hebben historische ontwikkelingen geleid tot het ontstaan van groepspecifieke zelfconcepten waarvan er sommigen, in de huidige context, nog steeds betekenisvol zijn.

Vooreerst onderscheiden de Magyarren van de streek van Cluj zich duidelijk van het Hongaarssprekende Székely-volk dat in het oosten van Transylvanië leeft. De Székely zien ze als 'echte Hongaren die zich chauvinistisch en agressief opstellen en er niet voor terugschrikken om weerstand te bieden'. Dit denkbeeld vindt zijn oorsprong in het gegeven dat het Székely-volk zich in het verleden altijd het hevigst tegen de Habsburgers heeft verzet⁴

De Transylvaanse Magyarren zijn voor wat hun etnisch identiteitsbesef betreft meer gericht op Transylvanië dan op de geschiedenis en tradities van het land Hongarije. De Hongaren menen dat ze afstammen van de Hongaarse stammen die aan het eind van de negende eeuw (896) onder leiding van Árpád, de Donau en de Karpaten zijn overgestoken en Transylvanië zijn binnengekomen. Volgens hen was Transylvanië in die tijd een onbewoonde regio, of hooguit schaars bevolkt met Slavonische stammen. De geromaniseerde bevolking van de voormalige Romeinse provincie Dacia zou op het einde van de derde eeuw voor de oprukkende barbaren naar het gebied ten zuiden van de Donau zijn gevlucht. In de Hongaarse visie zijn de Roemenen dan ook 'laatkomers' die vanaf de dertiende eeuw vanuit hun 'Balkan-thuisland' naar Transylvanië zijn geëmigreerd. De etnische Hongaren beschouwen zichzelf met andere woorden als de eerste stabiele bewoners van Transylvanië die bij de aanvang van de Roemeense immigratie al meer dan drie eeuwen in deze streek hadden geleefd.

- De Hongaren zijn hier de bástinași (= autochtonen), maar hebben, net als de Vlamingen, veel bezetting en overheersing gekend van andere volkeren.
- Wij Hongaren wonen hier al elf eeuwen. In de negende eeuw zijn Hongaarse stammen uit het noorden van het Kaukasus-gebergte vertrokken en naar hier gekomen. Momenteel leven er in die streek nog mensen wiens taal gelijkt op het Hongaars.
- Net zoals de Israëlieten van het oude testament het beloofde land kregen toegewezen, zijn ook de Magyaarse stammen over de bergen gekomen om hun thuisland in bezit te nemen.

Sommige Hongaarse dorpelingen menen bovendien dat niet de Hongaren van Hongarije maar wel de Hongaren van de Transylvaanse bergstreek er ten tijde van vreemde veroveraars zijn in geslaagd om de authentieke Hongaarse cultuur te bewaren. Transylvanië is in hun ogen de bakermat van de Hongaarse beschaving.

In de welbekende Hongaarse mythe over de broers Hunor en Magor worden de stichting van het Hongaarse volk en de vestiging in het Karpatenbekken als mythische - en dus onbetwistbare - gebeurtenissen voorgesteld:

Hunor en Magor, de zonen van koning Nimrod, raken tijdens een jachtrit op een hert het spoor geheel bijster. Op hun dwaaltocht ontdekken zij echter een wild, verborgen, vruchtbaar en schoon land en ze besluiten er zich te vestigen. Maar bij een nadere exploratie van het omliggende gebied stuiten ze op een kampement dat bij afwezigheid van hun leider Bélar en zijn krijgers slechts wordt bewaakt door grijsaards, vrouwen en kinderen. De eersten worden over de kling gejaagd, vrouwen en kinderen worden buitgemaakt. Het toeval wil echter dat zich daaronder ook de twee schone dochters van koning Dula bevinden, en zij zullen aan de zijde van hun nieuwe meesters en metgezellen een heel volk baren, Hunnen en Magyarren genoemd (Schipper 1992: 113-14).

Deze mythe over de geboorte van de Magyarren en de Hunnen 105 wordt op school

tijdens de Hongaarse taallessen¹⁰⁶

De meeste Hongaarse dorpingen zijn de mythe zelf vergeten maar hechten wel nog steeds geloof aan de verwantschap tussen de Hongaren en de Hunnen en dit ondanks het feit dat de moderne officiële Hongaarse geschiedschrijving de theorie van de Huns-Hongaarse continuïteit verwerpt.

Sommige Hongaren beschouwen zich niet enkel als verre verwanten van de Hunnen maar zelfs als directe afstammelingen van Attila's Hunse krijgss stammen.

- Wij Magyarren stammen af van de Hunnen die met zeven stammen uit Azië naar hier zijn gekomen. De leiders van deze stammen zijn: Árpád, Elód, Ond, Kon, Tos, Huba en Töhötöm. Eén van deze leiders is niet naar Pannonië gekomen maar is in de bergen gebleven, hij is de voorouder van de Székely.

- Hongaren en Hunnen vormden in feite éénzelfde volk. Árpád is een rechtstreekse afstamming van Attila.

De aanname van verwantschap of identiteit met de Hunnen laat de Hongaren toe zichzelf fundamenteel als een krijgshaftig nomadenvolk te percipiëren.

Kenmerkend voor de Magyarren is dat ze in hun etnisch zelfbeeld tegelijkertijd andere elementen levendig houden die in feite onverenigbaar zijn met hun identiteit van een nomadisch steppevolk. Hongaren zien hun voorouders namelijk ook als sterk gelovige heroïsche vechters voor de verdediging van het christendom en christelijk Europa. Bij het benadrukken van hun christelijke identiteit verwijzen ze meestal naar de belangrijke historische rol die hun eerste koning heeft gespeeld. Koning Istvan, ook Szent Istvan ('de heilige Stefanus') genoemd, verenigde niet alleen de Hongaarse gebieden tot één groot Hongaars koninkrijk, maar wordt omwille van zijn bekering tot en verdediging van het christendom, ook gezien als het prototype van een christelijke apostolische vorst die rond 1000 na Christus van paus Sylvester II een heilige kroon ontving en bijgevolg met goddelijke gratie over zijn rijk kon regeren.

- Hongarije speelde een cruciale rol voor de veiligheid van het christelijke Europa. Sint Istvan stelde zijn land open voor pelgrimroutes naar Jeruzalem. Hongarije was het levende bastion en schild van christelijk Europa.

- Vele keren heeft Hongarije front gevormd tegen de invallen van vreemde volkeren zoals de Turken en Tataren. Hongarije heeft ervoor gezorgd dat er in West-Europa vrede kon heersen terwijl de Hongaarse bevolking zelf regelmatig werd gedecimeerd door 'de talrijke aanvallen van vreemde volkeren op te vangen.

De Hongaren percipiëren hun volk niet enkel als het schild van het christendom en het christelijke Europa tegen de Islam maar zien zichzelf ook als dappere verdedigers van de Europese liberale idealen zoals volkssoevereiniteit en vrijheid¹⁰⁷.

In de loop van de geschiedenis hebben wij steeds felle weerstand geboden tegen elk vreemd juk. Hongaren laten zich niet zomaar onderwerpen aan vreemd gezag.

- Hongaren zijn dappere mensen die zich in het verleden altijd tegen vreemde heersers hebben verzet.

De Hongaren delen doorgaans de overtuiging dat hun Hongaars-christelijke beschaving superieur is aan de Roemeens-orthodoxe beschaving. Tegenover de Magyarren als een Europees gecultiveerd christelijk volk staan de Roemenen als een niet-gecultiveerd, oosters Balkanvolk.

- Hongaren zijn beter, gecultiveerder en geloviger dan Roemenen. Boven-

dien hebben Hongaren meer respect voor anderen en zijn gastvrijer.

- Hongaren staan een trap hoger dan Roemenen.
- Hongaren zijn Europeser dan Roemenen die qua mentaliteit eerder bij de oosterse volkeren aanleunen. Roemenen kunnen bovendien niet buigen op zo'n rijke lange culturele traditie als wij, er bestaan bijvoorbeeld geen middeleeuwse manuscripten in de Roemeense taal.

De Oláhok (= Hongaarse pejoratieve term voor Roemenen) leefden vroeger als schaapherders in de bergen. Ze zijn de Karpaten overgestoken om in Transylvanië de schapen van Hongaarse herenboeren te hoeden. Daarom noemen wij hen soms mokanyok of ciobani (resp. Hongaarse en Roemeense term voor herders uit de bergen), ook al horen de Roemenen dit helemaal niet graag.

Hongaarse dorpelingen stellen unaniem dat de Roemenen over het algemeen minder werken dan zij. Het Roemeense volk is in hun ogen liever lui dan moe terwijl ze zichzelf graag op één lijn met de Duitsers plaatsen en zich als harde en eerlijke werkers zien. De relatieve welstand van de Transilváneni is volgens hen te danken aan het voormalige Hongaarse beleid en aan de aanwezigheid van Hongaren in dit gebied.

- Roemenen willen goed eten, goed drinken maar niet werken. Ze denken niet na, ze plannen niet. Ze verkiezen tuica.
- Ken je de drie kenmerken van een Roemeen? Hij werkt niet, hij steelt en hij liegt.
- Ten tijde van de C.A.P. gebeurde het vaak dat Roemenen van het dorp (= Dumbrava) niet kwamen opdagen om te helpen. Er werkten altijd zo'n 23 Hongaren en slechts drie Roemenen, dit waren de drie chefs. De Roemeense boeren en boerinnen bleven thuis.
- Hongaren en Roemenen zijn twee totaal verschillende volkeren. Met Roemenen kan je niets beginnen. Sinds de revolutie is hier nog niets gebeurd. Roemenen weten absoluut niet hoe ze iets moeten aanpakken. Roemenen zijn echt niets waard.
- De dorpen en steden in Moldavië, Montenië en Oltenië zijn belangen niet zo goed onderhouden als hier in Transylvanië en ook de huizen zijn er niet zo mooi en comfortabel als hier. Dit komt omdat Roemenen niet werken. Ze laten alles voor wat het is. Roemenen stelen. Nu stelen ook Hongaren, ze worden beïnvloed door de Roemenen. Hier in Dumbrava verzorgen de Roemeense inwoners hun huizen wel goed. Ze richten ze in zoals de Hongaren. De Roemeense dorpsbewoners zijn beïnvloed door de Hongaren. Bovendien gaan ook de Roemenen af en toe naar Boedapest wat ook een positieve invloed op hen heeft.
- Transylvanië heeft cultuur, de andere regio's van Roemenië die beïnvloed zijn door Byzantium niet. Transylvanië is op alle vlakken het verst ontwikkeld en dit is te danken aan het feit dat dit gebied tot het Oostenrijks- Hongaarse rijk heeft behoord en door de aanwezigheid van de Hongaren en Duitsers positief werd beïnvloed.

Waar Hongaren zich vooral aan ergeren is de alomtegenwoordige corruptie in Roemenië, een zwakheid die ze volledig in de schoenen van de Roemenen schuiven.

- Roemenen zijn zeer corrupt. Roemenen die een job zoeken geven zelfs geld aan de chef van een onderneming om aangenomen te worden. Hongaren doen zoiets niet. Hongaren hebben hun trots, zij willen geen compromissen sluiten. Hongaren werken goed en willen voor hun prestaties eerlijk beloond worden.
- Hier heerst totale corruptie. Roemenen zouden alles doen voor geld. Roemenen zijn smecheri (sluwe mensen), zo zijn ze nu eenmaal. Ook wij Magyaren hebben misschien fouten maar wij zouden onszelf nooit verkopen. Het is hier een verrotte

natie. Hier mag je niemand vertrouwen, iedereen is bedrieglijk.

- De maffia van Italië betekent niets in vergelijking met de Roemeense maffia. Zelfs de hoogste rangen zijn hier corrupt. In Hongarije is de situatie anders. Daar wordt de wet gerespecteerd. Hongaren werken en leven niet van leugens en corruptie zoals de Roemenen. De wet is er wet en de politie is er nog politie. In Roemenië bestaat er wel een wetgeving maar elke wet kan op verschillende manieren worden omzeild. De Roemenen zijn er ware specialisten in. De controle door de politie is zeer zwak want ook de politie kan gemakkelijk worden omgekocht.

Tenslotte beschouwen Hongaren zichzelf als echte levensgenieters. Vele Hongaarse (maar ook Roemeense) dorpsvrouwen spreken vol lof over de Hongaarse kookkunst die veel gevarieerder en smakelijker zou zijn dan de Roemeense. Hongaren zien zichzelf ook als uitbundige feestvierders die beschikken over een goed gevoel voor muziek en dans. Doch, tegelijkertijd kenschetsen ze zichzelf als een zeer weemoedig volk. Het weemoedige, nostalgische karakter van de Hongaren zou vooral bij feestgelegenheden naar boven komen.

- Hongaren zijn over het algemeen weemoedig. Ook op feesten heerst er altijd een plechtige maar weemoedige sfeer. Er worden dan gedichten voorgedragen of liederen gezongen die de aanwezigen weemoedig maken. De nostalgische sfeer is echt voelbaar. Zelfs in onze muziek schuilt een weemoed die mede wordt teweeggebracht door het veelvuldig gebruik van de viool. Op feesten zijn we niet echt uitgelaten maar eerder weemoedig.

De belangrijkste actuele stereotypen van de etnisch Hongaarse dorpingen kunnen als volgt worden samengevat:

Belangrijkste actuele stereotypen van etnische Hongaren	
over zichzelf	over etnische Roemenen
* autochtone bevolking	* inwijkelingen
* Europees * verschillend van Székely en van * Hongaarse burgers * schild van christendom en westerse beschaving * verwant met nomadische Hunnen	* niet-Europees, eerder oosters
* cultureel superieur	* cultureel inferieur
* ijverig	* lui, passief
* vrijheidslievend, dapper	* fatalistisch
* levensgenieters weemoedig	* corrupt

De creatie en het behoud van een etnische identiteit bij Transylvaanse Roemenen en Hongaren behelst het gemeenschappelijk delen van een aantal specifieke noties over zichzelf en de 'anderen', noties die op een actieve manier in de huidige context worden geconstrueerd maar tegelijk een levende relatie onderhouden met reeds bestaande percepties.

Kenmerkend voor de Roemeense en Hongaarse gemeenschappen van Transylvanië is dat hun etnisch identiteitsbesef een aantal belangrijke elementen bevat die moeilijk met elkaar te rijmen zijn. Vooreerst maken beide etnische gemeenschappen aanspraak

op eenzelfde historische rol, namelijk die van verdedigers van het christendom en de westerse beschaving. Vervolgens houden de etnische zelfbeelden van de Roemenen en etnische Hongaren twee antithesen in: de eerste antithese gaat over hun positie in Transylvanië (a), de tweede antithese betreft hun Europese identiteit (b).

a) Terwijl de Roemenen betogen dat het gebied Transylvanië reeds twee millenia geleden bewoond werd door hun voorouders, de Daciërs, stellen de Hongaren dat de Roemenen pas ná de komst van de Magyaren in Transylvanië zijn toegekomen en dat de Hongaren erin zijn geslaagd hun autonomie doorheen de moderne tijd te bewaren. Beide etnische groepen zien zichzelf dus als de eerste bewoners van Transylvanië, een gebied dat bovendien door beiden als de 'bakermat' van hun beschaving wordt beschouwd. De vraag naar het eerstgeboorterecht gaat bij velen gepaard met het claimen van 'historische rechten' op dit gebied (Schöipflin & Poulton 1990: 8): in de ogen van de etnische Hongaren is Transylvanië eigenlijk Hongaars, maar door Roemenië in 1920 afgenomen; volgens de etnische Roemenen is Transylvanië Roemeens, maar ten onrechte gedurende eeuwen door de Hongaren als het hunne beschouwd.

b) Zowel de Roemenen als de etnische Hongaren kennen zichzelf een Europese identiteit toe maar sommigen onder hen weigeren de anderen op die manier te erkennen. De Transilvciënen zijn het weliswaar unaniem eens over het 'feit' dat de streek Transylvanië tot Europa behoort, maar kennen elkaar niet eenzelfde graad van 'Europees-zijn' toe. Terwijl de Hongaren zichzelf beschouwen als scheppers van een verfijnde cultuur die actief hebben geparticipeerd in de belangrijkste Europese culturele stromingen, zien zij de Roemenen als een 'herders- en boerenfolk' dat tot een niet-westerse beschavingsvorm - het zogenaamde byzantinisme'- behoort. De Transylvaanse Roemenen van hun kant zijn ervan overtuigd dat ze - als afstammelingen van het Daco-Romeinse folk - in essentie een Europees folk zijn. Het Roemeense culturele leven heeft volgens hen doorheen de historische wisselvalligheden steeds een nauwe band met de westerse beschaving onderhouden. De Hongaren zijn in hun ogen als ongekultiveerde barbaren het westen binnengetrokken en hadden de Roemeense bevolking aanvankelijk niets te bieden.

Ondanks de vele tegenstrijdigheden in hun opvattingen zijn de Roemenen en etnische Hongaren van Transylvanië zich bewust van hun gemeenschappelijk behoren tot één en dezelfde cultureel-geografische entiteit, namelijk Transylvanië, die door allen als 'beschaafder dan de de rest van Roemenië' wordt beschouwd¹⁰⁸.

Transylvaanse Roemenen zien zichzelf dan ook als Europees dan hun Roemeense broeders die in de andere historische streken wonen.

Het gebied Transylvanië is zowel voor de identiteit van de Transylvaanse Roemenen als voor die van de Transylvaanse Hongaren van groot belang⁹ Toch zullen een aantal andere Roemenen - vooral zij die in Transylvanië zijn ingeweken en zij die doordrongen zijn van het Roemeense nationalistische discours - dit minimaliseren en vooral de éénheid van Roemenië op de voorgrond plaatsen.

5.2. Opvattingen over het interetnisch samenleven

De bespreking van de etnische stereotypering wijst uit dat een aantal noties van de éne etnische gemeenschap onverzoenbaar zijn met een aantal collectieve percepties van de andere gemeenschap. Men kan zich terecht afvragen of deze verscheidenheid aan -

soms tegenstrijdige - opvattingen het harmonieus interetnisch samenleven niet sterk bemoeilijkt. De studie van de huidige sociale organisatie van de dorpsgemeenschap (Deel I) heeft deze vraag reeds deels beantwoord: mits het naleven van een aantal principes van segregatie en integratie, is een vreedzaam samenleven in een dorpscontext goed mogelijk. Ook spontane uitlatingen over het interetnisch samenleven wijzen in deze richting:

- We komen goed overeen, er zijn hier geen problemen. Op de televisie toont men problemen tussen Roemenen en Hongaren, maar hier is dat niet zo (Roemeense vrouw van Dumbrava).
- Het zogenaamde interetnische probleem in Transylvanië is een vals probleem, door politici in het leven geroepen. Zij trachten deze 'problematiek' op de voorgrond te schuiven zodat de aandacht wordt afgeleid van de echte prangende problemen die sociaal en economisch van aard zijn (Hongaarse vrouw van Făget).
- Er zijn hier helemaal geen problemen tussen Roemenen en Hongaren. Enkel de politici maken een onderscheid tussen de mensen op basis van hun etniciteit. Zij doen dit omdat ze hierbij zelf voordeel hebben en kost wat kost hun mandaat willen behouden (Hongaarse man van Mánástireni).
- In Dumbrava zijn de relaties tussen de Roemenen en de Hongaren zeer goed. En dit was vroeger ook zo, zelfs ten tijde van de Hongaarse bezetting (= tweede wereldoorlog). We leven hier als broeders. Bij belangrijke feestgelegenheden en op begrafenissen van Roemenen zijn ook Hongaren aanwezig en omgekeerd (Roemeens paar uit Dumbrava).
- Het is prima dat u de situatie ter plaatse bekijkt want de media schetsen een verkeerd beeld over het samenleven. Er zijn wel spanningen maar enkel op het politieke vlak, op lokaal vlak komen de mensen goed overeen. En dit is altijd zo geweest (Hongaarse eerste schepen van Căpuș Mare).
- De internationale media schetsen een vertekend beeld. Volgens vele westerse kranten zouden interetnische spanningen en conflicten momenteel hoogtij vieren in Transylvanië. Wel, in werkelijkheid zijn er in het dagelijkse leven helemaal geen spanningen (Roemeense man van Făget).

Uitspraken over het interetnisch samenleven leveren een redelijk coherent beeld op: zo goed als iedereen is het erover eens dat het dagdagelijks samenleven van de Roemenen en etnische Hongaren harmonieus verloopt. Opvallend is dat in spontane opmerkingen de Zigeuners zelden of nooit ter sprake worden gebracht. Roemeense en Hongaarse dorpelingen associëren het concept 'coexistenta interetnică' steeds met het samenleven van Roemenen, etnische Hongaren en eventueel etnische Duitsers, maar niet met Zigeuners.

De meesten zijn van mening dat er vooral onder politici en in de media over etnische kwesties wordt gekibbeld. Volgens sommigen roeren politici vanuit hun opportunistische verdeel-en-heers politiek doelbewust etnische gevoeligheden aan, anderen zien de 'creatie van etnische problemen' op het politieke niveau eerder als een afleidingsmanoeuvre om de aandacht van de prangende socio-economische problemen af te wentelen.

Tenslotte is het voor de Roemenen zeer belangrijk dat het 'traditioneel probleemloos samenleven' zoals zij dit zelf ervaren of beschrijven ook erkenning geniet in de ogen van buitenstaanders. Als reactie op het negatieve beeld dat in het buitenland over het minderhedenbeleid van Roemenië wordt opgehangen, benadrukken de Roemenen het

beeld van een harmonische samenleving waarin de rechten van de Hongaren worden geëerbiedigd.

Andere uitlatingen tonen aan dat het harmonieus samenleven zelfs gezien wordt als een pijler van de Transylvaanse samenleving. Interetnische verdraagzaamheid zou hier een aloude traditionele waarde zijn. Wanneer er toch over interetnische moeilijkheden in Transylvanië wordt gepraat, schrijven de dorpingen deze meestal toe aan de houding van niet-autochtone Roemeense inwoners¹¹⁰ die geen echte voeling hebben met de Transylvaanse denk- en leefwijze ofwel aan de chauvinistische Hongaarstalige Székely. Zoals eerder vermeld zijn de Székely en de zogenaamde 'zuivere' Roemenen bevolkingsgroepen waarvan de Transylvaanse Roemenen en Hongaren zich distantiëren.

- Hier in Ardeal leven de Roemenen en Hongaren vredig samen en dit is al eeuwen zo geweest. Het is in feite kenmerkend voor Ardeal. Indien er spanningen zijn, zijn deze het gevolg van een confrontatie tussen etnische Hongaren en 'zuivere' Roemenen die in een homogeen Roemeense omgeving zoals in Wallachije of Moldavië zijn opgegroeid en naar Transylvanië zijn geëmigreerd (Roemeense dichter Mircea Goga van Cluj).

- Indien er etnische conflicten of problemen zijn is het daar waar de Székely wonen. Ze willen er geen Roemenen (Hongaarse vrouw van Dumbrava).

- In tegenstelling tot de Banat zijn er in Transylvanië tegenwoordig wel interetnische problemen: in de provincies Harghita en Covasna kunnen de Roemenen geen normaal leven meer leiden. De Hongaren, met name de Székely, maken hen het leven zuur. Een Roemeen wordt er bijvoorbeeld in de winkels met grote tegenzin bediend (Roemeense vrouw van Făget).

- In Harghita en Covasna zijn er problemen tussen de etnische Hongaren (= Székely) en de Roemenen. De Hongaren zijn daar namelijk sterk aan hun Hongaars-zijn gehecht en weigeren Roemeens te spreken. Zij eisen dat het onderwijs, vanaf de peuter- en kleuterschool tot en met de universitaire opleidingen, in de Hongaarse taal zou moeten worden gegeven (Roemeens-Hongaarse man van Aiud).

Er blijkt dus onder de Transylvaanse dorpingen die dagdagelijks met mensen van de andere etnische gemeenschap samenleven een tendens te bestaan om de problematiek van de interetnische spanningen niet in de eigen dorpsgemeenschap te situeren maar toe te schrijven aan 'anderen', voornamelijk politici, Roemeense inwijkelingen of het Székely-volk. In discussies over etno-historische thema's kunnen etnisch gelijke dorpingen de andere etnische gemeenschap collectief veroordelen terwijl ze tegelijkertijd hun etnisch onderscheiden dorpsgenoten als een uitzondering beschouwen die geen enkele schuld treft.

Doch, scherpe observatie maakt duidelijk dat 'goed overeenkomen met elkaar' niet een complete afwezigheid van wrevel en latente spanningen betekent.

Ik wees er reeds op dat de delicate taalkwestie ook in kleine dorpsgemeenschappen aanwezig is. Verder bestaat er onder de Roemeense en Hongaarse dorpingen onenigheid over de vraag of het hele scala van onderwijsvoorzieningen, inclusief het universitaire onderwijs, ook in de Hongaarse taal moet worden verzorgd. De meerderheid van de etnische Hongaren menen van wel, de Roemenen vinden van niet.

Slechts enkele Hongaarse dorpingen, waaronder de Hongaarse dominees van de

bestudeerde dorpen, ervaren het interetnische samenleven in Transylvanië eerder als discriminerend dan als harmonisch.

Zij maken gewag van occasionele discriminerende praktijken of spanningen binnen het eigen dorp:

- Hier in Mánástireni is het voor Hongaren heel moeilijk om een zelfstandige zaak op te richten. Het gemeentepersoneel, allemaal Roemenen, probeert de initiatieven van de Hongaren van het dorp te fnuiken door het in orde maken van de nodige formaliteiten systematisch op de lange baan te schuiven (Hongaarse dominee van Mánástireni).
- Magyaren en Roemenen komen hier goed overeen, maar er zijn bepaalde onderwerpen die ik in het bijzijn van Roemenen liever niet aanraak omdat ze me dan van Hongaars chauvinisme en nationalisme zouden kunnen beschuldigen. Openlijk spreken over gebeurtenissen van tijdens de tweede wereldoorlog of over Avram Iancu, de 'verrader' van de revolutie van 1848, dat durf ik hier niet (Hongaarse man van Mánástireni).

Roemenen van hun kant stellen wel eens dat etnische Hongaren zich al te vlug gediscrimineerd voelen en in feite méér rechten eisen dan de Roemeense meerderheid:

- Sinds de revolutie klagen vele Hongaren over zogenaamde etnische discriminatie. Ze zouden, zo menen ze, minder rechten genieten dan wij. Maar dit klopt niet. De Hongaren hebben precies dezelfde rechten als de Roemeense inwoners, niet meer maar ook niet minder. Maar Hongaren klagen graag en willen in feite méér rechten en voordelen dan wij. Dit is ontoelaatbaar. Ze hebben te veel noten op hun zang (Roemeense vrouw van Mánástireni).
- De Hongaren van Transylvanië hebben evenveel rechten als de Roemeense inwoners: ze mogen hun eigen taal spreken, hebben Hongaarstalige scholen, mogen hun eigen godsdienst belijden en zich politiek organiseren. Toch zijn ze nog niet tevreden. Ze willen in feite bevoordeeld worden. Indien Roemenen in Hongarije zouden leven zou de situatie totaal anders zijn: de Roemenen zouden verplicht zijn Hongaars te spreken en ze zouden geen Roemeense scholen krijgen. De Hongaren van hier hoeven dus niet te klagen (Roemeense man van Dumbrava).
- Hongaren zijn overgevoelig voor elke mogelijke vorm van discriminatie. Wanneer etnische Hongaren hun zin niet krijgen beweren ze al te vlug dat ze worden gediscrimineerd. In feite willen ze méér rechten dan de Roemenen (Roemeense vrouw van Mánástireni).

Het samengaan van onkritische positieve etnische zelfbeelden, een hoofdzakelijk pejoratief beeld over de anderen én de ontkenning van het bestaan van interetnische problemen is kenmerkend voor de actuele opvattingen over inter-etniciteit in Transylvanië.

Transylvaanse dorpelingen stellen dat het dagelijkse leven in een pluri-etnische omgeving totaal verschilt van het discours van politieke en eventueel intellectuele elites, en wel in die zin dat de praktijk wordt gekenmerkt door tolerantie en het theoretische discours door intolerantie. Etnische problemen worden in hun ogen in en door het politieke discours gecreëerd en door de media onder de bevolking bekendgemaakt en gestimuleerd. Dat de lokale interetnische coëxistentie fundamenteel een tolerante samenleving is, wordt als vanzelfsprekend aangenomen. Meer nog, de dorpelingen stellen tolerantie en een harmonieus samenleven als belangrijke sociale normen binnen hun pluri-etnische dorpsgemeenschap voorop.

Maar, de algemene aanname van lokale tolerantie en solidariteit gaat gepaard met een ophemelen van de eigen etnische gemeenschap en een negatieve stereotypering van de anderen. Lokale tolerantie sluit een etnonationalistisch discours met fixatie op een symbolisch verleden niet uit. Deze ambivalentie wordt door de dorpingen in zekere zin 'opgelost' door zich in hun etno-nationalistisch discours voornamelijk te richten naar de 'verre anderen' in plaats van naar de eigen dorpsgenoten. Een oprechte tolerantie - en soms zelfs waardering - jegens de dorps- of streekgenoten behorende tot de andere etnische gemeenschap kan hand in hand gaan met een latente of actieve intolerantie tegenover de 'verre anderen'.

In feite maken de dorpingen het onderscheid tussen 'onze Hongaren' en 'dé Hongaren' en tussen 'onze Roemenen' en 'dé Roemenen'. Interetnische tolerantie maakt voor de meesten fundamenteel deel uit van de lokale of regionale leefwereld terwijl etnische problemen zich in hun ogen elders situeren (bv. in de Székelystreek) of kunnen ontstaan wanneer 'immigranten van andere streken' de plaatselijke sociale normen van de vreedzame coëxistentie niet begrijpen of niet willen respecteren.

Voor de dorpingen is zowel een eigen etnische als een regionale trans-etnische identiteit betekenisvol. In de streek van Cluj, kan het regionale trans-etnische bewustzijn met het zogenaamde 'Transylvaanse bewustzijn' worden geïdentificeerd¹¹¹

De dorpingen zijn er zich van bewust dat de geschiedenis van Transylvanië niet enkel wordt gekenmerkt door conflicten tussen Roemenen en Hongaren, maar dat de etnische gemeenschappen van Transylvanië door de eeuwenlange traditie van het dagdagelijkse interetnisch samenleven een gemeenschappelijke Transylvaanse cultuur delen. De meesten zijn van mening dat deze gemeenschappelijke regionale identiteit verder ook verbonden is met de betere economische situatie van de streek en met hun historische oriëntatie op het westen. Tenslotte delen de Transilvcineni een gemeenschappelijke argwaan tegenover het 'Balkanische' centrum van het land, Boekarest.

6. Historische verankering van het Roemeens en Hongaars etnisch identiteitsbesef

Zoals blijkt uit vorig hoofdstuk wordt het identiteitsbesef van Transylvaanse dorpelingen gekenmerkt door het samengaan van een eigen etnisch bewustzijn én een meta-etnisch regionaal of Transylvaans bewustzijn. Het etnisch identiteitsbesef wordt vooral verwoord in termen die ontleend zijn aan het etno-nationalistische discours. De meeste opvattingen en etnische stereotypen over zichzelf en de anderen vormen geen recente creaties maar zijn het resultaat van een lang historisch groeiproces. Terecht wijst Pilon er op dat elk volk een eigen specifiek verleden heeft en dat their experiences with self-government, with enslaving or being enslaved by others, are part of their national memories. These memories then form part of a nation's 'mentality' and its member's attitudes toward themselves and others. They are as important to understanding the complex nature of national self-image as are the linguistic, cultural, and territorial dimensions' (Pilon 1992: 21).

Het actuele etnisch identiteitsbesef van de Transylvaanse Hongaren en Roemenen kan enkel worden begrepen als een continu proces indien het wordt geplaatst binnen een bredere historische context. 'History continues to work through the present' stelt Silverman en argumenteert terecht dat cultural analysis must guard against reading off history from ideological constructions of the past. If people do have a story that they like to tell about themselves, that story does not supply the (historical) understanding that the anthropologist needs. His job is to explain why they ever started to tell that story and what it has to do with what actually happened' (Silverman 1979: 432).

Dit is meteen het opzet dit hoofdstuk. Er wordt meer bepaald nagegaan hoe er in het huidige etnische discours in feite een socio-culturele matrix actief is die zijn wortels heeft in specifieke politieke, sociale en economische omstandigheden uit voorbije eeuwen. Hierbij zal bijzondere aandacht worden besteed aan de rollen die taal en religie in het etnogeneseproces van de Transylvaanse Magyaren en Roemenen hebben gespeeld. Daarnaast zal worden aangetoond dat het contact met een andere bevolkingsgroep kan fungeren als katalysator in het proces van etnische bewustwording van een gemeenschap waarbij de etnisch-culturele norm van de éne bevolkingsgroep een invloed heeft op de etnisch-culturele norm van de andere groep. Een diachrone analyse van het etno-geneseproces en van de ontwikkeling van het nationalisme zal ook meer inzicht brengen in de polemiek over de historische autochtonen en hun vermeende biologische continuïteit, begrippen waarop beide gemeenschappen zich eeuwenlang hebben beroepen om zich als de legitieme bewoners van Transylvanië op te werpen. Deze polemiek is een goed voorbeeld van de manier waarop geschiedenis als onderdeel van het nationalistisch-etnisch discours kan worden gemanipuleerd.

In feite vormt een historische analyse van de etnogenetische processen op meso- en macrovlak een essentiële aanvulling bij de synchrone bespreking van het interetnisch samenlevingsmodel op microniveau van Deel I.

Vooreerst bekijk ik de zogenaamde proto-nationalistische fase door de factoren uiteen te zetten die de basis hebben gevormd van de ontwikkeling van een eigen etnisch of nationaal bewustzijn bij de verschillende gemeenschappen van Transylvanië. De

volgende stap heeft betrekking op het ontstaan van de moderne nationalistische oriëntaties.

Er valt uiteraard heel wat meer te zeggen over de ontwikkeling van het Roemeense en Hongaarse nationalisme dan hetgeen hier naar voren wordt gebracht. Ik kan hier, gezien het bestek van mijn studie, slechts enkele aspecten van deze evolutie belichten. Doch, aangezien ik, als antropoloog, niet de bedoeling heb om een exhaustieve historische reconstructie te brengen maar de analyse van het verleden volledig ten dienste staat van het begrip van het huidige etnische discours en interetnisch samenleven, kan een belichting van enkele cruciale momenten en ontwikkelingen mijns inziens volstaan.

6.1. De ontwikkeling van de *Unio Trium Nationum* tijdens de middeleeuwen

Een onderzoek naar de ontwikkeling van het etnisch identiteitsbesef van de Roemenen en Hongaren van Transylvanië leidt onvermijdelijk naar de middeleeuwen. Aan het einde van de negende eeuw werd Transylvanië door Hongaarse stammen gecontroleerd. De tot het christendom bekeerde Hongaarse koning István integreerde in 1003 de Hongaarse gebieden in zijn koninkrijk en zijn onderdanen namen geleidelijk de katholieke godsdienst aan. In Transylvanië ontwikkelde zich een unieke feodale samenleving waarbij de verschillende standen enigszins waren gebaseerd op de verschillende etnische gemeenschappen maar er tegelijkertijd ook door werden doorkruist. De Transylvaanse standen, die grotendeels - doch niet volledig - met de etnische gemeenschappen samenvielen, werden gekenmerkt door een gemeenschappelijkheid van economische, sociale en politieke belangen alsook door een sterke verbondenheid met bepaalde territoria binnen Transylvanië, territoria waarvan de bevolking evenwel in veel gevallen etnisch heterogeen was samengesteld. De drie standen die tijdens de middeleeuwen en in de moderne tijd binnen bepaalde delen van Transylvanië een aantal rechten en privileges genoten waren: ***de Magyaren, de Székely en de Saksen.***

6.1.1. Magyaren

Tijdens de politieke crisis van de dertiende en vooral de veertiende eeuw organiseerden rijke Hongaarse landeigenaars, Hongaarse koninklijke krijgers (serviens regis) en kasteeldienaars zichzelf in een wettelijke aparte stand of *natio*¹¹².

Hun gemeenschappelijke kenmerken bestonden uit het recht op persoonlijk bezit en landeigendom, onderwerping aan de jurisdictie van de Hongaarse koning en het recht en tevens de plicht om de militaire dienst te vervullen. Territoriaal gezien was deze groep Hongaren, of de zogenaamde Hongaarse adel van Transylvanië, verbonden met zeven graafschappen (*cominatus*) binnen Transylvanië waarbinnen zij over privé-bezit konden beschikken en van hun rechten en vrijheden konden genieten (Vogel 1995: 70).

Hoewel het belangrijkste deel van deze zich ontwikkelende adellijke stand bestond uit afstammelingen van de Hongaarse stammen die zich vanaf het einde van de negende eeuw in Transylvanië hadden gevestigd, nam de Hongaarse adel ook een aantal leidende figuren van de Saksen - met name die Gräfen of gerebek - en van de Székely in zijn gelederen op. Daarnaast werden ook leiders van de Roemeense gemeenschap die hun militaire dienst hadden gedaan, de zogenaamde *kenezek* (in het Hongaars) of *cneaz* (in het Roemeens), in de Hongaarse adellijke stand geïntegreerd en geassimileerd. In feite hoorden allen die een adellijke titel droegen, politieke rechten

genoten, landgoederen bezaten of een administratieve post bekleedden binnen het territorium van de zeven Transylvaanse graafschappen, onafgezien van hun etnische origine, tot de Hongaarse feodale stand of de *Natio Hungarica* (Vogel 1995: 70).

Cruciaal voor het zelfconcept van de *Natio Hungarica* was hun specifieke relatie met de koning, wiens macht in de dertiende eeuw, meer bepaald in 1222, constitutioneel was vastgelegd en waarbij de adel voor zichzelf het recht op een wetgevende rol had veiliggesteld. De Hongaarse adel bekleedde met andere woorden een zeer sterke positie tegenover de koning en zag het als zijn recht om elk koninklijk streven naar een sterke gecentraliseerde staat te beteugelen. Dit recht stond bekend onder de naam *ius resistendi* en zou vooral ten tijde van het Habsburgse bewind een voorname rol gaan spelen (Verdery 1983: 81 en Verdery 1985: 71).

6.1.2. Székely

Omdat het Hongaarssprekend Székely-volk in het zuidoosten van Transylvarië bepaalde vrijheden verworf, waaronder het recht op eigen grondbezit en het recht en de plicht om oorlog te gaan voeren, werden ook zij als een aparte natio erkend: *de Natio Siculica*. Deze natio behield haar privileges en rechten binnen haar gebied (Székelyföld of Székely Szekek) tot in de negentiende eeuw.

6.1.3. Saksen

Tenslotte groeiden ook de Duitssprekende Saksen uit tot een aparte natio. Hun privileges waren gegrondvest op het *Andreanum*, het charter van 1224 van koning András II, waarin de koning de Saksische gemeenschap van de stad Sibiu en omgeving een zekere politieke autonomie verleende. In 1486 breidde koning Matthias (1458-1490) het toepassingsgebied van de privileges van de Saksen uit tot hun ganse territorium (Szászföld of Királyföld) zodat de Saksische gemeenschap - die voornamelijk bestond uit vrije boeren en stedelingen - zich tegenover de Hongaarse adel en de Székely als een eigen wettelijke entiteit kon opstellen. De Saksische patriciërs hielden sterk aan hun macht en privileges en stemden een wet die enkel Duitsers toeliet om een woonst in de Duitse steden te kopen. Op die manier kwam de Saksische stand of de *Natio Saxonica* tot stand.

6.1.4. de Unio Trium Nationum

Onder het impact van de groeiende Turkse bedreiging voor Transylvarië en door de boerenopstand van 1437 besloten de drie Transylvaanse standen om zich in een alliantie te verenigen teneinde sterker te staan tegen zowel de Ottomanen als de ontevreden lijfeigenen en boeren. Deze alliantie staat bekend als de *Unio Trium Nationum* of 'de unie van de drie naties'. Hoewel deze unie, aangegaan in 1437, in feite een occasionele alliantie was, heeft ze het politieke en sociale leven in Transylvarië tot in de Moderne tijd sterk bepaald. Sinds de oprichting van de Unio werd Transylvarië geregeerd door een Rijksdag die was samengesteld uit afgevaardigden van de drie natio's.

De orthodoxe Roemenen van Transylvarië waren, ondanks hun aanzienlijk bevolkingsaantal, in de Rijksdag niet vertegenwoordigd. Bovendien genoten enkel de leden van de natio's politieke en burgerlijke rechten zodat de coëxistentie van de verschillende etnische gemeenschappen werd gekenmerkt door een formele ongelijkheid. De structurele discriminatie betekende dat de overgrote meerderheid van de Transylvaanse Roemenen die in het gebied van de *Natio Hungarica* leefden, horigen waren, hetzij van de lokale Hongaarse adel, hetzij van Roemeense heren die

in de Hongaarse natio waren ingelijfd. Horigen genoten, onafhankelijk van hun etniciteit, geen politieke rechten. Roemenen konden slechts een zekere maatschappelijke positie verwerven door hun opname in een natio wat evenwel onder meer de bekering tot het katholicisme impliceerde (The Romanian Research Group 1977: 139).

6.2. Etnisch identiteitsbewustzijn in het vorstendom Transylvanië (1541-1690)

In de late middeleeuwen moest het Hongaarse rijk geregeld met Ottomaanse aanvallen afrekenen tot de Hongaren tenslotte, in 1526, door de Ottomanen werden verslagen en hun koning verloren. De uitbreiding van de Turkse macht in Centraal-Europa en de ineenstorting van het Hongaarse koninkrijk na 1541 leidde tot het ontstaan van een apart Transylvaans vorstendom.

Transylvanië werd voortaan bestuurd door Hongaarse vorsten - zoals Zsigmond János (1526-1540), Zsigmond János II (1556-1571), Báthory István (1571-1583), Bocksai István (1605-1606), Bethlen Gábor (1613-1629), Rákóczi György I (1630-1648) en Rákóczi György II (1648-1660) - die in ruil voor hun erkenning van de suprematie van de Turkse sultan, een grote mate van interne autonomie kregen.

6.2.1. Hongaarse historische mythen ten tijde van de Ottomanen

Deze twee historische gebeurtenissen, enerzijds de verbeterde strijd van de Hongaren tegen de Turken en anderzijds het autonome statuut van Transylvanië, hebben voor de ontwikkeling van het Hongaarse collectieve bewustzijn een cruciale rol gespeeld. Vooreerst hebben deze historische omstandigheden bij de Magyaren de overtuiging gewekt dat zij als christelijk volk een verwoede strijd hebben geleverd om het westerse christendom van de nefaste invloed van of overrompeling door de Islamitische Turken te vrijwaren. Transylvanië, dat na de val van het Hongaarse rijk onafhankelijk bleef, werd in Hongaarse documenten van de late middeleeuwen bestempeld als 'de schaduw van de Turkse macht', het laatste christelijk bastion tegen de oprukkende Islam en de ultieme draagster van de Hongaarse cultuur (Vogel 1995: 69). Legendes over koning Szent István en over de latere koning Szent László bestonden reeds in de elfde en twaalfde eeuw maar werden vooral in die tijd, toen de Hongaarse leiders met Ottomaanse aanvallen te kampen hadden, opgerakeld. Hierbij stelde men de Hongaarse koningen István en László voor als archetypes van echte christelijke voorvechters (Szanyi 1993: 38). Volgens Barany werd het beeld van Hongarije als het schild van het christendom, dat historisch gezien is gebaseerd op de strijd van de Hongaren tegen de Ottomanen, reeds vanaf de zestiende eeuw sterk gepopulariseerd onder het Magyaarse volk (Barany 1981: 349).

Aan de andere kant gaf de politieke suprematie van de Ottomanen ook aanleiding tot de opbloei van een alternatieve krachtige mythe, met name de Hongaarse afstammingsmythe van de Hunnen waarin de Turanische oorsprong en de nomadische leefwijze van de Magyaren centraal stonden. In zijn zoektocht naar identiteitsopbouwende elementen greep de Hongaarse adel naar middeleeuwse Hongaarse kronieken waarin de Hunnen en de Hongaren als verwante, of zelfs identieke, volkeren werden voorgesteld.

Deze continuïteitsgedachte is bijvoorbeeld terug te vinden in de dertiende- eeuwse kroniek *Gesta Hungarorum* ('de daden van de Hongaren'), waarin de auteur - wellicht Kéza Simon - door de mythe van Hunor en Magor, de stichters van de Hunnen en de Magyaren, de genealogische geschiedenis van deze twee volkeren met elkaar verbond.

De Hunnenleider Attila wordt in dit geschrift verheerlijkt als een heroïsche nomadische koning. De middeleeuwse kronieken grepen de virtuele continuïteit tussen de Hunnen en de Hongaren aan als een historisch argument om de Hongaarse verovering van het Karpatenbekken en de Hongaarse staatsinrichting in dit gebied te rechtvaardigen (Szdnyi 1993: 39). In de late middeleeuwen werden deze afstammingsmythe en de romantische bewondering voor de heldhaftige Hunnen door een deel van de Magyaren weer tot leven gebracht teneinde hun 'Turanische neven' (i.e. de Turken) tot de erkenning van hun verworven rechten en privileges te overhalen (Armstrong 1982: 50-51). De Natio Hungarica beschouwde de vermeende Huns-Hongaarse continuïteit met andere woorden als een legitieme bron van politieke rechten.

6.2.2. De Reformatie in Transylvarië

De Ottomaanse sultans waren op de eerste plaats geïnteresseerd in het innen van taksen en veel minder in het binnenlands beleid van Transylvarië. Dit betekende concreet dat de Turkse overheid de politieke constitutie van 'de unie van de drie naties' - Magyaren, Székely en Saksen - erkende en de Hongaarse vorsten de ruimte gaf om Transylvarië tot een zelfstandig vorstendom te ontwikkelen. De autonome status van dit gebied binnen het Osmaanse rijk schiep relatief gunstige voorwaarden voor hetgeen . de geschiedenis zou ingaan als de bloeiperiode van Transylvarië.

De periode van de creatie en consolidatie van een onafhankelijke Transylvaanse staat viel samen met de opkomst en verspreiding van het humanisme en de Reformatie. Ironisch genoeg heeft de uitbreiding van het Islamistische Ottomaanse rijk precies in de kaart van deze Hervormingsbeweging gespeeld. Vooreerst betekende de oorlog tegen de Turken voor Transylvarië zo'n zware financiële last dat de Transylvaanse vorst Szapolyai János (1487-1540) genooddaakt was om een deel van de landgoederen van de katholieke bisdommen Oradea en Alba Iulia te confisqueren (Chaunu 1990: 226).

Vervolgens bracht de ineenstorting van het Hongaarse rijk met zich mee dat de geplande rigoureuze wetten waarmee het katholieke Hongaarse beleid de protestanten wou fnuiken¹¹³, niet werden uitgevoerd (Chaunu 1990: 224, 225). Ten derde voerden de Ottomaanse heersers een redelijk tolerant beleid ten aanzien van de verschillende godsdiensten binnen de door hen veroverde gebieden. En hoewel de Turkse autoriteiten zich over het algemeen niet met religieuze disputen bemoeiden, verkozen ze toch dat hun onderdanen niet onder de jurisdictie van de paus vielen omdat Rome dikwijls steun verleende aan hun grootste vijand, namelijk de Habsburgers (Chaunu 1990: 226). Tenslotte speelde ook een theologisch element in het voordeel van de Reformatie. Voor de Hongaarse adel was de Turkse bezetting een doorn in het oog. Omdat de doctrine van de hervormden inhield dat de persoonlijke redding van de menselijke ziel enkel en alleen in het geloof en in de genade van God (*sola gratia*) ligt, vond een deel van de Transylvaanse bevolking precies in dit 'gezuiverde' christelijke geloof de kracht om het leven onder vreemde niet-christelijke heersers leefbaar te maken.

Mede hierdoor vond de Hervormingsbeweging in Transylvarië een sterke aanhang (Révész 1956: 8).

a) de Reformatie onder de Saksen

Terwijl het westen van Hongarije de katholieke kerk trouw bleef, kon de Reformatie zich in het aan de Turken schatplichtige maar verder politiek onafhankelijke

vorstendom Transylvanië (1541-1690) vrij verspreiden. Daar de geschriften van Luther oorspronkelijk enkel in het Duits waren geredigeerd vond de Reformatie eerst en vooral onder de Duitssprekende bevolking van de vorstelijke vrijsteden ingang (Révész 1956: 6). In november van 1545 besliste de Nationale Vergadering van de Saksen dat de geloofsbelijdenis van Augsburg uniform moest worden aangenomen. Kenmerkend voor de bekering van de Saksen tot het Lutheranisme was haar collectief karakter: de Duitse gemeenschap nam als een éénheid de Lutherse leer aan en wanneer er naderhand een individu van deze geloofsovertuigingen afstand deed werd hij zowel in religieuze als in 'nationale' zin uit zijn gemeenschap uitgesloten (Révész 1956: 26). Zo verloren de Duitse Lutherse predikanten Kaspar Helth en Franz Hertel met hun overgang tot het Calvinisme hun Saksische identiteit en werden voortaan Heltai Gáspár en David Ferenc genoemd.

Reeds in het midden van de zestiende eeuw, in 1553, verkoos de Saksische clerus een eigen Lutherse bisschop, Paul Wiener genaamd (Képeczi 1994: 287). Hiermee was het fundament van de Saksische Lutherse kerk gelegd, een kerk die zich doorheen de eeuwen goed staande wist te houden en die, samen met de Saksische territoriale autonomie, een beslissende rol heeft gespeeld bij het overleven van de Saksen als een etnische gemeenschap (Verdery 1985).

De verspreiding van het Lutheranisme onder de Saksische gemeenschap ging gepaard met een Duitse culturele bloeiperiode. De leer van Luther werd vooral verkondigd en verspreid door Johannes Honterus die reeds in 1538/1539 in de Transylvaanse stad Brasov een drukpers liet installeren om zijn populaire werken over theologie en geografie in zijn eigen stad en taal te kunnen publiceren (Képeczi 1994: 287). Niet enkel in de boekdrukkunst maar ook op het publieke forum van Királyföld (de Saksenstreek) maakte de Duitse taal een ware opmars terwijl het Latijn steeds minder werd gebruikt. Geleidelijk aan ontstond er onder de Duitse bourgeoisie van Transylvanië een zeker 'Duits bewustzijn', een bewustzijn dat door de bestaande economische banden tussen de Transylvaanse Saksische steden en het Habsburgse rijk, nog werd versterkt. Net als de Hongaarse adel en de Székely wendden ook de etnische Duitsers de geschiedenis aan als een betrouwbare rechtsbron bij politieke argumentatie.

In de zeventiende eeuw verscheen er zelfs een Saksische continuïteitstheorie volgens dewelke de Daciërs-Goten-Saksen één en hetzelfde volk waren. De Saksen waren volgens deze theorie de oudste inwoners van Transylvanië. Maar de Saksische continuïteitstheorie was slechts een kort leven beschoren. Reeds op het einde van de zeventiende eeuw weerlegde de Saksische graaf Valentin Frank von Frankenstein deze theorie en bewees, aan de hand van een analyse van het Andreanum, dat de Saksen zich gedurende de regeringsperiode van koning Géza II (1141-1162) in Transylvanië hadden gevestigd (Vogel 1995: 76).

b) de Reformatie onder de Hongaren

Een paar jaar nadat de Saksen het Lutheranisme hadden aangenomen, begonnen zich ook Hongaren tot deze godsdienst te bekeren. Het centrum van de Transylvaanse Hongaarse Lutherse kerk was gelegen in Cluj. Dankzij de drukpers die deze stad sinds 1550 bezat konden al gauw Hongaarse vertalingen van Bijbelteksten worden gedrukt en verspreid (Képeczi 1994: 288).

Maar het Lutheranisme had nog maar pas onder de Hongaarse bevolking van Transylvanië ingang gevonden toen de tweede golf van de Reformatie, het

Calvinisme, deze streek overspoelde. De Lutherse bisschop van Cluj, Dávid Ferenc, was oorspronkelijk sterk tegen de Calvinistische leer gekant, maar hevige discussies met fervente Calvinisten deden zijn geloof in de Lutherse leer wankelen en in 1559 bekeerde ook hij zich tot het Calvinisme. In navolging van het gangbare principe cuius regio, eius religio namen samen met hem ook de Hongaarse burgers van Cluj de geloofsbelijdenis van Calvin aan¹¹⁴ (KOpeczi 1994: 289). In 1564 sloot Szigmond János, de toenmalige prins van Transylvanië, zich bij de Calvinistische gemeenschap aan waardoor deze godsdienst officieel werd erkend (Chaunu 1990: 228).

Tenslotte bereikte ook het anti-trinitarisme of het unitarisme, vooral door de prediking van de Italiaanse arts Giorgio Blandrata (1515 - ca.1590), het gebied Transylvanië. Het unitarisme is een eerder intellectuele benadering van theologie die, in de naam van de menselijke rede, het christelijk dogma van de Drieëenheid verwerpt¹¹⁵. Het unitarisme boekte in de zestiende eeuw veel succes omdat de meeste landheren van Transylvanië deze godsdienst aannamen. Doch het succes was van korte duur want in 1571 werd de beschermheer van de unitariërs, Szigmond János, opgevolgd door een streng katholieke vorst, Báthory István, die omwille van zijn bezorgdheid over de radicale natuur van deze leer de unitaristische bisschop van Cluj liet arresteren (Chaunu 1990: 228-229). Daarenboven bleek de unitaristische gemeenschap op doctrinair gebied verdeeld te zijn zodat interne breuken niet uitbleven en het ledenaantal in de zeventiende eeuw fors achteruitging (Révész 1956: 41-43).

Naast de drie protestantse godsdiensten bleef ook het katholicisme in Transylvanië voortbestaan, al bereikte de rooms-katholieke kerk op het einde van de zestiende eeuw een echt dieptepunt. Doch door de inspanningen van Báthory István en het efficiënte proselitisme van de jezuïeten heeft de katholieke kerk een stuk van haar vroegere terrein kunnen heroveren (Kápeczi 1994: 291).

In tegenstelling tot vele andere Europese staten waar de verspreiding van het protestantisme en de daaropvolgende contra-Reformatie veelal tot gewelddadige conflicten en godsdienstvervolgingen leidde, werd het Transylvanië van de zestiende-zeventiende eeuw gekenmerkt door een vreedzaam samengaan van de bestaande rooms-katholieke kerk met een succesvolle Hervormingsbeweging. Reeds in 1568 kondigde de Transylvaanse Rijksdag van Turda de algemene godsdienstvrijheid af. Dit betekende dat de religies van de drie patio's - het katholicisme, Lutheranisme, Calvinisme en unitarisme - officieel erkend (religio recepta) en beschermd werden. Elke Transylvaanse vorst moest voortaan bij zijn troonsbestijging de eed afleggen dat hij de vrije uitoefening van deze godsdiensten zou garanderen. Deze vrijheid van godsdienst wordt beschouwd als een unicum in de Europese geschiedenis want nergens werd de individuele godsdienstvrijheid tot algemeen geldend beginsel verklaard zoals in Transylvanië het geval was (Vogel 1995: 78 en Bos & Neeven 1997: 16).

De vijfde religie, de orthodoxe religie met haar Byzantijnse ritus, werd getolereerd maar stond niet op gelijke voet met de andere denominaties. In 1574 gebood prins Báthory István de Rijksdag om de Roemeens-orthodoxe kerk het recht te verlenen een eigen bisschop te kiezen. De orthodoxe kerk van Transylvanië werd met andere woorden niet vervolgd, maar kwam af en toe toch onder druk van de Calvinistische staatsmacht te staan (Vogel 1995: 78). Dit neemt niet weg dat Transylvanië in die tijd, vooral door de afkondiging van de wettelijke godsdienstvrijheid, binnen Europa zeer

vooruitstrevend was. Transylvanië neemt, samen met Polen, in de religieuze geschiedenis een unieke positie in omdat er in die tijd geen echte godsdienstvervolging heeft plaatsgevonden (Kbpeczi 1994: 290). De traditionele Transylvaanse tolerantie - een kentrek die diep in de geest van de Transylvaanse inwoners is doorgedrongen - gaat voornamelijk op deze wetgeving en godsdienstige situatie van de zestiende eeuw terug (Vogel 1995: 78).

De Reformatie vormde een cruciale schakel in het Hongaarse etno-geneseproces, niet in het minst omdat deze religieuze vernieuwingsbeweging de opkomst van een Hongaarse boekdrukkunst met zich meebracht. Immers, teneinde het nieuwe gedachtengoed te verspreiden spraken hervormde predikers de gelovigen vanuit hun kansels of op markten toe en schreven verhalen, hymnen, theologische uiteenzettingen en educatieve werken. Om een groter publiek te bereiken was het aangewezen dat ze hun theologische geschriften niet enkel in het Latijn maar ook in het Hongaars te boek stelden. Bovendien hield één van de Gereformeerde stellingen in dat gelovigen zelf inzicht kunnen verwerven door het lezen van de Heilige Schrift. Bijbelvertalingen in de spreektaal waren met andere woorden broodnodig. Reeds in 1541 werd het Nieuwe Testament door één van de hervormers, Sylvester János, in het Hongaars vertaald (Révész 1956: 9). Enkele jaren later verscheen de Hongaarse Bijbelvertaling van Heltai Gáspár die voor de ontwikkeling van de Hongaarse taal even belangrijk was als Luthers geschriften voor het Duits (Chaunu 1990: 230). Naast theologische werken zagen voornamelijk historiografische studies het licht¹¹⁶ (Vogel 1995: 74). Hoewel de meeste theologische, juridische en geschiedkundige werken van de zestiende eeuw traditiegetrouw nog in het Latijn werden geschreven, had de publicatie van Hongaarstalige werken tot gevolg dat het Hongaars voor het eerst in de geschiedenis een literair medium werd. Zo ontwikkelde er zich in Transylvanië - vooral in de stad Cluj - onder de heerschappij van de Turkse bezetters, een nieuw intellectueel en spiritueel leven en werd de basis gelegd van een eigen religieus en cultureel zelfbewustzijn.

Verder won het Hongaars meer en meer veld als officiële voertaal en verdrong het Latijn in de publieke administratie en wetgeving binnen het Hongaarse territorium van Transylvanië (Vogel 1995: 74). Zo werden vanaf 1565 alle nieuwe wetten in deze taal opgesteld (Kápeczi 1994: 292). Het toenemend gebruik van het Hongaars en het verschijnen van Hongaarstalige publicaties waren zowel voor de ontwikkeling van de Hongaarse taal als voor de vorming van een eigen Hongaars etniciteitsbesef van cruciaal belang.

Benedict Anderson (1991) heeft in het boek *Imagined Communities* de intrinsieke relatie tussen de boekdrukkunst en het ontstaan van een nátionaal bewustzijn aangetoond. Door de drukkunst, zo stelt de auteur, worden er slechts een beperkt aantal gesproken talen gedrukt zodat er met de druktechnologie een samenvoegingsproces van verwante spreektaalen en dialecten wordt ingezet. De creatie van een gedrukte éénheidstaal wekt onder de lezers het bewustzijn allen tot éénzelfde culturele eenheid te behoren. Als zodanig schept een gedrukte taal de mogelijkheid voor het ontstaan van een nieuwe vorm van 'verbeelde gemeenschap' die de weg baant voor de ontwikkeling van een moderne natie (Anderson 1991: 41-46).

De publicatie van Hongaarstalige werken bracht met zich mee dat de bestaande Hongaarse idiolecten tot één Hongaarse geschreven taal werden samengevoegd. Sprekers van uiteenlopende Hongaarse dialecten die elkaar in een gewoon gesprek

niet goed zouden begrijpen, konden nu, via de geschreven Hongaarse taal, wel met elkaar communiceren. Doorheen dit proces ontstond er bij de lezers geleidelijk aan het besef van het bestaan van een grote groep mensen die allen de kennis van de Hongaarse geschreven taal deelden en zich hierdoor onderscheidden van hen die het Hongaars niet machtig waren. Dit gevoel van gemeenschappelijkheid en verbondenheid legde de basis van het Hongaarse nationale bewustzijn, een bewustzijn dat in de loop van de volgende eeuwen verder tot ontwikkeling kwam.

c) de Reformatie onder de Roemenen

De Reformatie en de boekdrukkunst hebben niet enkel een beslissende invloed uitgeoefend op de vorming van een Hongaars collectief identiteitsbesef maar hebben ook de ontwikkeling van een Roemeens cultureel leven en van een Roemeens collectief bewustzijn in Transylvanië gestimuleerd.

In de zestiende en zeventiende eeuw was de Roemeense bevolking van Transylvanië nog niet klaar om een eigen natio te vormen, maar de verspreiding van de Reformatie heeft onrechtstreeks het ontwaken van een eigen Roemeens identiteitsbesef in de hand gewerkt. Overtuigde Saksische en Hongaarse protestanten probeerden de Reformatie ook onder de orthodoxe Roemenen te verspreiden en ondernamen hiertoe een poging om het Roemeens in plaats van het oud-Slavisch als kerktaal te introduceren.

De hervormers boekten vooral succes op het gebied van de boekdrukkunst. De Transylvaanse stad Braşov bezat in de jaren vijftig van de zestiende eeuw al een Roemeense drukpers, weliswaar nog met cyrillische letters, waar diaken Coresi een twaalfstal Roemeense boeken uitgaf teneinde de Lutherse en Calvinistische leer onder de Roemenen bekend te maken. Het proselitisme van de protestanten en meer bepaald het verschijnen van Roemeense teksten in Transylvanië, droeg niet enkel bij tot de introductie van de Roemeense taal in het kerkelijke leven, maar betekende ook een belangrijke stimulans voor de ontwikkeling van het Roemeens als literaire taal. Bovendien slaagden fervente Calvinisten erin om in Transylvanië enkele scholen op te richten waar in het Roemeens werd onderwezen, bijvoorbeeld in Făgăraş, Lugoj en Caransebe. Deze ontwikkelingen vonden plaats ondanks het feit dat een groot deel van de Roemeens-orthodoxe clerus het oud-Slavisch als liturgische taal bleef verdedigen en zich expliciet tegen de organisatie van Roemeense scholen keerde (Vogel 1995: 77).

Dat het Roemeens zijn weg als literaire en kerkelijke taal begon te vinden, bracht onder de Transylvaanse Roemenen een zekere bewustwording van het belang van hun moedertaal teweeg. Doch voor een Roemeense nationale beweging was de tijd nog niet rijp, zo'n beweging zou pas later, ten tijde van de Habsburgers, het eerste daglicht zien.

6.3. Etnische identiteit in Transylvanië binnen het Habsburgse rijk (1691-1867)

6.3.1. De ontwikkeling van een Roemeense nationale beweging in Transylvanië

Op het eind van de zeventiende eeuw werd Transylvanië in het immense Habsburgse rijk geïntegreerd. In zijn Diploma Leopoldium (1691) behield de Habsburgse keizer Leopold I evenwel de Transylvaanse autonomie, in die zin dat hij het bestaan en de functionering van de 'unie van de drie naties' alsook de vrije beoefening van de vier erkende religies bleef garanderen (Detrez 1992: 25-26). Doch de feitelijke politiek van de Habsburgers was gericht op een zo volledig mogelijke integratie van Transylvanië in hun rijk en op het (her)katholiseren van de bevolking. Bij de uitvoering van dit beleid, dat zowel tegen het protestantisme als tegen de macht van de drie natio's was gekant, zocht de Habsburgse regering politieke steun bij de Transylvaanse Roemeens-orthodoxe boerenmassa die bij wet slechts werd getolereerd en veeleer als een *populus* dan als een *natio* werd behandeld. Meer uit eigenbelang dan uit altruïsme trachtte de Habsburgse regering de etnische Roemenen uit hun positie van burgerlijke onbevoegdheid te halen door hen een eigen institutioneel kader aan te bieden. Dit institutioneel raamwerk bestond uit de creatie van een unie tussen de Transylvaanse Roemeens-orthodoxe kerk enerzijds en de katholieke kerk anderzijds wat dan de Grieks-katholieke kerk of Uniatenkerk werd genoemd¹¹⁷.

De bekering tot de Grieks-katholieke kerk hield enkel de erkenning van het pauselijk primaatschap en van vier doctrinaire punten in. Hun eigen orthodoxe gebruiken zoals hun rituele praxis, heiligendagen en de mogelijkheid voor priesters om te huwen bleven onveranderd. In een decreet van 1699 reguleerde keizer Leopold I het wettelijke statuut van de pas opgerichte *Ecclesia Catholica Graeci ritus unitorum*: de nieuwe kerk bezat dezelfde rechten als de katholieke kerk, de Grieks-katholieke priesters genoten dezelfde privileges als de adel, waren vrijgesteld van verplichte arbeid of *corvee* en ze konden - net als katholieke priesters - over studiebeurzen beschikken. Bovendien zouden er Roemeense scholen worden opgericht (Vogel 1995: 78). Op 5 september 1700 werd de unie van de Roemeens-orthodoxe met de rooms-katholieke kerk door een orthodoxe synode te Alba Iulia aanvaard (Hitchins 1983: 10).

De creatie van de Grieks-katholieke kerk versterkte enerzijds de greep van de katholieke kerk op de Transylvaanse Roemeense bevolking maar leidde anderzijds ook tot de formatie van een Roemeense intellectuele elite die als zelfbewuste Roemenen opkwamen voor de rechten van het Roemeense volk, een evolutie die de stabiliteit van het Habsburgse rijk later zou ondermijnen.

126

De Roemeense nationale beweging is in verscheidene stadia tot stand gekomen waarbij ze zich ontwikkelde van een kerkelijke naar een seculiere beweging die de ideeën van de Verlichting aannam. Ik zal hier de belangrijkste ontwikkelingsstadia summier belichten.

a) de afstammingstheorie als politiek argument

Een aantal Grieks-katholieke seminaristen en priesters kregen de kans om in het buitenland - in Rome, Wenen of Parijs - verder te studeren. Hun studie verschaftte hen de belangrijkste ingrediënten van de Roemeense nationale ideologie: terwijl de Roemeense klerikale intellectuelen Latijn, filosofie en geschiedenis studeerden werden ze zich bewust van de Latijnse wortels van de Roemeense taal en bijgevolg

van de Romeinse afstamming van hun volk. Nochtans waren niet zij de ontdekkers van hun Latijnse oorsprong. De idee van de Romeinse afkomst van de Roemenen was voor het eerst reeds in de veertiende eeuw opgedoken: paus Clementius IV vermeldde in een brief van 1345 dat 'Romeinse Vlachen' in het Transylvaanse deel van Hongarije leefden. Een paar eeuwen later nam paus Clementius VIII het thema van de Romeinse afstamming op om het Roemeense volk aan te sporen tot verzet tegen de invallende Ottomanen: in een brief aan de Moldavische prins Mihai Viteazul - die van 1593 tot 1601 regeerde - schreef de paus dat de Roemenen, als 'afstammelingen van de moedige Romeinen', een speciale taak hadden om Europa tegen de ongelovige Ottomanen te beschermen. In de loop van de zestiende eeuw bouwden een aantal Italiaanse humanisten zoals Bracciolini, Aeneas Sylvius en Bonfini, deze theorie verder uit (Vékony 1989: 119-120; Verdery 1991: 323).

Nieuw in de achttiende eeuw was dat de theorie over de etnogenese van de Roemenen nu als een politiek drukkmiddel werd gebruikt bij het opkomen voor de gelijkberechtiging van het Roemeense volk. De concepten van de Romeinse afstamming en van de 'primordiale autochtonie' (Roosens 1998) van de Roemenen in Transylvanië - historische mythen die tot op de dag van vandaag basiscomponenten van het Roemeense historische bewustzijn vormen - verschenen voor het eerst als een historisch-politiek argument in de geschriften van de Grieks-katholieke bisschop Inocentiu Micu-Klein (1692-1768)¹¹⁸. Verder riep Micu-Klein de numerieke meerderheid van de Transylvaanse Roemenen in om hun volwaardige participatie in het Transylvaanse regeringsorgaan te bepleiten (Vogel 1995:78).

b) de Transylvaanse school

De verlichte keizer Jozef II (1780-1790) trof verscheidene maatregelen om het statuut van de boeren en van de orthodoxe kerk binnen zijn rijk te verbeteren. Jozef II werd voor de Roemenen het prototype van een echte 'goede monarch' en volgens de Roemeense historicus David Prodan betekenden zijn verlichte persoonlijkheid en ideeëngoed een sterke stimulans voor de Transylvaanse Roemeense intellectuelen en hun nationale beweging (Prodan 1971: 245-249).

Ook Keith Hitchins schrijft aan keizer Jozef een bijzondere rol binnen het Roemeense bewustwordingsproces toe: 'For the Romanians, the most tangible immediate benefits of his reign lay in the impetus he had given to education and in the formal recognition he had accorded the Orthodox Church, which could not represent national interests more effectively. But perhaps the greatest benefits were intangible. By shaking the political and social structure of the principality, he unwittingly encouraged Romanian intellectuals to redouble their efforts to obtain constitutional status for their nation. He had made a return to an earlier epoch unthinkable' (Hitchins 1985: 113).

De verdedigers van het Roemeense volk wiens inzichten het meeste impact hebben gehad waren leden van de generatie wetenschappers en schrijvers die bekend stonden als 'de Transylvaanse School' (Scoala Ardeleană). Vooral Samuil Micu-Klein (1745-1806), Gheorghe Sincai (1754-1816) en Petru Maior (1756-1821) hebben zich verdienstelijk gemaakt in de strijd voor de gelijkberechtiging van de Roemeense bevolking van Transylvanië.

Zij redigeerden een eerste moderne wetenschappelijke geschiedschrijving over de Roemenen waarin ze de Latijnse oorsprong van de Roemeense taal bewezen en op die manier de directe afstamming van de Romeinse kolonisten 'aantoonden'. Dit betekende volgens hen dat de Roemenen de eerste 'landheren' van Transylvanië waren

en bijgevolg het volle recht bezaten om een eigen geprivilegieerde natio te vormen. De Magyaren, Székely en Saksen werden gezien als 'nieuwkomers' omdat deze volkeren pas tijdens de middeleeuwen in Transylvanië waren aangekomen (Hitchins 1983: 30-31).

Maar de aanval van Hongaarse geleerden op deze theorie volgde snel. Hongaarse historici wezen de Roemenen op het probleem van hun continuïteit, er was namelijk niets dat de continue Roemeense aanwezigheid in Transylvanië tijdens het eerste millennium kon bewijzen. Volgens Hongaarse geschiedkundigen dateert het eerste document dat gewag maakt van 'Vlachen' (= Roemenen) in Transylvanië van 1222. In hun opinie waren de Vlachen afkomstig van het Balkanschiereiland en trokken Transylvanië binnen omdat ze op de Balkan werden opgedreven door de invallende Tataren of werden uitgebuit door Roemeense bojaren. Doorgaans worden ze door Hongaarse historici beschreven als een groep rondtrekkende 1T/ach-herders die van Hongaarse landheren de toelating kregen om zich in hun gebieden te vestigen (Köpeczi 1994: 183-191). Door de tegenargumenten van de Hongaarse historici zagen de Roemeense intellectuelen zich genooddaakt om hun stelling te verfijnen en ontwikkelden ze de Daco-Romeinse continuïteitstheorie¹¹⁹ (Dutu 1995: 91); het Roemeense volk dat is voortgesproten uit de vermenging van de Daciërs met de Romeinen zou ononderbroken in het Transylvaanse gebied hebben geleefd.

c) van een klerikale naar een seculiere verlichte beweging

De volgende fase van de Roemeense nationale beweging werd ingeluid door de overhandiging van de petitie *Supplex Libellus Vcalachorum* aan keizer Leopold II in 1791. Dit document, dat kan worden beschouwd als het belangrijkste politieke geschrift van de Transylvaanse Roemenen van de achttiende eeuw, was gebaseerd op de argumenten en stellingen van Inocenlie Micu-Klein, en was bedoeld om binnen het systeem van de Transylvaanse standen een plaats voor de etnische Roemenen te veroveren. De auteurs van het document, allen hogere clerici, vroegen de Habsburgse keizer om de Roemenen dezelfde constitutionele rechten te verlenen als de leden van de Hongaarse, Székely en Saksische 'naties' (Pilon 1992: 49). Ze ijverden met andere woorden voor een aanpassing van de Transylvaanse feodale structuur zonder aan het principe van deze structuur te raken. De rekwestranten zetten hun eisen kracht bij door te verwijzen naar de biologische afstamming van het Roemeense volk van de Romeinse kolonisten (Pro- dan 1971: 10-12).

Doch deze en andere petitieën wierpen weinig vruchten af en geleidelijk aan verloren de kerkleiders hun invloed binnen de Roemeense beweging ten voordele van een steeds mondigere groep leken-intellectuelen. Deze intellectuelen namen volgens Keith Hitchins een andere houding tegenover de geschiedenis aan. Ze aanvaardden weliswaar de Daco-Romeinse continuïteitstheorie, maar baseerden hun eisen voor nationale gelijkheid niet langer meer in de eerste plaats op historische rechten. Het bestaan van een zogenaamde natuurwet en het concept van onvervreemdbare mensenrechten vormden in hun ogen fundamentele argumenten (Hitchins 1983: 52).

6.3.2. De ontwikkeling van een Hongaarse nationale beweging in Transylvanië

De periode van de Habsburgers was van cruciaal belang voor de verdere ontwikkeling van het Hongaarse nationale bewustzijn. In feite kan het ontstaan van het Hongaarse nationalisme worden gezien als een reactie op de Habsburgse politiek die enerzijds door een strijd tegen de Reformatie en anderzijds door een streven naar meer centralisatie en Germanisering werd gekenmerkt.

Het was onder de heerschappij van het Habsburgse rijk dat het Hongaarse nationalisme tot volle bloei kwam.

a) verzet tegen de (her)katholisering

Toen Transylvanië onder de heerschappij van de Habsburgers stond werd de katholieke contra-Reformatie van staatswege gesteund. De Habsburgse monarchen vaardigden verscheidene maatregelen uit om de Gereformeerde kerken in hun rijk te treffen: bekeringen van het katholicisme naar een Protestantse godsdienst waren verboden; enkel rooms-katholieke priesters mochten religieus gemengde huwelijken inzegenen; protestanten moesten de katholieke feestkalender volgen en staatsbetrekkingen konden enkel door katholieken worden ingenomen. Vooral tijdens het bewind van keizerin Maria-Theresa (1740-1780) kregen de protestantse kerken het hard te verduren. De zogenaamde religieuze vrijheid was in die tijd niet meer dan een klucht (Révész 1956: 93-96).

De Calvinistische kerk, een in wezen exclusief Hongaarse kerk, bleef zich evenwel moedig verweren. De Calvinistische adel voelde zich in zijn verzet gesteund door het inroepen van het middeleeuwse *ius resistendi*, het recht dat hen toeliet om zich tegen onrechtvaardig geachte maatregelen vanwege koninklijke machten te verzetten. De Oostenrijkse machthebbers bleven blind voor het feit dat deze strijd voor het behoud van de Gereformeerde (Hongaarse) kerk in de ogen van het Hongaarse volk geleidelijk aan met de verdediging van een eigen Hongaarse identiteit werd geïdentificeerd (Révész 1956: 59-60).

Toen Jozef II in 1780 de troon besteeg, verbeterde de positie van de protestantse kerken aanzienlijk (Révész 1956: 99-100). Maar tijdens het bewind van deze verlichte despoot voelde de Hongaarse elite zich van twee kanten bedreigd: enerzijds door zijn pogingen om van het Habsburgse rijk een sterke, centraal bestuurd, staat te maken met het Duits als bestuurs- en onderwijstaal en anderzijds door zijn sociale Hervormingen die de positie van de Roemeense boeren versterkten (Verschuuren 1991: 36). Het zijn precies deze twee, voor de Hongaren bedreigende factoren die aan de ontwikkeling van een Hongaarse nationale beweging een sterke impuls hebben gegeven.

b) verzet tegen het streven naar meer centralisatie

Bij de uitvoering van hun centraliserende politiek hadden de Habsburgers voortdurend te kampen met de machtige Hongaarse aristocratie en haar verworven constitutionele rechten (Verdery 1983: 121). De Hongaren waren vooral gekant tegen de administratieve Hervormingen die Jozef II in 1783-84 doorvoerde: de oude administratieve indeling en de organisatie van de drie naties werd afgeschaft en vervangen door autonome provincies en een gecentraliseerde bureaucratie met veelal Duitse bureaucraten. Vooral voor de lagere adel, voor wie de uitvoering van administratieve taken een belangrijk bestaansmiddel was geworden, kwam dit hard aan.

Bovendien besloot de Habsburgse regering om, ter bevordering van de administratieve efficiëntie, het Duits in plaats van het 'dode' Latijn of het Magyaars - de taal die in Transylvanië reeds sinds de zestiende eeuw in de administratie werd gebruikt - als administratieve taal van het rijk te introduceren. Deze maatregel werd onder de Hongaarse adel met groot ongenoegen onthaald. De keizerlijke beslissing om het lijfeigenschap af te schaffen deed hun ontevredenheid alleen nog maar toenemen (Verdery 1983: 100).

Verzet liet niet lang op zich wachten. De Magyaarse adel verdedigde zijn geprivilegieerde positie en vooral Calvinistische Hongaren, die per definitie anti-Habsburgs waren, hebben de Habsburgse centralisatiepogingen fel bestreden. In hun strijd tegen de Habsburgers benadrukten ze het belang van het behoud van de Hongaarse identiteit waarbij vooral de Hongaarse taal een belangrijke rol speelde. Immers, mede onder invloed van het gedachtengoed van de Duitse cultuurfilosoof Gottfried Herder dat een natie in en door haar taal leeft, werden de Hongaren zich bewust van het grote belang van het Magyaars bij het bewaren van hun eigenheid (Basa 1993: 24).

De Magyaarse taal ontwikkelde zich snel tot een belangrijk symbool van de Hongaarse nationale identiteit. De Germanisering van de bureaucratie betekende voor de Hongaren een felle aanval op hun etnische gevoeligheden en gaf aanleiding tot het ontstaan van een 'linguïstisch nationalisme' (Snyder 1976: 109). De Hongaren wilden de Hongaarse taal tot officiële voertaal van de administratie en wetgeving verheffen en ijverden voor een grotere Magyarisatie. Verdery stelt dat precies het poneren van deze linguïstische eisen de overgang van een belangenstrijd van de adel naar een nationalistische beweging markeert (Verdery 1983: 118). Bij dit keerpunt kreeg met andere woorden het concept van de *natio*, dat voordien de adellijke stand aanwees, een nieuwe betekenis, namelijk die van 'nationaliteit'.

Anders dan bij de Roemenen was de politiek van de Hongaren tijdens deze zogenaamde Hervormingsperiode in toenemende mate gericht op de oprichting van een verenigde Hongaarse natie-staat. De Hongaarse liberale politici van die tijd zagen Hongarije en Transylvanië als twee zusterlanden en verenigden hun krachten om een unie van deze twee landen tot stand te brengen (Vogel 1995: 80). In 1848 leidde de ontevredenheid van de Hongaren over de situatie van de politieke dominantie van de Habsburgers tot een ware opstand.

Op 15 maart 1848 droeg de Hongaarse dichter Petőfi Sándor in Boedapest het gedicht *Talpra Magyar!* ('Sta op Hongaren!') voor en riep hiermee de Hongaren op om voor hun nationale zelfstandigheid op te komen¹²⁰. De politieke unie van Hongarije en Transylvanië onder een autonoom Hongaars bestuur was de belangrijkste inzet bij deze Hongaarse onafhankelijkheidsstrijd.

Andere politieke alternatieven die in die tijd werden geformuleerd bleken minder aanhang te vinden. Een prominent Roemeens politicus, Simion Bărnuțiu (1808-1864) verwierp de unie van Transylvanië met Hongarije en stelde tegenover het concept van de natie-staat het postulaat van een multinationale staat waarin elk volk gelijke rechten zou genieten. Bărnuțiu's theorie was gebaseerd op de filosofie van Kant en het liberalisme en ging ervan uit dat mensen, als rationeel vrije wezens, fundamenteel gelijk zijn en over een aantal onschendbare natuurrechten beschikken. Het individueel recht op zelfrealisatie impliceerde volgens hem dat ieder mens het recht heeft om zijn eigen moedertaal te spreken (Köpeczi 1994: 475-76).

Daarnaast rees ook de idee om Transylvanië om te vormen tot een federatie van vier naties waarbij elke natie over een zekere autonomie zou beschikken en op een evenredige wijze in de Transylvaanse regering zou worden vertegenwoordigd (Köpeczi 1994: 477-78).

Deze verzoeningspogingen hadden evenwel weinig succes en de nationale bewegingen van de Hongaren en Roemenen groeiden meer en meer uiteen¹²¹. Hun zeer uiteenlopende aspiraties hebben ertoe geleid dat de Hongaarse

onafhankelijkheidsoorlog van 1848-49 in Transylvanië op een ware burgeroorlog uitliep. De Transylvaanse Roemenen keerden zich tegen de Hongaarse opstandelingen omdat ze vreesden dat de instauratie van een Hongaarse autonome staat de pogingen van de Hongaarse nationalisten om de Roemenen te assimileren nog zou versterken (King 1973: 11). Net als de Saksen verleenden de Transylvaanse Roemenen in de revolutie van 1848 hun steun aan de Habsburgers die tegen de Hongaarse onafhankelijkheidsbeweging waren gericht.

Met de hulp van Rusland slaagden de Habsburgers erin om in 1849 de orde te herstellen. De aristocratische bovenlaag verkoos opnieuw een centralistisch en Germaniserend beleid boven het alternatief van een meer federalistisch bestuur. Er werd geprobeerd om alle vormen van liberalisme en nationalisme te onderdrukken teneinde van het Habsburgse rijk een sterke eenheidsstaat te maken. Vooral de Gereformeerde kerk kwam na de opstand in een hachelijke situatie terecht omdat de katholieke Habsburgse gezagsdragers vooral de Gereformeerde Hongaren viseerden en als onruststokers beschouwden. De Hongaarse Gereformeerde kerk verloor haar zelfbestuur en kwam onder controle van de Habsburgse regering te staan (Révész 1956: 122).

Maar de Gereformeerde gemeenschap bood collectieve weerstand en trad als een hechte vastberaden eenheid op. Meer nog, de leiders van de Gereformeerde kerk genoten de steun van het ganse Hongaarse volk, onafgezien van hun individuele geloofsovertuigingen, zodat het verzet van de kerk eigenlijk een algemeen nationaal Hongaars verzet tegen het Habsburgse bewind was (Révész 1956: 126-132). De Habsburgers konden de eisen van de Hongaarse elite niet langer meer blijven negeren.

In 1867 bereikten de Habsburgse en Hongaarse leiders een politiek akkoord: *de oprichting van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie waarbij het intern bestuur over Hongarije volledig aan de Hongaren werd toegewezen.*

6.4. Etnische identiteit tijdens het Oostenrijks-Hongaarse rijk (1867-1918)

6.4.1. Van een culturele naar een politieke Roemeense nationale beweging

In de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie bleef de Habsburgse keizer het zeggenschap houden over de buitenlandse politiek, oorlogsaangelegenheden en financiën, maar verder waren de Hongaren soeverein in het aan hen toegewezen gedeelte waartoe ook Transylvanië behoorde. De nationaliteitenwet van 1868 verleende voor het eerst uitgebreide rechten aan het gebruik van de Roemeense taal terwijl de Roemeens-orthodoxe en Grieks- katholieke kerk op gelijke voet werden gesteld met de andere religies en net als deze het recht op zelfbestuur genoten. Maar de facto voerden de Hongaren een politiek van Magyarisering met het Hongaars als officiële bestuurs- en onderwijstaal (Hagendoorn 1995: 86 en 145). Het gebruik van het Hongaars als enige administratieve taal verstevigde weliswaar de interne politieke samenhang maar werd door de Roemenen als directe onderdrukking ervaren. Wie de dominante Hongaarse cultuur en met name de Hongaarse taal niet beheerste had amper mogelijkheden binnen de bureaucratie, de politiek of de handel.

Precies dit onderdrukkend Magyariseringsbeleid bracht een Roemeense politieke emancipatiebeweging op gang (Pilon 1992: 44). Meer en meer Transylvaanse

Roemenen wilden hun eigen culturele identiteit beschermen maar beseften tegelijkertijd dat ze binnen de bestaande politieke machtsstructuren nooit een volwaardige positie zouden krijgen. Sommige Roemeense vertegenwoordigers streefden naar een vereniging met het koninkrijk Roemenië waarvan in 1878 op het congres van Berlijn de onafhankelijkheid officieel was erkend (Verschuuren 1991: 43).

De mythe over de gemeenschappelijke Latijnse oorsprong van alle Roemenen fungeerde als een belangrijk ideologisch wapen in de strijd voor politieke unificatie. Anderen haalden eerder het argument van de Dacische afstamming aan waardoor de aanwezigheid van de Roemenen in Transylvarië nog met een half millenium werd vervroegd (Verdery 1991: 33). Belangrijk is dat precies door het discours over de oorsprong en de eigenheid van 'de Roemenen' het bestaan van één Roemeense natie een vanzelfsprekendheid werd. De volgende stap was de creatie van een staat waarin deze natie zou kunnen leven (Verdery 1991: 33-34).

De Transylvaanse Roemenen werden in hun verzet tegen de Magyaren gesteund door Roemeense intellectuelen van het koninkrijk Roemenië die in 1890 met de publicatie van het Memorandum de nationaliteitenpolitiek van Hongarije fel aanvielen (Bakker 1996b: 16-17). Een jaar later, in 1891, werd in Boekarest de Liga Culturală in het leven geroepen, de belangrijkste Roemeense culturele organisatie van die tijd. Deze vereniging voerde openlijk politieke propaganda voor de oprichting van een nieuwe Roemeense staat die zowel de Regaat (*Moldavië en Wallachije*) als *Transylvarië* zou omvatten.

Doch niet alle Roemenen stonden unaniem achter dit doel. Sommige Transylvaanse Roemenen steunden de Roemeense nationalistische beweging van Boekarest niet. Zo verklaarde G. Moldovan, een Roemeense schrijver uit Transylvarië: 'Ik ben Transylvaans en Roemeens, en een burger van de Hongaarse staat en kan mij niet identificeren met de zogenaamde jeugd van Boekaresf. Moldovan vestigde de aandacht op het bestaan van een aantal verschillen in culturele achtergrond en politieke aspiraties tussen de Roemenen die in Transylvarië leven en de Roemenen van het Roemeense koninkrijk. Dit bracht hem tot de erkenning van een verscheidenheid aan regionale Roemeense identiteiten (Kürti 1989: 26).

6.4.2. Hongaarse historische mythen ten tijde van het Oostenrijks- Hongaarse rijk

Toen de Oostenrijkse historicus Rösler nieuwe argumenten ter verdediging van de Hongaarse theorie over de middeleeuwse Roemeense immigratie in Transylvarië presenteerde, laaide de polemiek tussen Hongaarse en Roemeense historici over de Transylvaanse geschiedenis in alle hevigheid op (Dutu 1995: 91). Om haar bevoorrechte positie te rechtvaardigen verzoonde de heersende Hongaarse klasse de mythe van het 'duizendjarig Hongarije', de opvatting dat er zich sinds 896 in het Karpatenbekken een enorm Hongaars koninkrijk heeft bevonden waarvan het nieuwe Hongaarse koninkrijk van 1867 de rechtstreekse erfgenaam en opvolger was. De Hongaren meenden dat ze, als afstammelingen van de dappere strijders die in 896 onderaanvoering van Árpád de Karpaten waren overgestoken, het recht op een heersende positie in het Karpatenbekken genoten.

Ondanks het feit dat er zich rond de eeuwwisseling niemand nog echt verwant kon noemen met de oude Magyaarse stamhoofden, speelden die mythische strijders als identificatiemiddel een belangrijke rol. Wie Hongaars sprak werd gewoon veronder-

steld een afstammeling van hen te zijn. Zo stond er in Hongaarse geschiedenisboekjes van die tijd niet dat 'Árpád en de zijnen' maar wel dat 'wij' de Karpaten overstaken. Roemeense kinderen die in het Hongaars les volgden begrepen dat zij daar niet toe behoorden (Bakker 1996b: 14).

In 1896 greep de Hongaarse elite met beide handen de mogelijkheid aan om het 'duizendjarig' bestaan van het Hongaarse koninkrijk luisterrijk te vieren. In dat jaar werd in Boedapest de wereldtentoonstelling gehouden en door middel van de oprichting van historische monumenten¹²² en de invoering van Hongaarse feestdagen, musea en het Hongaarse volkslied 'God zegene de Hongaar' werd het Hongaarse verleden verheerlijkt.

In het begin van de twintigste eeuw bestond er met andere woorden een uitgesproken behoefte aan zaken die als 'Hongaars' konden gelden en de vraag wat dit precies was, werd in de salons van Boedapest druk bediscussieerd. Zo werd in 1902 de bekende Hongaarse folclorist-componist Bartók Béla gevraagd 'iets Hongaars' te componeren. Bij zijn creatie liet Bartók zich vooral door melodieën uit Transylvanië inspireren¹²³ (Bakker 1996a: 146 en 149).

Naast de mythe van het duizendjarige Hongaarse rijk waren in die tijd ook andere verwijzingen naar het mythische verleden van de Hongaren zeer populair. Glatz wijst erop dat de Hongaarse historiografie van de negentiende eeuw het thema van de verwantschap met de moedige Hunnen heropnam (Glatz 1983: 32). Ook vele Hongaarse dichters uit deze tijd blikten terug op de glorierijke episodes van de Hongaarse geschiedenis. Het nationaal epos van Arany János over de Hunnen is hier een mooi voorbeeld van (Cushing 1993: 66). De negentiende-eeuwse nationalistische versie van de afstammingsmythe heeft volgens Armstrong tegelijkertijd gefungeerd als een legitimatiemiddel voor de bijzondere machtspositie van de Hongaarse elite over een linguïstisch heterogene bevolking, én als een mechanisme om hun onderscheiden groeps cultuur te bewaren en te beschermen tegen de nivellerende druk die van de Habsburgse germaniserende politiek uitging (Armstrong 1982: 47).

Daarnaast kwam ook de mythe die de Magyaren aan het christendom relateert weer tot leven. Barany wijst erop dat de Hongaarse mythe over hun christelijke identiteit, net zoals hun afstammingsmythe, voornamelijk in de negentiende en de vroege twintigste eeuw werd gebruikt om de suprematie van de Magyaren over de andere nationaliteiten binnen het koninkrijk te rechtvaardigen (Barany 1981: 349). Deze mythe verleende de Hongaarse aristocratie immers de legitimerende steun van een hogere religie.

In feite zijn deze laatste twee overtuigingen, enerzijds de afstamming van de Magyaren van de heidense nomadische Hunnen en anderzijds hun wezenlijke christelijke identiteit, inhoudelijk moeilijk met elkaar te verzoenen, maar volgens Armstrong zou het naast elkaar bestaan van deze twee historische mythen wel eens een belangrijke rol kunnen gespeeld hebben bij het voortbestaan van de Hongaarse etnische gemeenschap: 'the availability of two very different myths, alternating in intensity, may well have been instrumental in preserving the unusual Magyar ethnic identity, which otherwise might have become vulnerable to recurring pressures for assimilation' (Armstrong 1982: 51).

6.5. Etnische identiteit tijdens het interbellum

De eerste wereldoorlog eindigde met een nederlaag voor zowel het Oostenrijks-Hongaarse als het Ottomaanse rijk. Bij de grenshertekening na de oorlog genoten staten die aan de zijde van de gewonnen grootmachten hadden gestaan een territoriale uitbreiding¹²⁴. De nieuwe staatsgrenzen werden in de vredesverdragen van Parijs geratificeerd. Door het verdrag van Trianon van 1920, dat onder andere Transylvanië bij Roemenië annexeerde, verloor het voormalige Hongaarse koninkrijk ongeveer twee derde van zijn grondgebied terwijl de zogenaamde successiestaten Roemenië, Tsjechoslovakije en Joegoslavië grote Hongaarse minderheidsgroepen kregen.

6.5.1. Het revisionistisch georiënteerde Hongarije

Het nieuwe Hongarije kon de amputatie moeilijk verwerken. Het Verdrag van Trianon werd hier unaniem als een groot onrecht ervaren en het verlangen groeide om de onrechtvaardig geachte staatsgrenzen te herzien. De Hongaren van Hongarije presenteerden zichzelf als slachtoffers, verraden door het westen, en stelden het historische gebeuren als vreselijk tragisch voor. Exemplarisch hiervoor is het boek 'Het drama van Trianon' van A.G.M. Abbing dat in de jaren dertig in Amsterdam werd uitgegeven. Het Trianonverdrag wordt door deze auteur als een echte vernedering voor het Hongaarse volk geïnterpreteerd:

Waarde lezer!

In dit hoofdstuk heb ik u een blik laten slaan in het land, dat achter de Trianongrenzen verborgen ligt. Daar woont een volk, dat eeuwenlang Europa beschermde tegen de Turken; dat met edelmoedige gastvrijheid andere volkeren een schuilplaats verschaftte; dat den rampzaligen oorlog als een onafwendbaar noodlot moest aanvaarden en zich geheel voor zijn bondgenooten opofferde. Inplaats van zich met dankbaarheid de groote daden van dit land te herinneren, heeft men het uiteengescheurd; meer dan twee derde er van als oorlogsbuit weggeschonken en de bevolking aan armoede overgeleverd (Abbing 1932: 91).

Bij de vaststelling der Trianongrenzen werd geen enkele maal aan de billijkste en natuurlijkste wenschen van Hongarije tegemoet gekomen; integendeel, niets werd nagelaten, om het weerlooze land zoo diep mogelijk te vernederen, te vertrapen en het naar den algeheelen ondergang te voeren (Abbing 1932: 68).

Herstel van het Groot-Hongaarse koninkrijk uit de tijd van de dubbelmonarchie gold in Hongarije als het geneesmiddel voor alle problemen waarmee de Hongaren kampten. Op school begon de dag met een gebed waarin de Heer om de wederopstanding van Groot-Hongarije werd gevraagd:

*Ik geloof in één God,
Ik geloof in één vaderland,
Ik geloof in Gods oneindige rechtvaardigheid.
Ik geloof in de opstanding van Hongarije*
(Abbing 1932: 87).

Deze tekst, de zogenaamde tweede geloofsbelijdenis van het Hongaarse volk, werd verder in zowat alle Hongaarse openbare gebouwen, wachtkamers en tramwagens opgehangen. De woorden werden op muziek gezet en vaak bij plechtige gelegenheden, na het zingen van het Hongaarse volkslied, aangeheven.

De hoop op de wederopstanding van Hongarije was alomtegenwoordig. In 1938 werd in Boedapest de Wederopstandingskerk gebouwd. Deze naam refereerde niet naar de wederopstanding van Christus noch naar de eschatologische wederopstanding van de mensheid, maar naar de betrachte wederopstanding van het land (Bakker 1996b: 155). Het herstel van de vroegere Hongaarse staatsgrenzen vormde in de jaren twintig en dertig ook het thema van talrijke geschriften.

Ook het vermelde werk van Abbing was een duidelijke oproep om het zogenaamde 'dictaat van Trianon' te herzien:

Hongarije is geslagen, doch verslagen is het niet. De vitaliteit van het Hongaarsche ras, hetwelk steeds na de zwaarste slagen een grooten opbloei beleefde, staat er borg voor, dat ook thans aan zijn toekomst niet mag gewanhoopt worden. En zoo dikwijls een Hongaar in Csonka-Magyarország zijn 'Hiszek egy' ten hemel zendt, zoo dikwijls zal een zijner broeders in de verloren gebieden die bede overnemen en beide bedden zullen versmelten in den éénen oproep: Hiszek Magyarország föltámadásában.

Ik geloof in de opstanding van Hongarije (Abbing 1932: 91).

Waarde lezer, gij zult thans wellicht inzien, dat het voor een Hongaar, die in dezen wettelijk georganiseerden roof slechts de opzettelijke verwoesting van zijn ras en cultuur ziet, ondraaglijk wordt, nog tien jaar lijdelijk het verdere verloop van dit drama af te wachten. Gij zult begrijpen, dat het vurige Hongaarsche bloed het 'nu of nooit' reeds in de naaste toekomst ziet, om, op welke wijze en onder welke omstandigheden dan ook, aan het onrecht van Trianon een einde te maken (Abbing 1932: 60).

Sommige Hongaren gingen nog een stuk verder en verlangden, in hun gekwetste Hongaarse trots en in hun blindheid voor de realiteit, de wederopstanding van het grote middeleeuwse Hongaarse koninkrijk (Bakker 1996a: 32).

De buitenlandse politiek van Hongarije stond tijdens het interbellum volledig in het teken van de revisie van het verdrag van Trianon. De Hongaren steunden de nationalistische ideologie van het Horthy-regime die lapidair vertolkt werd in de populaire irredentistische slogan *Nem nem soha!* ('Nee, nee, Transylvanië zal nooit in Roemeense handen blijven').

Het verdrag van Trianon werd gezien als de oorzaak van alle ellende. In feite trachtte deze nationalistische propaganda de aandacht af te wenden van de sociale malaise die in de Hongaarse samenleving heerste (Kürti 1989: 28-29). Volgens de Hongaarse nationalistische ideologie was een herziening van het Trianonverdrag niet enkel in het belang van Hongarije maar zou ook Transylvanië en zijn volk meer baat hebben bij een Hongaars bewind dan bij het beleid van Carol en Mihai. Hongarije moedigde dan ook linguïstische en culturele banden tussen zijn Hongaarse inwoners en de Hongaarse minderheden in de buurlanden aan (King 1973: 12).

6.5.2. Transylvanië binnen Roemenië: nieuwe uitdagingen

Door de territoriale éénmaking van Transylvanië met Roemenië werd de socio-politieke situatie van dit gebied grondig door elkaar geschud: de Transylvaanse Roemenen behoorden nu tot de absolute meerderheidsgroep van het land en de politieke machthebbers waren voor het eerst in de geschiedenis niet meer Hongaars of Oostenrijks maar Roemeens. Net als de regeringen van de andere successiestaten streefden ook de Roemeense politici naar de creatie van een natie-staat. Zo vergat het Roemeense koningshuis, dat van Duitse afkomst was, haar dynastieke achtergrond en

werd symbool van de nationale Roemeense eenheid (Verschuuren 1991: 51). Roemenië kende tijdens het interbellum een sterk gecentraliseerd politiek systeem. Hoewel er in Transylvanië een zekere sympathie bestond voor een losse federale staatsstructuur¹²⁵, verleende Boekarest aan deze historische provincie minder autonomie dan ze voordien tijdens de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie had gehad. De etnische minderheden waren ontevreden omwille van de rigide centrale controle en de discriminerende maatregelen (King 1973: 13).

De nieuwe politieke situatie betekende ook voor de Roemenen niet enkel rozengeur en maneschijn. Hoewel de territoriale aanwinsten de nationale droom van menig Roemeen tot vervulling hadden gebracht, loste dit bijvoorbeeld het probleem van de economische achterstand niet op¹²⁶.

Enerzijds hielp de toevloed van vreemd kapitaal bij het tot stand brengen van een agro-industriële staat, maar aan de andere kant werden het surplus en lokale goederen uit Roemenië weggehaald in plaats van deze voor de opbouw van een eigen geavanceerde economie te benutten (Kürti 1989: 25). Bovendien brachten de territoriale wijzigingen enorme problemen van reorganisatie en unificatie met zich mee. De taak om het administratieve, fiscale, juridische en religieuze apparaat één te maken was geen eenvoudige opdracht, temeer daar de etnische Hongaarse minderheid van het land ongeduldig wachtte op de restitutie van de oude grenzen en de bevrijding van het Roemeense bewind (Verdery 1991: 43).

De revisionistische houding van Hongarije had als gevolg dat Roemenië zich aansloot bij de anti-Hongaarse alliantie van Tsjechoslovakije en Joegoslavië. Deze coalitie, bekend als de 'Kleine Entente', wou het behoud van de door Hongarije afgegeven territoria verzekeren (King 1973: 13; Turnock 1986: 51). De fragiliteit van de nieuwe staatsgrenzen en de etnische diversiteit binnen het land motiveerden de Roemeense staat om een soort nationaal éénheidsgevoel onder de bevolking op te wekken. Intellectuelen moesten helpen om een sterke staat op te bouwen door het nationaal bewustzijn onder de Roemeense bevolking te intensifiëren en hun cultureel niveau op peil te brengen (Verdery 1991: 56).

a) het discours over de Roemeense nationale identiteit

Aan de hand van een analyse van enkele debatten over de Roemeense identiteit verheldert Katherine Verdery hoe de nationale ideologie in de jaren twintig en dertig een 'hegemoniaal discours' werd: andere prioriteiten dan de Roemeense natie werden ondenkbaar. In het interbellum, zo stelt Verdery, stelden alle zichzelf respecterende historici, schrijvers en politici het concept van de Roemeense natie centraal in hun geschriften en toespraken. In zowel politieke als intellectuele kringen werd er heel wat gediscussieerd over de zogenaamde 'nationale essentie' (*specificul national*) van het Roemeense volk (Verdery 1991: 28). Hierbij flakkerde de discussie over de biologische oorsprong van de Roemenen - die eigenlijk al in vorige eeuwen gaande was - in alle hevigheid op. De verschillende opvattingen die hierover bestonden deel ik, in navolging van Verdery (1991: 31), in drie kampen in:

- Het zogenaamde 'Latinistische' kamp: zij verdedigen de stelling dat de Roemenen de rechtstreekse afstammelingen zijn van de legioenen van de Romeinse keizer Trajanus en de kolonisten die hij uit Rome had meegebracht.
- Het zogenaamde 'Dacianistische' kamp: zij benadrukken het gegeven dat de Roemenen de afstammelingen zijn van de oorspronkelijke bewoners, de

Daciërs, die de Latijnse taal alsook enkele andere elementen van de Romeinse beschaving overnamen maar hun eigen gewoonten en afstammingslijn tot op heden hebben bewaard en doorgegeven.

- Het zogenaamde 'Daco-Romeinse' kamp: zij zijn van mening dat er een intense fusie tussen het autochtone Dacische volk en de Romeinse kolonisten plaats had waaruit het Roemeense volk, de Roemeense taal en de Roemeense cultuur werden geboren.

Opvallend is dat men tijdens het interbellum over het algemeen de nadruk op de Daco-Romeinse vermenging legde en niet meer - zoals in vorige eeuwen meestal het geval was - exclusief op het Romeinse element. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te halen. De bijzondere aandacht voor het Dacische aspect, zonder evenwel het Romeinse element te ontkennen, schiep vooreerst de mogelijkheid om aan de Roemeense identiteit een eigen authentiek karakter te verlenen wat voor voorstanders van een sterk onafhankelijke beleidslijn een echte ruggensteun betekende. Immers, de nadruk op de Dacische oorsprong impliceerde dat de Roemenen tot een aparte lineage' behoorden.

Bovendien vormde het pre-Romeinse Dacië - althans in de ogen van Roemeense historici - een machtig zelfstandig rijk zodat het 'Dacianisme', in tegenstelling tot het 'latinisme', symbool was van autonomie en soevereiniteit in de politiek. En tenslotte impliceerde een Dacische achtergrond dat de Roemenen nog oudere rechten op Transylvanië bezaten dan een zuivere Latijnse origine toeliet. De mythe over de Dacische afkomst leende zich dus goed om het einde van de 'vreemde' dominantie - of het remrag van Trianon - te rechtvaardigen (Verdery 1991: 36-37).

In de polemiek tussen Roemeense en Hongaarse historici over de vroege geschiedenis van Transylvanië ondersteunde de Dacische afstammingstheorie de Roemeense continuïteitstheorie. Roemeense geschiedkundigen achtten het namelijk zeer onwaarschijnlijk dat de Daco-Romeinen, als afstammelingen van de autochtone Daciërs, tijdens en na de terugtocht van de Romeinse legioenen geneigd waren om hun thuisland te verlaten. Dit volk zou in zijn eigen gebied zijn gebleven en zou de vernietigende storm van de volksverhuizing hebben doorstaan door zich in het Karpatengebergte te verstoppen. Deze theorie verschaft Roemeense historici een 'wetenschappelijk' argument tegen de Hongaren die beweerden dat het territorium van Transylvanië zo goed als onbewoond was toen de Hongaarse nomaden in 896 dit gebied binnenkwamen en dat Transylvanië daarom rechtmatig tot Hongarije behoorde. Dat deze discussie over de continuïteit van de Daco-Romeinen op het Transylvaanse territorium na de eerste wereldoorlog niet enkel voor de wetenschap maar ook voor de politieke praxis van cruciaal belang was, blijkt duidelijk uit volgend fragment afkomstig van het boek 'La Grande-Roumanie' dat in 1926 werd gepubliceerd:

Après avoir vaincu les Daces, Trajan établit des Romains en Dacie. Les anciens Roumains descendent des éléments romains et daces de ce territoire de colonisation. L'empereur Aurélien ne put résister à la poussée des invasions et fit repasser le Danube à ses légions en 275 après Jésus-Christ.

Une question litigieuse surgit. Les légions d'Aurélien seules ont repassé le Danube et la plus grande partie de la population est restée dans la Dacie de Trajan; le peuple roman est alors autochtone en Dacie; ou bien la population romane a quitté la Dacie où elle est retournée à la fin du Xe siècle ou au commencement du M^e .

La continuité des Romans en Dacie est une question de haute importance pour le présent. De sa solution dépendent les droits historiques que les Roumains font valoir aujourd'hui sur la Transylvanie (Rommenhoeller 1926: 15-16).

Belangrijke intellectuele figuren zoals de gerenommeerde Roemeense historicus Nicolae Iorga, de dichter Mihai Eminescu en de folclorist Hasdeu, hebben in hun werken veel aandacht besteed aan het Dacische aspect binnen de Roemeense identiteit en zodoende sterk bijgedragen tot het uitdragen van de Daco-Romeinse afstammingstheorie (Ludanyi 1983: 233; Verdery 1991: 36). Ter illustratie volgt hier een passage van Nicolae Iorga waarin hij de Transylvaanse provincie Hunedoara voorstelt:

Yet it is the Dacians who won, the onetime lords of this land who have prevailed in spite of the chains and the bloodletting imposed on them by their foes. Their invincible courage and patient perseverance triumphed in the end. Look around you now, here are the true Dacians, the new Dacians of 2.000 years past, who carry with them as a sign of their triumph the language of a Rome long consigned to dust. The peasants here are indeed Dacians, with their tough and reserved features, their tight-lipped and ancient custom of paying everyone their due with a sense of justice and not the vengeful an eye for an eye and a tooth for a tooth' (geciteerd in Ludanyi 1983: 242-243).

Het 'Dacianisme' vormde dus voor een aantal intellectuelen en politici uit de interbellaire periode een aantrekkelijk alternatief voor het 'Latinisme'. Belangrijker is evenwel dat precies door het debat over de oorsprong en de 'nationale essentie' van de Roemenen, het discours over 'de natie' sterk op de voorgrond trad.

Volgens Verdery speelden deze discussies een cruciale rol bij de productie en reproductie van de Roemeense nationale ideologie. Immers, door het levendige en alomtegenwoordige discours over de essentie van het Roemeens-zijn werden fundamentele uitgangspunten - zoals het bestaan van de Roemeense natie - versterkt. De concepten 'de Roemeense natie' en 'het Roemeense volk' waren de basis geworden van elke stelling in het debat zonder dat iemand zich nog afvroeg of er wel zo iets als 'het Roemeense volk' bestond (Verdery 1991: 28-29). Het ideologische proces construeerde een unitaire symbolische ruimte - met name 'de natie' - die diversiteit ontkende, ook al werd de feitelijke ruimte door diversiteit gekenmerkt.

Het discours over de nationale identiteit werd tijdens het interbellum niet enkel geïntensifieerd maar ook inhoudelijk verruimd. Ook dit had alles te maken met de gewijzigde politieke situatie. De Roemeense politieke leiders kwamen voor belangrijke beslissingen te staan zoals: hoe de economie van het land verbeteren zonder de reeds hoge buitenlandse schuld nog te vergroten? De discussie over de ontwikkeling - zowel politieke als economische ontwikkeling - hing nauw samen met het discours over de 'nationale essentie' omdat men ervan uitging dat de ontwikkeling in harmonie met 'de natuur' van het Roemeense volk moest verlopen. Zowel onder de politici als onder de intellectuelen werden er hevige debatten gevoerd over de rol van buitenlands kapitaal in de industrialisatie en over de wenselijkheid van culturele invloeden van buitenaf. De vertegenwoordigers van de verschillende opinies - door Verdery (1991: 46) 'indigenists', 'westernizers' en 'pro-orientals' genoemd - verschilden vooral van elkaar door hun houding die ze tegenover het westen aannamen.

Een eerste groep, de zogenaamde indigenists, benadrukte de kwaliteiten die volgens hen traditioneel Roemeens waren en wilden deze beschermen tegen de verdervende invloed van geïmporteerde beschavingen, in het bijzonder van de westerse. Ze wilden voorkomen dat de eigen Roemeense cultuur door vreemde ingevoerde culturen zou worden geabsorbeerd en geassimileerd. In plaats van de westerse cultuur te imiteren ijverden zij voor de creatie van een eigen Roemeense cultuur en intellectuele activiteit die volgens hen veel geschikter waren dan de producten van het culturele imperialisme om het Roemeense volk te onderwijzen. Voorstanders van deze positie waren bekende historici als Nicolae Iorga en Vasile Pârvan (Verdery 1991: 59). Opvallend was dat aanhangers van een anti-westers politiek programuna over het algemeen het Dacische element in de Roemeense identiteit beklemtoonden waarbij de nadruk op de Dacische voorouders werd geassocieerd met romantiek, de waarde van autochtone tradities, natuurlijkheid en duurzaamheid. Sympathisanten van het zogenaamde Dacianisme waren van oordeel dat het unieke en het originele in de Roemeense identiteit moest worden behoed tegen extern geïmporteed verderf (Verdery 1991: 38).

Hun tegenhangers, de zogenaamde westernizers, benadrukten meer het Latijns karakter van de Roemeense natie. De gematigden onder hen aanvaardden een zekere mate van westerse invloed en vernieuwing als een noodzakelijke katalysator voor de Roemeense sociale en artistieke ontwikkeling, die evenwel toch prioriteit aan eigen etnische waarden moest geven. De meer radicale westernizers geloofden dat Roemenië fundamenteel deel uitmaakt van de Europese cultuur en verwierpen de rurale wereld als het epitoom voor de Roemeense essentie of Roemeense kunst. Zij kwamen op voor de ontwikkeling van een moderne kapitalistische samenleving naar westers model wat volgens hen geenszins tegen de Roemeense nationale essentie indruiste (Verdery 1991: 50-52).

Een derde groep, de pro-orientals, oriënteerde zich bij het ontwikkelingsvraagstuk naar de oosterse wereld en waren tegen Europese stromingen en industrialisatie gekant. Deze denkrichting boekte vooral succes tijdens de jaren dertig omdat ze zich aansloot bij fascistische stromingen die de Roemeense politiek toen meer en meer gingen beheersen (Verdery 1991: 48).

Na de eerste wereldoorlog werd er dus veel gediscussieerd over de vraag welke beleidslijn het best de belangen van de Roemeense natie zou dienen. Het discours over de Roemeense identiteit speelde hierin een belangrijke rol omdat dit discours implicaties had voor de politieke, economische en culturele koers die werd gevolgd: het benadrukken van het 'westers', 'inheems' of 'oosters' karakter van het Roemeense volk leidde namelijk tot politieke programma's voor of tegen kapitalistische industrialisatie en voor of tegen westerse culturele invloeden.

b) het etnisch discours van de Hongaarse minderheid

De territoriale en politieke wijzigingen ten gevolge van het Verdrag van Trianon brachten niet enkel voor de Roemenen maar ook voor de Transylvaanse Hongaren nieuwe uitdagingen met zich mee. Omdat Transylvanië aan de Roemeense staat was toegevoegd werden de Hongaren die daar leefden plots afgesneden van hun Hongaars 'moederland', en vormden voortaan een etnische minderheid in een 'vreemd' land. Deze verandering was voor de etnische Hongaren die zichzelf gedurende eeuwen superieur tegenover de Roemenen hadden geacht moeilijk aanvaardbaar (Turnock

1986: 52). Het feit dat velen onder hen niet gemakkelijk afstand konden doen van hun oude superioriteitsgevoel heeft ertoe bijgedragen dat de etnische Hongaren, ondanks de alomtegenwoordige Roemeense nationale ideologie en de Roemaniserende maatregelen, erin slaagden om hun etnische eigenheid en collectiviteit tijdens het interbellum te bewaren.

De etnische identiteit van de Transylvaanse Hongaren kreeg in deze periode wel een nieuw accent. De veranderde socio-politieke context zette hen ertoe aan een nieuwe identiteit op te bouwen: een zogenaamde Transylvaanse identiteit. Door zich in de Transylvaanse geschiedenis en hun eigen Transylvaanse tradities te verdiepen formuleerden ze een eigen ideologie die tijdens het interbellum in Hongaarse intellectuele kringen het overwicht kreeg en door de Hongaarse literatuurgeschiedenis het 'Transylvanisme' wordt genoemd (Pomogats 1993: 102, 106). De basisstelling hield in dat Transylvanië, Erdély of Siebenbürgen, gedurende zo'n duizend jaar een aparte historische eenheid heeft gevormd en dat de Transylvaanse bevolking hierdoor een eigen Transylvaans bewustzijn en een eigen cultuur heeft opgebouwd.

Volgens Kós Károly (1883-1977), de belangrijkste vertolker van deze richting, had het samenspel van het Transylvaanse landschap met zijn specifieke geografische eigenschappen en het geïdealiseerde tolerantieprincipe in de loop van de geschiedenis een bijzondere ideosyncrasie voortgebracht. Tot de typische kentrekken van Transylvanië rekende hij onder meer: de éénheid van het landschap met het volk, een coëxistentie van Roemenen, Hongaren en Duitsers die gekenmerkt werd door wederzijds begrip en respect, alsook een bewust engagement om deze eigenschappen in stand te houden. Naast meer concrete concepten als regionalisme en autonomie waren noties als een 'Transylvaans denken', een Transylvaanse geest' en een 'Transylvaanse solidariteit' basisbegrippen van deze denkrichting (Vogel 1995: 82).

In 1934 schreef Kós Károly over Transylvanië het volgende: 'A thousand years is a long time even in the life of nations and cultures. A wonderful miracle happend on the soil of Transylvania in a thousand years: three nations, three cultures lived side by side, and intermixed, so that each of the three maintained - because they could maintain - their own separate identity. Indeed, in the meantime they also assumed a common character different from every foreign or related neighbouring nation' (geciteerd in Gázsó 1989: 143).

De artistieke, literaire en politieke beweging van het Transylvanisme die gebaseerd was op de slagzin *kozok sorsa* ('gemeenschappelijk erfgoed - gemeenschappelijk lot') droeg bij tot de creatie van nieuwe denkbeelden over het Hongaars-zijn en het Roemeens-zijn in een tijdperk dat werd gekenmerkt door tegenstellingen, spanningen en conflicten.

Deze intellectuele richting verenigde Hongaarse, Roemeense en Saksische geleerden, artiesten en schrijvers in hun streven naar een evenwichtige relatie tussen de verschillende nationaliteiten van Roemenië. Maar hun originele inzichten bleven vooral binnen eigen kringen, en dus buiten de eigenlijke Hongaars- Roemeense controverse, circuleren. Wellicht omwille van de sterk intellectualistische teneur en de vele obstakels die het ondervond, heeft het Transylvanisme zich, als vernieuwende culturele en politieke beweging, nooit volledig tot een interetnisch politiek programma ontwikkeld en is tenslotte van het toneel verdwenen (Kürti 1989: 26).

c) jaren dertig: nationalistische retoriek op haar hoogtepunt

Op politiek vlak evolueerde de gebrekkige Roemeense democratie geleidelijk aan naar een koninklijk dictatoriaal bewind dat eind jaren dertig werd opgevolgd door een quasi fascistische militaire dictatuur. In de jaren voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog was de Roemeense politiek, net als de Hongaarse, nationalistischer dan ooit. De mythen over de geschiedenis van Transylvanië doken in alle hevigheid weer op. Het Roemeense nationalisme werd aanzienlijk aangewakkerd door het ageren van de ultranationalistische groep 'De IJzeren Garde', door de economische crisis en door de vraag van Hongarije om een territoriale revisie door te voeren (King 1973: 14). De Roemeense en Hongaarse fascistische elites formuleerden tegenstrijdige eisen met betrekking tot Transylvanië en beide verankerden hun legitimiteitsaanspraken in hun nationalistische ideologie¹²⁷ (The Romanian Research Group 1977: 139).

Het was uiteindelijk Hitler die in 1940 over het lot van Transylvanië besliste: het noordelijke deel van dit gebied werd aan Hongarije gegeven terwijl Roemenië de kleinere zuidelijke delen behield. Gedurende de oorlog trachtte elk van deze staten door loyaliteit tegenover het Derde rijk de gunst van Hitler voor zich te winnen teneinde de rest van dit betwiste territorium te bemachtigen (King 1973: 14). Op 23 augustus 1944 veranderde Roemenië van kamp en werd bondgenoot van de geallieerden, waaronder de Sovjetunie, terwijl Hongarije het andere kamp tot het einde van de oorlog bleef steunen. Met de overwinning van de geallieerden werd gans Transylvanië weer bij de Roemeense staat gevoegd. Het vredesverdrag van Parijs van 1947 erkende de Roemeense controle over Transylvanië terwijl Hongarije tot zijn interbellumgrenzen werd teruggebracht.

6.6. Etnisch identiteitsbesef in het socialistische Roemenië

6.6.1. Nationalisme en socialisme

Het Rode Leger en de - door Moskou geïnstalleerde - Roemeense Communistische Partij streefden aanvankelijk eerder internationale (lees: Russische) dan nationale belangen na. Hun ideologie van het proletarisch internationalisme en de eenheid van de nationaliteiten in de klassenstrijd vormde in feite de antithese van het nationalisme dat in Roemenië tot 1945 een sterke bloei had gekend (King 1973: 23). De relatie tussen nationalisme en socialisme vormt een veelbesproken thema binnen de literatuur die de politieke aspecten van het socialisme onder de loep neemt¹²⁸. Ik beperk me tot de weergave van enkele basisstellingen van de belangrijkste grondleggers van de communistische ideologie.

Karl Marx (1818-1883) en Friedrich Engels (1820-1895) hebben de kracht van het nationalisme in de voortgang van de geschiedenis niet ontkend maar wel schromelijk onderschat. Hun materialistisch concept van de geschiedenis en de samenleving heeft ertoe geleid dat hun aandacht uitging naar de sociale en politieke en niet naar de nationale revolutie (Gerrits 1991: 61). In het Communistisch Manifest dat de grondslagen van het historisch materialisme uiteenzet, komt het 'a-nationaal' karakter van de communistische beweging goed tot uiting:

De communisten onderscheiden zich van de overige proletarische partijen slechts doordat zij enerzijds in de verschillende nationale gevechten van de proletariërs de gemeenschappelijke, van de nationaliteit onafhankelijke belangen van het gehele proletariaat naar voren brengen en tot hun recht laten komen en doordat zij anderzijds op de verschillende trappen van ontwikkeling,

die de strijd tussen proletariaat en bourgeoisie doorloopt, steeds het belang van de gehele beweging vertegenwoordigen (Marx & Engels 1988: 56).

Bovendien gingen deze filosofen er vanuit dat de naties, na de verwachte revolutie, zelfs zouden ophouden te bestaan. In het Communistisch Manifest lezen we:

De communisten is verder verweten, dat zij het vaderland, de nationaliteit willen afschaffen. De arbeiders hebben geen vaderland. Men kan hun niet afnemen wat zij niet hebben. [...1 De nationale afzonderingen en tegenstellingen van de volkeren verdwijnen reeds meer en meer met de ontwikkeling van de bourgeoisie, met de handelsvrijheid, met de wereldmarkt, de gelijkvormigheid van de industriële produktie en de daarmee overeenstemmende levensverhoudingen. De heerschappij van het proletariaat zal ze nog meer doen verdwijnen (Marx & Engels 1988: 62-63).

Ook de Russische staatsman Lenin (1870-1924) beschouwde het nationalisme als een product van kapitalistische ontwikkeling waaraan weldra, samen met het kapitalisme, een eind zou komen. Naties waren in zijn opvatting niet meer dan vergankelijke fenomenen:

Marxism cannot be reconciled with nationalism, he it even of the 'most just,' purest,' most refined and civilized brand. In place of all forms of nationalism Marxism advances internationalism, the amalgamation of all nations in a higher unity (geciteerd in King 1973: 21).

Stalin aanvaardde Lenin's idee over de unie van alle nationale staten maar plaatste dit gebeuren in een verre toekomst: wanneer het communisme over gans de wereld zou zijn gerealiseerd (King 1973: 247).

Omdat Stalin de Roemeense autoriteiten gebod de rechten van de etnische minderheden te eerbiedigen voerden de eerste communistische machthebbers in Roemenië, in het bijzonder Petru Groza, een betrekkelijk liberale cultuurpolitiek ten aanzien van de Hongaarse minderheid. Zo verleenden de grondwetten van 1948 en 1952 een aantal redelijk uitgebreide linguïstische en culturele rechten aan de etnische Hongaren (Crowe 1991: 71). Daarnaast oefenden, vlak na de tweede wereldoorlog, een aanzienlijk aantal niet-Roemeense personen leidinggevende functies uit binnen de Roemeense Communistische Partij²⁹. Vooral de creatie - in 1952 - van de zogenaamde 'Autonome Hongaarse Regio' in het oostelijk deel van Transylvanië gaf op een symbolische wijze te kennen dat de Hongaarse minderheid bij de Roemeense regering speciale erkenning genoot.

Robert King interpreteert deze liberale minderhedenpolitiek van de jaren veertig en vijftig als een bewuste Sovjet tactiek, bedoeld om het succes en de verdere ontwikkeling van het Roemeense nationalisme met zijn anti-Sovjet teneur, tegen te werken. Uiteindelijk vormde, aldus King, de creatie van één socialistisch arbeidersvolk zonder etnische en religieuze verschillen het na te streven ideaal (1973: 146-147).

Om dit te realiseren werd de Roemeense cultuur gedurende de late jaren veertig en de jaren vijftig onderworpen aan een proces van denationalisatie door middel van een verreikende russificatiecampagne. De geschiedenis van de Roemeense natie werd systematisch herschreven vanuit een marxistisch- leninistisch standpunt en stelde vooral de gemeenschappelijke strijd van de uitgebuite volkeren tegen de uitbuiting in het licht (Ludanyi 1983: 233-234). Nationalistische elementen uit het verleden trachtte

men zoveel mogelijk te verbergen terwijl historische en culturele affiniteiten van het Roemeense volk met Rusland werden benadrukt.

De Daco-Romeinse theorie moest sterk aan belang inboeten ten voordele van een afstammingstheorie die de oosterse oorsprong van de Roemenen benadrukte. Dit deed men door in historiografische geschriften oosterse volkeren zoals de Avaren, de Koemanen en vooral de Slaven aan de genealogie van de Roemenen toe te voegen of door de Scytische oorsprong van de Daciërs te beklemtonen (Verdery 1991: 324, voetnoot 7).

Niet alleen kregen de Slaven plots een bijzondere rol toegewezen bij de formatie van het Roemeense volk, er werden ook inspanningen geleverd om te bewijzen dat de Roemeense taal in feite eerder een Slavische dan een Romaanse taal was (Pilon 1992: 32). Om de Slavische invloed op de Roemeense taal ook zichtbaar te maken schreef de resolutie van de ministerraad van 16 september 1953 voor dat voortaan de letter â - die het Latijns karakter van het Roemeens benadrukte - door de letter i moest vervangen worden. Omdat de letter î de Roemeense vorm voor een letter uit het cyrillisch alfabet was, kwam door deze introductie het accent op de Slavische verwantschap van het Roemeens te liggen.

De Roemenen ervoeren deze orthografische verandering als bijzonder vernederend omdat de namen van hun eigen volk en land voortaan als Romini en Rominia moesten geschreven worden daar waar het vertrouwde en etymologisch verantwoorde români en România de Latijnse afstamming van het Roemeense volk onderstreepte. Een tegenreactie bleef dan ook niet lang uit. Begin jaren zestig kwam de Roemeense schrijver Tudor Arghezi op voor de reïntroductie van de letter á en zijn vraag werd gedeeltelijk ingewilligd: het gebruik van de letter á werd in de lente van 1965 officieel terug aangenomen, maar enkel voor de schrijfwijze van het land en het volk (Schäpflin 1974: 84-87)^{13°}.

Dit voorbeeld wijst erop dat het communistische internationalisme in Roemenië zeker niet de massale steun van het volk en zijn politici genoot. Reeds vanaf de jaren vijftig keerde het nationalisme voorzichtig terug in de Roemeense politiek. Vooral na de dood van Stalin en zeker na de terugtrekking van het Rode Leger uit Roemenië in 1958, doken nationalistische elementen in de Roemeense zelfdefinitie weer op (Ludanyi 1983: 234).

De Roemeense leiders ondernamen pogingen om het socialistische regime, dat tot dan toe vooral door middel van terreur aan de bevolking was opgedrongen, echt populair te maken. Door hun beleid voor te stellen als volledig passend bij de nationale geschiedenis en de 'traditionele cultuur' van het Roemeense volk probeerden ze de socialistische partijstaat te legitimeren. In toenemende mate gingen de partijleiders de traditionele anti-Russische gevoelens en het trotse Roemeense identiteitsbesef van het Roemeense volk bespelen terwijl de russificatie-campagne volledig ongedaan werd gemaakt¹³¹.

De socialistische ideologie bleef weliswaar de officiële ideologie in het land maar omdat de Roemeense Communistische Partij elementen van het Roemeense nationalisme overnam en de Roemeense nationale belangen behartigde werd deze partij door de bevolking stilaan meer en meer als een Roemeense nationale partij gepercipieerd. Dankzij de alliantie met het Roemeense nationalisme nam de populariteit van de Roemeense Communistische Partij sterk toe (King 1973: 244 45). Deze ideologische koerswending ging evenwel gepaard met een integratie- en assimilatiepolitiek ten aanzien van de etnische minderheden van het land¹³².

Het beroep doen op het Roemeense nationalisme gebeurde niet enkel ter legitimatie van de partijpolitiek maar ook ter ondersteuning van de Roemeense buitenlandse politiek. Zo maakte de nadruk van de Roemeense politici op de progressieve rol en het blijvende belang van de natie-staat deel uit van hun campagne om hun onafhankelijkheid tegenover de Sovjetunie te benadrukken en te rechtvaardigen (King 1973: 252).

Zeker Nicolae Ceausescu, in 1965 tot partijleider benoemd, was sterk bekommerd om de soevereiniteit, integriteit en onafhankelijkheid van zijn land en trachtte, vooral tijdens de jaren tachtig, een volledig autarkische Roemeense staat op te bouwen. Zijn poging om zich op politiek vlak van Moskou - en later ook van het westen - te distantiëren ging gepaard met het in ere herstellen van de nationale geschiedenis en cultuur, wat er al snel toe leidde dat het socialisme zowel politiek als cultureel volledig door het nationalisme werd overschaduwd. In haar boek *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania* laat Verdery (1991) op subtiële wijze zien hoe terminologie die van oorsprong marxistisch was, in het Roemenië van Ceausescu geleidelijk aan een nationale lading kreeg. Het Roemeense staatsnationalisme was op de eerste plaats een product van de officiële cultuurpolitiek¹³³ die aan de bevolking willens nillens werd opgelegd, maar het succes ervan is toch vooral te wijten aan het feit dat het Roemeense nationalisme reeds diep verankerd zat in de Roemeense cultuur en er onder het Roemeense volk al sterke nationalistische gevoelens leefden.

6.6.2. Het discours over de Roemeense nationale identiteit

Tijdens het bewind van Ceausescu werd de Daco-Romeinse afstammings- en continuïteitstheorie tot een centraal element van de officiële nationale ideologie verheven. Dit gebeurde vooral met medewerking van Roemeense historici¹³⁴ die deze theorie met nieuwe 'wetenschappelijke' historische, linguïstische en archeologische gegevens verder onderbouwden. In hun werken stelden ze Transylvaanië voor als de heilige geboorteplaats van hun voorouders, eeuwenlang speelbal van vreemde veroveraars en sluitstuk in de nationale éénmaking van Roemenië. Voor Roemeense historici was de Daco-Romeinse afstamming een voldongen feit maar in de jaren tachtig legde men de nadruk duidelijk op de Dacische elementen in de Roemeense cultuur terwijl men aan de invloed van de Romeinse veroveraars slechts een bescheiden rol toekende. In die jaren richtten de discussies over de nationale oorsprong zich meer op de rol van de Dacische leiders Burebista en Decebalus dan op de rol van de Romeinse keizers Hadrianus en Trajanus. Ceausescu kende zichzelf overigens een plaats toe binnen de genealogie van de Dacische koning Burebista.

De sterke nadruk op het Dacische element was nauw verbonden met het buitenlands beleid van Ceausescu waarbij autarkie en territoriale integriteit belangrijke doelstellingen waren. Het Dacianisme werd zoals gezegd met politieke onafhankelijkheid geassocieerd en paste zodoende perfect bij het bewind van deze onafhankelijkheidsgezinde partijleider. Bovendien wekten verwijzingen naar het Dacische rijk dat al lange tijd vóór de komst van de Romeinen bestond, de indruk dat het Roemeense volk sinds mensengeheugen de inwoners van het Karpatengebied waren (Ludanyi 1983: 235).

Het zogenaamde Dacianisme was alomtegenwoordig in Ceausescu's Roemenië. Het verleende het Roemeense volk een gevoel van eigenheid en hing samen met een

eerder vijandige attitude tegen invloeden van buitenaf. Intellectuelen plaatsten Roemenië en zijn traditionele cultuur buiten de sfeer van Europa en sommigen interpreteerden de Europese invloed als een 'intellectuele dictatuur' en een 'aanval op de Roemeense culturele traditie'. Een mooie illustratie van dit standpunt is het gezelschapsspel 'Daciërs en Romeinen' dat in 1987 in Roemeense speelgoedwinkels werd verkocht en waarbij de 'Europese' Romeinen als de schurken tegenover de 'goede' Daciërs stonden (Verdery 1991: 2).

Dat het propageren van het Dacianisme een voorname plaats innam in de Roemeense cultuurpolitiek was bijvoorbeeld ook merkbaar aan de vervanging van oude plaatsnamen en monumenten. Zo kwam de populariteit van het Romulus en Remus standbeeld - erg geliefd tijdens het interbellum - in de schaduw te staan van de populariteit van standbeelden van de Dacische helden Decebalus en Burebista. Verder werd de Transylvaanse hoofdstad Cluj herbenoemd tot Cluj-Napoca wat meteen de Dacische oorsprong van de stad in de verf zette (Ludanyi 1983: 238).

Bovendien dook er in elke grotere stad die zichzelf respecteerde wel een hotel Dacia op en verschenen er bombastische artikelen over het Dacische Imperium' of het 'Duizendjarig Dacisch Koninkrijk'. De officiële Roemeens- orthodoxe kerkelijke kalender was met afbeeldingen van de Dacische koningen Burebista en Decebalus versierd (Verdery 1983: 70). Ook de filmindustrie volgde. Tijdens Ceauescu werden er regelmatig films vertoond - zoals Decebalus', 'De Daciërs' en 'De Zuil'- die het Dacische verleden in beeld brachten. Verder werd ook de automobiellindustrie in het ideologisch proces betrokken en bracht een massale productie van de Roemeense gezinswagens Dacia op gang.

In 1980 vierde de Communistische Partij het 2050-jarig bestaan van de 'eerste gecentraliseerde onafhankelijke Dacische staat' (Rupnik 1990: 145). In toespraken verwees de Conducător Ceauescu geregeld naar de grootheid van het oude Dacische rijk dat dankzij zijn leiderschap weer tot leven was- gekomen en eindelijk ten volle tot bloei kon komen.

De accentuering van het autochtone Dacische element in de eigenheid van het Roemeense volk betekende evenwel niet dat de Romeinse component volledig afwezig was¹³⁵.

Toen verscheidene schrijvers en aan de dijk gezette politici op het einde van de jaren tachtig de autarkische politiek en het vernietigende systematiseringsprogramma aan de kaak durfden stellen, dook de oude, doch wat vergeten opvatting dat Roemenië fundamenteel een Europese samenleving is, weer op. Zo zonden in maart 1989 zes voormalige partijleden¹³⁶ een open brief naar president Ceauescu om tegen zijn politiek te protesteren. Bij de argumentatie van hun aantijgingen stond het volgende te lezen:

Roemenië is en blijft een Europees land en moet bijgevolg de ontwikkelingen die het gevolg zijn van de Helsinki-akkoorden bevorderen en er zich niet tegen afzetten. U is aan de verandering van de geografie van de rurale gebieden begonnen, maar u kan Roemenië niet naar Afrika overplanten (geciteerd in Weverbergh 1989: 224).

Tijdens de revolutiedagen van december 1989 scandeerden betogende studenten de leuze 'Europa is met ons!' terwijl de kranten hoopvol 'Eindelijk keren we naar Europa terug!' uitschreeuwden.

Deze twee verschillende visies over de eigenheid van het Roemeense volk hingen

nauw samen met de politieke keuze van de subjecten die ze verdedigden: over het algemeen bepleitte de politieke oppositie het 'europeanisme' terwijl Ceausescu-aanhangers de eigen 'nationale ziel' beklemtoonden en wilden vrijwaren (Verdery 1991: 2).

6.6.3. Het voortbestaan van de Hongaarse etnische gemeenschap

Het dictatoriale regime van Ceausescu dat berustte op een merkwaardig mengsel van marxistisch-leninisme en een virulent Roemeens nationalisme had uiteraard ook gevolgen voor de situatie van de etnische Hongaren in Transylvanië. Onder het bewind van Ceausescu werden de in verdragen gegarandeerde rechten van de Hongaarse minderheid stukje bij beetje beknot. Vooral tijdens de jaren tachtig voerde de Roemeense staat een politiek van gedwongen assimilatie en roemanisatie. Paradoxalerwijze bracht deze politiek een hernieuwd Hongaars bewustzijn onder de etnische Hongaren teweeg. Ik licht dit hier kort toe.

Onafhankelijk van het gegeven of de Roemenen het Dacische dan wel het Romeinse aspect in hun afstamming beklemtonen, de Roemeense afstammingsmythe blijft gekenmerkt door een sterk exclusivistisch karakter. In de Daco-Romeinse theorie krijgen noch de etnische Hongaren, noch de andere etnische gemeenschappen, een rol toebedeeld. Immers, volgens deze historische mythe vormen de Roemenen als het ware één grote groep bloedverwanten omdat ze uiteindelijk allen van dezelfde voorvaders afstammen. Spreken over de Roemeense 'nationale essentie' in termen van biologische afstamming impliceert dat alle niet-Roemenen deze fundamentele eigenschap missen en er bijgevolg niet bijhoren. Het hanteren van de bloedband bij de etnische grensafbakening maakt de etnische gemeenschap tot een exclusieve nauwelijks doordringbare groep.

Bovendien zijn de etnische Hongaren volgens het Daco-Romeinse concept historische 'laatkomers' in Transylvanië zodat ze niet enkel met betrekking tot 'de natie' maar ook met betrekking tot hun woongebied buitenstaanders blijven.

De agressieve propaganda van het exclusivistische Daco-Romeinse mythe-systeem droeg niet bij tot de assimilatie van de Transylvaanse Hongaren maar heeft deze minderheidsgroep juist nog sterker van hun Hongaarse identiteit bewust gemaakt. Immers, in een omgeving die constant overspoeld wordt met chauvinistische exclusivistische retoriek is het voor etnische minderheden, in casu de etnische Hongaren, zeer moeilijk - zo niet onmogelijk - om hun aparte identiteit te vergeten (Ludanyi 1983: 241). In feite gaven het virulente Roemeense nationalisme en de sterke affirmatie van het Hongaars etnisch zelfbewustzijn elkaar de hand.

Bovendien wakkerde de Roemeense poging om de Hongaarse etnische minderheid te assimileren paradoxalerwijs de vaste wil tot etnisch zelfbehoud van deze gemeenschap aan. Volgende uitspraak, afkomstig van een Hongaarse dorpling van Dumbrava, illustreert deze paradox:

Zij (= de Roemenen) wilden ons (= de etnische Hongaren) Roemeens maken en precies daarom wilden wij dit absoluut niet. Indien de Roemenen dit doel niet hadden nagestreefd, waren we wellicht allang Roemeens geweest.

De minderheidsgroepen beschikten evenwel niet over een officieel publiek forum in Roemenië om hun eigen historische mythen uit te dragen en de Roemeense nationalistische theorieën te ontkrachten. Meer nog, het openbaar verkondigen van de eigen 'Hongaarse' interpretatie van het verleden was strikt verboden.

Doch, de eigen Hongaarse mythen en theorieën leefden verdoken verder en werden in de dorpen vooral binnen de familiale kring, de Hongaarse kerkgemeenschap en het Hongaarse onderwijs bewaard en verspreid. Hoe slaagden de etnische Magyaren erin om hun eigen visies en boodschappen via deze kanalen over te dragen?

Oudere etnische Hongaren moesten met lede ogen aanzien hoe er in de officiële geschiedschrijving bepaalde historische feiten werden verzwegen, verdraaid of ronduit vervalst en voelden zich juist hierdoor verantwoordelijk om de 'ware' toedracht van het verleden aan hun kinderen of kleinkinderen door te geven. Sommigen durfden hen in familiale kring ronduit te zeggen dat ze op school enkel leugens leren, anderen probeerden aan de hand van verhalen duidelijk te maken dat er ook een alternatieve - lees: Hongaarse - visie op de geschiedenis bestaat.

Ondanks het feit dat alle literatuur die een andere dan de officiële Roemeense geschiedenisversie voorstond van staatswege verboden was en in beslag werd genomen, circuleerden er in lokale Hongaarse gemeenschappen zoals die van Dumbrava, M Inástireni en Inucu een aantal Hongaarse boeken die vooral het verleden en de literatuur van het Hongaarse volk beschreven. Het waren doorgaans geen wetenschappelijke werken maar wel oude schoolboeken van de geschiedenis-, aardrijkskunde-, of taalles uit de schooltijd van grootouders of overgrootouders die nog tijdens de 'Hongaarse periode' (d.i. vóór 1920 of tijdens de tweede wereldoorlog) hadden les gevolgd.

Deze oude Hongaarse boeken werden door sommige Hongaarse families van het dorp op wat verdoken plaatsen of op hooizolders verborgen. Binnen de Hongaarse gemeenschap wist iedereen wie er zulke 'verboden literatuur' bezat. Geregeld werden deze boeken uitgeleend aan leergierige Hongaarse jongeren van het dorp die zich bijvoorbeeld afvroegen waarom er eigenlijk zoveel Hongaren in Roemenië leven. Dit alles gebeurde op een heimelijke wijze, de Roemeense dorpelingen mochten het niet weten. Ook nu, na de val van Ceausescu en zijn meedogenloze Securitate, staan deze boeken niet in de leefkamer maar worden ze nog steeds min of meer verborgen.

Naar verluidt circuleerden er in het dagdagelijkse leven tijdens het bewind van Ceausescu talrijke etnocentrische mopjes die het collectieve geheugen van de etnische Hongaren levendig hielden. Een grapje waarmee etnische Hongaren de onkritische algemene aanname van de Dacische afstammingsmythe belachelijk maakten, ging als volgt:

Tijdens een bezoek aan de Székely-streek bracht Ceausescu een bezoek aan een school. Hij vroeg aan een leerling: 'En vertel eens, hoe is jouw naam, pui de dac (Dacisch kind)?'

'Attila', antwoordde het ventje¹³⁷.

Etnocentrische grapjes en vernederend woordgebruik (bv. het pejoratieve woord oláhok voor Roemenen) droegen bij tot het behoud van het etnisch eigenheidsgevoel maar versterkten tegelijkertijd de bestaande etnische vooroordelen.

Daarnaast vervulden Hongaarse leerkrachten een belangrijke rol bij de overdracht van de Hongaarse geschiedenisversie en Hongaarse historische mythen. Leerkrachten mochten de Hongaarse versie van de geschiedenis van het Hongaarse en Roemeense volk weliswaar niet in de klas naar voren brengen maar konden door terloopse opmerkingen wel vragen bij hun leerlingen doen rijzen. De opmerking bijvoorbeeld dat zeker niet alle historici akkoord gaan met de leerstof geschiedenis en aardrijkskunde die hij of zij in de klas moet behandelen, was dikwijls al voldoende om

een bijzondere interesse voor de historische kwestie op te wekken waardoor sommige leerlingen een eigen zoektocht naar 'de waarheid' gingen ondernemen.

Over de karakteristieke kentrekken en de literaire verwezenlijkingen van het Hongaarse volk kwamen de leerlingen wel wat te weten in de lessen Hongaarse literatuur waarin Hongaarse romans en gedichten werden geanalyseerd. Volgens Varga verdient vooral de Hongaarse poëzie aandacht in het naoorlogse Transylvaanië omdat er tijdens een periode van onderdrukking een sterke kracht en uitstraling van poëzie kan uitgaan. Het paradoxale van poëzie is immers, zo stelt Varga, dat ze indirect schijnt te zijn, rijm en stijlfiguren gebruikt en niets met de realiteit van doen heeft, terwijl toch elke toehoorder of lezer instinctief weet dat het in het gedicht om een heel actuele zaak gaat, om iets dat direct aanspreekt (Varga 1991: 44 45). Het is dan ook niet toevallig dat Hongaarse kinderen op school veel Hongaarse gedichtjes, rijmpjes en liedjes moesten leren die - soms op een meer expliciete, soms op een meer impliciete wijze - een zekere nostalgie naar het glorieuze verleden of naar het Hongaarse rijk opriepen.

Kortom, dankzij de welbewuste en volgehouden overdracht van hun etnisch en historisch zelfbeeld via familiale, onderwijs- en kerkelijke kanalen, slaagden de lokale etnisch Hongaarse gemeenschappen erin om zich ten tijde van Ceaucescu's nationaal-socialisme toch staande te houden. Vanaf het einde van de jaren zeventig kreeg dit stil verzet van Hongaarse lokale gemeenschappen tegen de Roemeense assimilatiepolitiek versterking door de opkomst van een Hongaarse oppositie die zowel binnen als buiten de officiële partijpolitiek tegen de repressie van de Hongaarse minderheid ageerde.

Het meest toonaangevende voorbeeld van georganiseerd verzet binnen de bestaande partijstructuren greep plaats in 1977 toen Király Károly - een Transylvaanse Hongaar die tot zijn afzetting belangrijke posten in de Roemeense Communistische Partij had bekleed - open protestbrieven over de behandeling van de Hongaren in Roemenië richtte aan verschillende hooggeplaatste partijleiders¹³⁸. Hoewel Király trouw bleef aan de principes van het Marxisme-Leninisme en de opbouw van een sterke Roemeense staat steunde, verloor hij, omwille van zijn activisme, zijn politieke posten en werd verbannen naar een streek in Roemenië waar slechts enkele Hongaren woonden. Het ontslag van Király Károly gaf aanleiding tot een massale publieke demonstratie van etnische Hongaren (Verdery 1985: 76). Deze betoging werd, net als gelijkaardige initiatieven, hardhandig onderdrukt, maar maakte toch kenbaar dat er onder de etnische Hongaren van het land een grote solidariteit bestond.

Naast zulke oppositionele uitlatingen binnen de Roemeense politieke structuur zetten verschillende etnisch Hongaarse intellectuelen van de Transylvaanse steden Arad, Cluj en Tiirgu-Mures, in het begin van de jaren tachtig een aantal dissidente activiteiten op touw, zoals de publicatie van het scmizdat-blad Ellenpontok ('Contrapunten') dat de schending van de mensenrechten en de slechte situatie van de Hongaarse instituties aan de kaak stelde (Kürti 1989: 31). Van dit tijdschrift konden echter slechts negen nummers worden gemaakt want al gauw werden de organisatoren door de Securitate gearresteerd. Deze clandestiene oppositie was er wel in geslaagd om klachtenbrieven te zenden naar internationale organisaties en groepen die om het lot van de etnische Hongaren van Roemenië waren bekommerd. Een voorbeeld hiervan is de brief die in 1982 aan de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa te Madrid werd gericht:

In the interest of the survival of the approximately two million Hungarians in

Rumank, we appeal to the peoples of the states represented at the Madrid Conference. 1 _rnaps there is still time to halt the process, induced by the policies of the Rumanian government, which is threatening our very existence as a nationality. We lack any means of self-protection. The individual is defenseless in the face of the tyranny of the state, and since 1949, ... there has been no organization to safeguard our collective interests. Thus, our situation is characterized not only by denial of our individual rights, but our collective rights as well, which two sets of rights are inseparable in our case.

The fact that existing international agreements do not deal with the collective rights of minorities bears profoundly on the possibilities for bringing about a change in our situation. The focus on individual human rights, which constitutes the prevalent approach to this problem in the international arena, fails to take into consideration the shared values critical to a national minority's unique culture and the group identity of its members... For the minority to achieve (expression of its unique values) would require a means of collective protection. For this reason, ... the effort to secure human rights for minorities (must take) into account their nature as collective entities (Ellenpontok Memorandum, 1-2, geciteerd in Verdery 1985: 77).

Het document bracht verder een aantal eisen naar voren zoals: culturele autonomie en geïnstitutionaliseerde vormen van zelfbescherming van de etnisch Hongaarse gemeenschap; evenredige vertegenwoordiging onder de leidinggevende posities binnen de Communistische Partij, in de regering en onder de beheerders van de economie; meer Hongaarsstalige scholen en een lager vooropgesteld minimumaantal leerlingen om Hongaarsstalige klassen in te mogen richten; een autonoom statuut en een eigen administratie voor de regio's die voornamelijk door Hongaren worden bewoond (Verdery 1985: 77).

Uit de inhoud van de geciteerde brief en de aard van deze eisen blijkt dat deze clandestiene oppositiebeweging de oplossing van de minderheidsproblematiek zag als een collectief project: de Hongaarse identiteit kon volgens hen best op een collectieve manier worden beschermd en versterkt.

Hongaars verzet tegen de Roemeense assimilatiepolitiek was met andere woorden niet volledig afwezig in Roemenië maar het valt moeilijk te zeggen in welke mate deze acties door de etnisch Hongaarse bevolking van Transylvanië werden gesteund. Kürti stelt dat, afgezien van deze vermelde openlijke en clandestiene dissidentie, de meerderheid van de etnische Hongaren in Roemenië rustig bleef (Kürti 1989: 32).

Het waren dan ook niet op de eerste plaats de etnische Hongaren van Roemenië maar wel andere Hongaren die erin slaagden om effectief druk op het Roemeense minderhedenbeleid uit te oefenen.

Vooraf groepen Hongaren van Hongarije en van het westen hebben aan de Hongaarse minderheidskwestie ruchtbaarheid gegeven en concessies van de Roemeense staat afgedwongen.

a) reactie vanuit Hongarije

Na de installatie van het socialisme in Oost-Europa verdwenen de traditionele etnische en nationale tegenstellingen tussen de Roemeense en Hongaarse staat naar de achtergrond en werden openlijke discussies over thema's als de staatsgrenzen en de Hongaarse minderheid vermeden of onderdrukt. Het communistische

internationalisme onderwierp deze staten aan de schijn van eensgezindheid. Maar al gauw bleek de gemeenschappelijke ideologie niet in staat te zijn om alle sporen van nationale conflicten uit te wissen. De verzwakking van de Sovjetcontrole over het doen en laten van de Oost-Europese staten gaf deze landen meer speelruimte om aan hun latent gebleven nationale zorgen uiting te geven (King 1973: 72 en 75).

Hongarije zat sterk verveeld met de heropleving van het Roemeense nationalisme in haar buurland en met de onafhankelijkheidskoers die Roemenië was ingeslagen. Dit land uitte als eerste kritiek op de eigenzinnige binnenlandse en buitenlandse politiek van de Roemeense regering¹³⁹ (King 1973: 163-64). Roemenië verweerde zich door herhaaldelijk te verwijzen naar het recht op nationale zelfbeschikking en maakte duidelijk dat elke poging tot interferentie in binnenlandse aangelegenheden zou worden tegengewerkt.

Ook het lot van de etnische Hongaren in de socialistische buurstaat Roemenië liet Hongarije niet onverschillig. Af en toe liet de Hongaarse regering haar ongenoegen op een onrechtstreekse wijze blijken. Door bijvoorbeeld historici toe te laten de nationaliteitskwestie ten tijde van het Oostenrijks- Hongaarse rijk weer ter discussie te stellen, liet Boedapest duidelijk merken dat het nationaliteitsvraagstuk geen afgesloten hoofdstuk was maar ten alle tijde te berde kon worden gebracht (King 1973: 163). Verder durfde Hongarije het aan om de gegevens van de Roemeense volkstellingen regelmatig te bekritisieren.

Later slaagde de eerste secretaris van de Hongaarse Communistische Partij, Kádár János, erin een aantal akkoorden met Ceausescu te sluiten en te bemiddelen bij de vrijlating van een aantal etnische Hongaren die in de handen van de Securitate waren gevallen. Doch het was niet de Hongaarse Partij maar wel de Hongaarse oppositiebeweging die zich het meest om de situatie van de Transylvaanse Hongaren bekommerde. Meer nog, aan het eind van de jaren tachtig werd het minderhedenbeleid van Ceausescu het thema waarrond de Hongaarse oppositie zich voor het eerst in het openbaar kon organiseren. Hieraan ging een interessante ontstaansgeschiedenis vooraf.

In het midden van de jaren zeventig begon er zich in Hongarije een belangrijke culturele beweging te vormen die bekend stond onder de naam *táncház* of 'dansplein', een verwijzing naar dorpspleinen waar dorpelingen volksdansen dansen. Aanvankelijk was dit een 'onschuldige' folkloristische revival-beweging, bedoeld om jonge mensen Hongaarse volksdansen, volksmuziek, volksliederen en boerentradities aan te leren. Duizenden jonge fans zongen Hongaarse balladen, dansten volksdansen, droegen traditionele Transylvaanse bloezen en overhemden en reisden zelfs af naar afgelegen dorpen in Roemenië, op zoek naar authentieke vormen van hun nieuw ontdekte Hongaarse erfenis (Kürti 1989: 40). De sympathie van de Hongaren voor hun buitenlandse taalgenoten uitte zich ook in een hernieuwde interesse voor de literatuur van de Hongaarse minderheden (King 1973: 93).

Dit nieuw Hongaars cultureel bewustzijn heeft het denkbeeld gecreëerd dat alle Hongaren over de territoriale grenzen heen, fundamenteel met elkaar verbonden zijn. Deze nieuwe beweging plaatste bovendien de Hongaren van Transylvanië in het middelpunt van de belangstelling wanneer ze hun gemeenschappelijke Hongaarse identiteit tegenover de Roemeense staat verdedigde.

In Roemenië spitte de situatie zich zozeer toe dat er aan het eind van de jaren tachtig

duizenden etnische Hongaren het land uitvluchtten. Een aantal van deze geëmigreerde of gevluchte Hongaren sloten zich in Hongarije aan bij de Hongaarse intellectuele oppositie en velen werden spreekbuis van mensenrechtenorganisaties. Gesteund door deze geëngageerde Hongaarse inwijkelingen en door belangrijke populistische intellectuelen, schrijvers en artiesten, konden de tanchez-beweging en andere dissidente bewegingen (zoals het 'Democratisch Forum') aanzienlijk wat druk op de Hongaarse regering uitoefenen om stappen tegen het Roemeense minderhedenbeleid te zetten (Kürti 1989: 32 en 40). Overigens niet zonder succes.

In de tweede helft van de jaren tachtig heeft de Hongaarse regering haar politiek tegenover het Roemeense regime van Ceausescu grondig veranderd. Haar gewijzigde houding komt duidelijk tot uiting in de volgende uitspraak van een lid van het Instituut voor 'Hongarologie':

De Hongaarse staat en samenleving erkennen het huidige status quo en de onschendbaarheid van de grenzen. Tegelijkertijd beschouwen ze de Hongaren die buiten de landsgrenzen leven als integrale componenten van de Hongaarse nationale cultuur en veroordelen uiteraard elke poging om de elf-eeuwen-oude historische band aan de hand van administratieve, psychologische of andere middelen te verhinderen of te verbreken (geciteerd in Kurti 1989: 37).

Met de vervanging van het Kádár-regime door de regering van Grósz (in 1988) startte Hongarije een ander, radicaler offensief. Toen de geplande Roemeense systematiseringscampagne¹⁴⁰ in Hongarije bekend raakte lanceerde de Hongaarse regering openlijke politieke aanvallen tegen Ceausescu's 'bulldozer politiek'.

Voorvechters van de Roemeense politiek interpreteerden de Hongaarse kritiek als een poging om de eenheid van de Roemeense staat ongedaan te maken. Vooral na het verschijnen van het driedelige Hongaarse werk Erdély története (geschiedenis van Transylvarië) van de Hongaarse Academie van Wetenschappen in 1986 beschuldigde Roemenië de Hongaarse regering van 'irredentisme', 'Hongaars chauvinisme' en 'fascistisch revisionisme' (Kürti 1989: 380). Omdat de hoofdredacteur van deze publicatie, Kápeczi Béla, tegelijkertijd historicus en minister van cultuur van Hongarije was, kreeg dit werk meteen, naast zijn wetenschappelijke ook een politieke betekenis. Een aantal historici beschouwden dit werk als een mijlpaal in de Oost-Europese geschiedenis (Geró 1989) terwijl Roemeense historici deze ambitieuze onderneming onmiddellijk aanvielen omwille van de 'onwetenschappelijkheid' en de 'nationalistische' aanspraken van de Hongaarse auteurs.

De Roemeense historici Stefan Pascu, Mircea Musat en Florin Constantiniu bijvoorbeeld noemen het werk van Béla onomwonden een 'bewuste geschiedvervalsing onder de auspiciën van de Hongaarse Academie van Wetenschappen' (Pascu, Musat & Constantiniu 1991: 229):

Regretfully, we have noted from the beginning that the work is hardly different from the old Hungarian chauvinistic and revisionist historiography in its fundamental theses and conclusions. [...] We are faced with a gross distortion of the history of Transylvania and implicitly of the history of the Romanian people, with theses that are as much harmful as they are injurious for our people, with a deliberate attempt to contest Romania's territorial integrity (Pascu, Musat & Constantiniu 1991: 229). [...] How bare the authors of this book, carrying on its front cover the title History of Transylvania, try to annul the outcome of a long struggle, which claimed so many sacrifices from the Romanian people in order

to fulfill a steady, century-old aspiration, that is national unity? [...] By its political orientation, this History of Transylvania appears as a work written in a revisionist and chauvinistic spirit, perfectly fitting into the nationalist Hungarian historiographic literature which, ever since the past century, has sought to justify the revival of certain outdated political and territorial patterns (Pascu, Musat & Constantiniu 1991: 229-30).

Een lovende bespreking van hetzelfde boek is onder meer te vinden in het artikel *Hungarian Historiography and the History of Transylvania* van de Hongaarse auteur Geró András (1989):

On the whole, the Akadémia Publishing House has brought out a work of scholarly authority and, through its inherent values, an ethical as well as scholarly accomplishment. The contributors are able to emphasise Hungarian interest, the search for historic truth and a respect for universal human rights in such a manner that none of these elements is in conflict; indeed all of them demonstrate that only such an approach can hold out the chance of replacing anger with hope (Geró 1989: 116).

De polemiek tussen Hongaarse en Roemeense wetenschappers deed de oude controverse over de echte autochtone bevolking van Transylvaanië weer in alle hevigheid opblaaien. Met zorgvuldig uitgekozen middeleeuwse bronnen, archeologische vondsten en kaarten in de hand en steunend op linguïstische, etnografische en etymologische studies trachtten Roemeense en Hongaarse historici, archeologen, linguïsten, folkloristen en ook politici hun gelijk te bewijzen: 'wij waren hier eerst'.

Niet enkel de houding van de Hongaarse regering ten aanzien van het Roemeense beleid maar ook die van westerse politici onderging in de jaren tachtig belangrijke veranderingen. Bij deze ontwikkeling speelde de Hongaarse emigrantengemeenschap van het westen de rol van katalysator.

b) reactie vanuit de westerse Hongaarse emigrantengemeenschap

In zijn artikel *The Hungarian Diaspora* (1977) analyseert Miklós Szántó de oorzaken van de emigratie van Hongaren, de verschillende profielen van de emigranten alsook de structuur van de Hongaarse emigrantengemeenschap. De meerderheid van de uitgeweken Hongaren leeft in de Verenigde Staten waar zich, zoals bijvoorbeeld in New York, Cleveland en Detroit, etnische getto's hebben gevormd¹⁴¹ De Hongaars-Amerikaanse emigranten-gemeenschap is geen homogene groep maar vertoont vele verschillen die onder meer samenhangen met hun emigratieperiode, hun emigratiebeweegredenen, hun positie en hun academische kwalificaties (Miklós 1977: 419-20).

Reeds tijdens het interbellum hadden politiek geëngageerde Hongaarse emigranten zich verenigd in de American-Transylvanian Federation. Deze politieke en culturele organisatie bond de strijd aan tegen de 'onrechtvaardige' behandeling van de Hongaren in post-Trianon Roemenië en Tsjechoslovakije (Kürti 1989: 40).

Midden jaren zeventig dook er in de Verenigde Staten een nieuwe organisatie op die een belangrijke rol heeft gespeeld zowel bij de bekendmaking van het lot van de Hongaarse minderheid van Roemenië als bij de creatie van een hernieuwd Hongaars bewustzijn onder de Hongaarse emigranten. Deze vereniging, die zich het Committee

for Human Rights in Romania noemde, lanceerde verscheidene opzienbarende acties teneinde op te komen voor de culturele, religieuze en linguïstische rechten van de Roemeense Hongaarse minderheid.

In mei 1976 publiceerde het Committee for Human Rights in Romania in de New York Times een alarmerend bericht over de zogenaamde 'culturele genocide' van de etnische Hongaren door de Roemeense staat. Daarna vonden verschillende demonstraties plaats. Daarnaast organiseerde het Committee geregeld benefiet-activiteiten om onder de Hongaarse gemeenschappen van Roemenië voedingspakketten en medisch materiaal te kunnen verdelen (Kürti 1989: 41). Tenslotte trachtte de Hongaarse emigrantengemeenschap aan de hand van Engelstalige publicaties haar informatie en visies onder een breed publiek uit te dragen. De meeste van deze werken zijn tot stand gekomen aan het Danubian Research and Information Center (Verdery 1985: 76) en uitgegeven bij de Danubian Press in Florida¹⁴² en besteden aandacht aan twee thema's: de precaire positie van de Hongaarse minderheid in Roemenië en de kwestie van het 'eerstgeboorterecht' op Transylvanië.

In 1984 wijzigde het Committee for Human Rights in Romania zijn naam in Hungarian Human Rights Foundation wat meteen een koersverandering aangaf: voortaan werd de aandacht niet meer enkel op Roemenië gericht maar op de positie van de Hongaarse minderheden in alle successiestaten. Bovendien ging de organisatie samenwerken met de dissidentie-beweging van Hongarije (Kürti 1989: 41). De Hungarian Human Rights Foundation slaagde erin een aantal westerse politici te overtuigen van de noodzaak om de problematiek van de etnische Hongaren op internationaal politiek vlak aan te pakken. In 1986 werden er in de Senaat verschillende hoorzittingen over dit thema gehouden en in oktober 1987 ging het Amerikaanse Comité van Internationale Handel over tot de schorsing van Roemenië's statuut van Meest Bevoorrechte Natie (Most Favored Nation) in de handelsbetrekkingen met de Verenigde Staten omdat dit land de mensenrechten flagrant had geschonden (Rupnik 1990: 143).

Het succes van deze en andere¹⁴³ organisaties om van de situatie van de etnische Hongaren in Oost-Europa een politiek agendapunt te maken, hing volgens Katherine Verdery sterk samen met het gegeven dat tijdens de periode van de koude oorlog elke oppositiebeweging tegen het communisme de algemene steun van de publieke opinie in de Verenigde Staten genoot. In zo'n internationale context konden de Hongaarse oppositie van Transylvanië en Hongarije en de sympathiserende organisaties van de Hongaarse emigrantengemeenschap die allen geregeld op de schending van de mensenrechten in Roemenië wezen, op een brede internationale steun rekenen. Het internationaal klimaat van de jaren tachtig stelde de Hongaarse oppositiebeweging in de gelegenheid om de ambities van het Roemeense leiderschap wat in te tomen en de eigen belangen van de Hongaarse gemeenschap te behartigen (Verdery 1985: 79-80).

6.7. Het Roemeense en Hongaarse etnogeneseproces

Terecht beklemtonen verscheidene auteurs dat het belangrijk is om het fenomeen van etnische identificatie over een lange tijdsperiode te bestuderen (De Vos 1975, Armstrong 1982, Smith 1986, Stallaert 1996, Leman 1998). Immers, de historische evolutie die een etnische identiteit ondergaat resulteert onvermijdelijk in een complex raamwerk van verschillende betekenissen waarop men als antropoloog slechts zicht kan krijgen door de dynamische aspecten van het etnogeneseproces te bestuderen.

Deze benadering toont vooreerst duidelijk aan dat etnische gemeenschappen tot stand zijn gekomen onder particuliere historische, economische en politieke omstandigheden en dus sterk situationeel van karakter zijn. Een analyse van de historische context van het etnogeneseproces laat verder ook toe om eventuele veranderingen in de zelfdefinitie van gemeenschappen, bijvoorbeeld naar aanleiding van wijzigingen in de globale socio-politieke of economische context, na te gaan en te begrijpen. Le Goff geeft hierbij de raad om vooral aandacht te besteden aan die historische periodes waarin gemeenschappen met elkaar in contact kwamen (Le Goff 1978: 346).

De toepassing van deze longitudinale benadering van etnische identiteit op het gebied Transylvaanië bracht me op het spoor van belangrijke premoderne antecedenten van zowel het moderne Hongaarse als het Roemeense nationalisme. Niet enkel bij het nationalisme van de achttiende- negentiende eeuw maar ook in het huidige etnische discours blijkt een sociale matrix actief te zijn die zijn wortels heeft in lang vervlogen tijden.

Mijn historische constructie toont aan dat een begrip van de ontwikkeling van het nationalisme en het huidige nationalistische discours een analyse van het verleden veronderstelt die niet aanvangt met de moderne tijd en de verlichting maar zich tevens over voorafgaande eeuwen buigt.

Zo zagen we dat het Magyaarse nationalisme geworteld is in het dertiende- eeuwse pact tussen de Hongaarse koning en de Hongaarse adel dat aan deze laatste groep het recht verleende om zich tegen monarchale usurpatie te verzetten. Immers, tijdens de Habsburgse overheersing - en in het bijzonder onder het sterk centraliserend bewind van Jozef II - bracht de herinroeping van dit middeleeuwse verworven recht, samen met de verlichte ideeën van Herder over de 'natie', het eigenlijke Magyaarse nationalisme voort. Aldus kan het Hongaarse nationalisme beschouwd worden als een door de staat veroorzaakte achttiende-eeuwse transformatie van een reeds lang bestaande relatie tussen koning en adellijke stand.

De ontwikkeling van het Roemeense nationalisme volgde een totaal andere weg. In tegenstelling tot de Magyaren genoten de Roemenen niet het statuut van natio en werd hun religie niet erkend. Het Roemeense nationalisme kon evenmin een beroep doen op feodale privileges die verdedigd moesten worden. Twee pre-moderne structurele gegevens, met name het gebrek aan een institutionele basis enerzijds en een sterke associatie tussen de Roemeense etniciteit en een lage klassenpositie anderzijds, gaven de Roemeense beweging haar specifiek karakter: een gerichtheid op het verwerven van politieke en sociale rechten waardoor het Roemeense volk op gelijke voet met de andere Transylvaanse etno-naties zou staan. Anders dan de Magyaren die vanaf het begin van de negentiende eeuw hun etnische identificatie gingen gebruiken om anderen buiten te sluiten, beoogden de Roemenen een gelijkwaardige participatie in het bestaande Transylvaanse socio-politieke systeem.

De Roemeense emancipatiestrijd kwam in een stroomversnelling terecht toen de Habsburgers bij hun poging om een sterke gecentraliseerde staat te creëren, aan de Transylvaanse Roemenen een eigen institutie - de Grieks-katholieke kerk - verleenden. Deze institutie schraagde het toenemende Roemeense etnische bewustzijn gedurende de achttiende eeuw. Het eigenlijke Roemeense nationalisme ontwikkelde zich in de negentiende eeuw als reactie op de nationalistische anti-Habsburgse Magyaren die in hun streven naar de opbouw van een homogene Magyaarse staat een aantal Roemeense verworvenheden teniet deden.

De ontwikkeling van een etnisch collectief bewustzijn en van een etnisch- nationale beweging onder de etnische Roemenen en Transylvaanse Hongaren blijkt dus geen eenvoudige creatie te zijn van politieke centralisatie of van Herders verlicht gedachtengoed, maar veeleer het complexe resultaat van een veelheid aan invloeden: het nationalisme bouwde op sociale en culturele precondities maar werd op een bepaald ogenblik wel sterk gestimuleerd door een specifieke politieke conjunctuur. Voor beide gemeenschappen betekende de Habsburgse centraliserende politiek een keerpunt waarbij het concept van de natio, dat voorheen naar de adellijke stand refereerde, de nieuwe betekenis - i.c. de etnische betekenis - van nationaliteit kreeg.

Naast de bredere politieke context van de Habsburgse staatsvorming waren vooral volgende elementen van wezenlijk belang in het etnogeneseprocess van de Hongaarse en Roemeense gemeenschappen:

- (a) interactie en confrontatie met andere volkeren,
- (b) religie en taal en
- (c) een gedeeld historisch bewustzijn. Ik licht deze elementen hier kort toe.

a) De stelling dat het etnogeneseprocess dikwijls op gang gebracht wordt door het contact met andere bevolkingsgroepen is voor de meeste antropologen die het etniciteitsfenomeen bestuderen een algemeen aanvaard gegeven. Thomas Eriksen schrijft hierover:

'The use of the term ethnic group' suggests contact and interrelationship. To speak of an ethnic group in total isolation is as absurd as to speak of the sound from one hand slapping. By definition, ethnic groups remain more or less discrete, but they are aware of - and in contact with - members of other ethnic groups. Moreover, these groups or categories are in a sense created through that very contact. Group identities must always be defined in relation to that which they are not - in other words, in relation to non-members of the group' (Eriksen 1993: 9-10).

Dit is duidelijk merkbaar in het Hongaarse en Roemeense etnogeneseprocess in Transylvanië. Vooreerst blijkt de antagonistische relatie tussen christendom en Islam voor beide etnische gemeenschappen betekenisvol te zijn. De positionering van het christendom tegenover de Islam, in casu de Turken, heeft namelijk een diep effect gesorteerd op hun etnische zelfperceptie: het collectieve geheugen van beide bevolkingsgroepen houdt in dat ze de opmars van de Islam hebben tegengehouden en als zodanig een belangrijke rol hebben gespeeld voor het christendom en voor het christelijke West-Europa. Het is duidelijk dat de originele inhoudelijke matrix niet etnisch maar religieus van karakter was. Beide groepen deden - en doen soms nog - een beroep op dit heroïsch zelfconcept om een stuk ideologische legitimiteit te verwerven: in het verleden gebeurde dit bijvoorbeeld om hun heerschappij over Transylvanië te rechtvaardigen of te bepleiten, momenteel refereren beide gemeenschappen geregeld naar hun gepercipieerde historische rol in de discussie over wie er echt tot Europa behoort.

Toen de Turkse bedreiging afnam traden antagonismen met andere groepen meer op de voorgrond. De confrontatie tussen de Magyaarse adel en de Habsburgse absolutisten kan worden beschouwd als de 'mythomoteur' (Armstrong 1982: 8-9) van de Hongaarse etnogenese terwijl het antagonisme tussen de orthodoxe christenen (etnische Roemenen) enerzijds en de katholieken en protestanten anderzijds, de opkomst van de Roemeense nationale beweging stimuleerde. De etnische of nationale ideologieën kwamen met andere woorden tot stand in relatie - of in confrontatie - met

anderen: de Magyaarse adel in relatie met de Habsburgse dynastie, de Roemeense clerici in relatie met de Transylvaanse natio's (Hongaren, Saksen en Székely). Vanaf het midden van de negentiende eeuw profileerde de Roemeense etnische gemeenschap zich in toenemende mate in oppositie met de Magyar en die voor zichzelf autonomie en onafhankelijkheid opeisten maar weigerden om dezelfde rechten aan de Roemeense bevolking te verlenen.

b) Naast het relationele aspect hebben ook factoren als taal en religie een zeer specifieke en duidelijk groepsvormende plaats ingenomen in het etnogeneseproces van de Transylvaanse Hongaren en Roemenen.

Zowel onder de etnische Hongaren als onder de etnische Roemenen bestond er vooral vanaf de moderne tijd een sterke interactie tussen taal en religie. In tegenstelling tot West-Europa waar het meeste verzet tegen autocratische vorsten in eerste instantie uit de hoek van de liberale burgerlijke elite kwam, speelde in Transylvanië vooral de geestelijkheid een prominente rol bij dit verzet.

Zo hangt het Hongaarse proto-nationalisme nauw samen met de opkomst en verspreiding van de Gereformeerde godsdienst die naast een meer autonome manier van denken ook het verschijnen van een Hongaarsstalige literatuur met zich meebracht. In het kader van het proselitisme wilden Gereformeerde predikers religieuze werken meer toegankelijk maken voor de bevolking door deze werken in de spreektaal van de te bekeren volkeren te drukken. Benedict Anderson (1991) wijst erop dat het besef een gemeenschappelijke taal te delen nieuwe verbeelde gemeenschappen tot stand heeft gebracht walt in sommige gevallen - vooral in Europa - ook politieke consequenties met zich meebracht: 'The lexicographic revolution in Europe, however, created, and gradually spread, the conviction that languages (in Europe at least) were, so to speak, the personal property of quite speeltje groups - their daily speakers and readers - and moreover that these groups, imagined as communities, were entitled to their autonomous place in a fraternity of equals' (Anderson 1991: 84).

De these van Anderson laat toe te stellen dat de publicatie van Hongaarsstalige werken het ontstaan van een verbeelde Hongaarse gemeenschap heeft gestimuleerd. Het is niet echt verwonderlijk dat het Hongaarse etnische bewustzijn voor het eerst een politiek karakter kreeg wanneer de Hongaren meenden dat er een inbreuk op hun verbeelde gemeenschap werd gepleegd, met name toen de verlichte absolute vorst Jozef II in de jaren tachtig van de achttiende eeuw besloot om het Duits tot enige keizerlijke staatstaal uit te roepen. In Transylvanië (en in Hongarije) werden de verschansingen van het gedrukte Hongaars door segmenten van de Magyaarse adel en een verarmde kleine landadel tegen de Duitse vloedgolf verdedigd (Jászi 1929: 224-225). Gedurende de negentiende eeuw, toen het politieke nationalisme in volle ontwikkeling was, ontwikkelde de Magyaarse taal zich verder als belangrijk symbool en tevens als grensbewaker van de Hongaarse identiteit. Een grote groep Hongaren verdedigde de oprichting van een nationale staat waarin de soevereiniteit in laatste instantie diende te berusten bij het collectief van Hongaarssprekenden.

Bij het etnisch bewustwordingsproces van de Roemenen speelde de Grieks-katholieke priesterstand een vitale rol. Hun studie van de Roemeense taal en geschiedenis ging hand in hand met de publicatie van grammatica's en woordenboeken en van tijdschriften die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de standaardisering van de Roemeense literaire - dit wil zeggen gedrukte - taal. Teneinde de eigenheid van de Roemeense taal duidelijker te stellen werd het cyrillische alfabet door het Latijnse alfabet vervangen zodat de Roemenen zich scherp van hun Slavische burens konden

onderscheiden. Geleidelijk aan ontdekte het Roemeense volk, bijgestaan door clerici en intellectuelen, een nieuwe pracht in de taal die ze altijd in alle nederigheid had gesproken maar die nu de statusverhoging naar gedrukte taal had ondergaan. Dit positieve bewustzijn een eigen Roemeense culturele identiteit te hebben, heeft sterk bijgedragen tot het Roemeense politieke nationalisme dat in de negentiende eeuw vooral als reactie op de Magyariseringspolitiek tot ontwikkeling is gekomen.

c) Tenslotte heeft het delen van een gemeenschappelijk historisch bewustzijn een zeer belangrijke rol gespeeld in het etnogeneseproces van de Hongaarse en Roemeense gemeenschappen. Het 'wij-bewustzijn' van een etnische gemeenschap is fundamenteel gebaseerd op een vermeend gemeenschappelijk verleden dat niet met de burens wordt gedeeld. Het is vooral Anthony Smith (1981, 1991, 1992) die de nadruk heeft gelegd op het cruciaal belang van 'gedeelde historische herinneringen' voor etniciteit. Uit zijn bepaling van een etnische groep blijkt dat Smith zelfs stelt dat een etnische gemeenschap die geen gemeenschappelijk historisch bewustzijn deelt, in de tijd niet kan overleven: 'An ethnic group is a type of cultural collectivity, one that emphasizes the role of myths of descent and historical memories, and that is recognized by one or more cultural differences like religion, customs, language or institutions. Such collectivities are doubly 'historical' in the sense that not only are historical memories essential to their continuance but each such ethnic group is the product of specific historical forces and is therefore subject to historical change and dissolution' (Smith 1991: 20).

Volgens Anthony Smith (1992) kan een etnische gemeenschap overleven zolang het myth-symbol complex' van generatie op generatie wordt doorgegeven. Het behoud van dit geheel van mythen en symbolen is verbonden met het behoud van een gevoel van uniciteit en originaliteit en met de idee dat de gemeenschap een bepaalde zending moet vervullen.

Smith benadrukt dat voor het voortleven van een etnische gemeenschap de mythe - en niet het feit zelf - van de gemeenschappelijke afstamming cruciaal is. 'Where history is insufficient, myths are created', betoogt De Vos (1975: 21). De antropologie heeft een lange strijd geleverd tegen het positivisme en de wetenschappelijke rationaliteit om te kunnen stellen dat de mythe een eigen reële werking heeft: de mythe maakt werkelijk deel uit van het verleden en heden van een gemeenschap en is onmiskenbaar belangrijk voor het begrip van een gemeenschap. Historische mythen en culturele interpretaties van geschiedenis hebben een machtige werking en zijn van het grootste belang om een begrip te krijgen van het etnisch bewustzijn van een groep.

Het is duidelijk dat voor het etnisch identiteitsbesef van de Roemeense gemeenschap in Transylvanië een aantal mythen zoals de Daco-Romeinse afstammings- en continuïteitsmythe cruciaal zijn, terwijl voor de Hongaarse gemeenschap de overtuiging af te stammen van Attila's Hunnen, de mythe van het duizendjarig Hongaarse rijk en hun zelfperceptie als moedige verdedigers van het christendom centraal staan. Eén van de belangrijkste noden die deze mythen lenigen is de menselijke behoefte aan gemeenschap, aan familiariteit, aan family-like ties', in een wereld waar 'broederschap' ver te zoeken is (Horowitz 1985: 81-87). Vooral de afstammingsmythen creëren voor deze gemeenschappen een eenheid met het verleden, met hun voorouders. Een etnische identiteit kan dan ook gezien worden als de uitdrukking van een metaforische verwantschap.

De idee dat etniciteit te maken heeft met verwantschap is niet nieuw. Horowitz stelt:

'Ethnicity is based on a myth of collective ancestry, which usually carries with it traits believed to be innate. Some notion of ascription, however diluted, and affinity deriving from it are inseparable from the concept of ethnicity' (Horowitz 1985: 52).

Ook Eugene Roosens wijst op de noodzaak van het genealogische element om een categorie of groep mensen een etnische identiteit te verlenen. Zelfascriptie en/of het door anderen toegeschreven worden van bepaalde culturele kentrekken is onvoldoende om het label etnisch aan een groep mensen te geven. Volgens de auteur maakt de genealogische dimensie het specifieke van een etnische groep uit en dit brengt onvermijdelijk een vorm van verwantschap of een familie-metafoor met zich mee (Roosens 1994: 83). 'Ethnic identity can take its drive and pattern from an interplay of oppositions with outsiders, but it mostly combines this source of differentiation with an internal source of identification. One of these two sources can be more important than the other, depending upon historical circumstances and situations' (Roosens 1994: 84). Deze interne bron van identificatie verwijst naar een gemeenschappelijke oorsprong.

Maar de referentie naar een gemeenschappelijke afstamming is volgens Roosens meer dan enkel een cultureel element binnen het proces van sociale grensafbakening. Hij meent dat de familie-oorsprong metafoor op een gelijkaardige manier zou moeten worden geanalyseerd als tot hier toe met de grens-metafoor gebeurde (Roosens 1994: 86). Immers, 'at least in the present historical situation, the genealogical dimension of ethnic belonging seems to be perceived by the actors as more invariable, more stable, more context-independent and more relevant than cultural differences.(...I One could say that the feeling of continuity, or identity, comes logically first, and that this identity originates from genealogy before' it has anything to do with boundaries (Roosens 1994: 86-87).

Etnische zelfdefinities waarin de gemeenschappelijke oorsprong en de familie-metafoor centraal staan, zijn zeer exclusief. Zo sluit de Roemeense gemeenschap van Transylvanië een opname van etnische Hongaren - zelfs de sterkst 'geroemaniseerden' onder hen - per definitie uit terwijl etnische Roemenen nooit tot de Hongaarse gemeenschap kunnen horen.

Horowitz stelt dat precies de band tussen etniciteit en verwantschap aan de oorzaak ligt van de soms heftige reacties van de leden wanneer hun gemeenschap wordt bedreigd: Because ethnic affiliations are putatively birth affiliations, their compelling power in conflict is also understandable. If group members are potential kinsmen, a threat to any member of the group may be seen in somewhat the same light as a threat to the family' (Horowitz 1985: 64).

De studie van de dorpen toonde aan dat de huwelijksstrategieën van zowel de Hongaren als de Roemenen (en hun houding tegenover de Zigeuners) wel degelijk in grote mate de anders-etnische kandidaten uitsluiten. De mythen en de huwelijksstrategieën ondersteunen mekaar in de Transylvaanse dorpen.

Een vreedzame instandhouding van een pluri-etnische samenleving blijft niettemin goed mogelijk. 'The preservation of an ethnically pluralistic society implies that there continue to be common ethnic values and symbols that create a bond between the different communities. This, in turn, may imply a deliberate manipulation of the respective ethnic myth-symbol complexes' A.D. Smith) or the ethnic genealogy' (Eriksen 1993: 49).

Zo werden er in het verleden in Transylvanië pogingen ondernomen om het

exclusivisme van het Roemeense en etnisch Hongaarse identiteitsbesef te overstijgen door hun gemeenschappelijke Transylvaanse identiteit te benadrukken. Ook in de bestudeerde dorpen is er voldoende Transylvaanse identificatie aanwezig. Bovendien delen de dorpelingen een lokale boerendorpsidentiteit, gebaseerd op het buurtleven en de dorpsunits. Het betekent echter wèl dat toenemende verstedelijking, c.q. een verloren gaan van het buurt- en dorpsleven, een risico inhoudt voor scherpere etnische antagonismen.

De afstammingsmythen zelf kunnen binnen één enkele etnische gemeenschap overigens een bron van interne discussie vormen. De onenigheid binnen de Roemeense gemeenschap over de rol van de Daciërs en/of de Romeinen binnen de Daco-Romeinse afstamming vormt hier een goed voorbeeld van.

Dit wijst er indirect op dat etnische zelfpercepties niet statisch zijn maar, afhankelijk van de concrete socio-politieke context, andere accenten kunnen krijgen. Omdat etniciteit een dynamisch proces van her-schrijven en her-definiëren is, zijn etnische concepten en groepsgrenzen voortdurend in beweging. De creatieve herschrijving van de geschiedenis en zelfdefinitie kunnen, al naargelang de omstandigheden, ingang vinden bij de ganse gemeenschap of bij een deel ervan. Vooral intellectuelen spelen een belangrijke rol bij de constructie van nieuwe historische en culturele mythen. Deze constructie is tot op zekere hoogte arbitrair, maar niet volledig. Er moet steeds een cultureel historische grond zijn die het proces van herdefiniëring fundeert. Eriksen stelt dan ook dat het aantal plausibele versies van de geschiedenis beperkt is (Eriksen 1993: 93). En in een aantal werken over nationalisme is ook Smith (1986, 1992) van mening dat er een aanwijsbare 'objectieve' culturele basis is voor etnische ideologieën. Zelfs Fredrik Barth, die lange tijd het arbitraire karakter van de keuze van diacritica voor de grensafbakening heeft verdedigd, is enigszins op zijn standpunt teruggekomen: 'Though highly contextual and contingent, the selection of such diacritica is far less haphazard than I may have indicated in 1969' (Barth 1994: 16).

Zo vond de ideologische fictie van de socialistische linguïsten en historici dat de Roemeense taal eigenlijk een Slavische taal zou zijn; moeilijk ingang onder de bevolking omdat deze opvatting te ver van de objectieve historische realiteit afstond. Een zekere historische basis blijkt nodig om het veld af te bakenen waarbinnen de wisselende karakteristieken van de etnische identiteit voor de eigen leden en de anderen plausibiliteit krijgen, ook al is de concretisering zelf telkens een constructie.

Na de val van Ceausescu -25 december 1989 – herwonnen de inwoners van Roemenië hun vrijheid van denken. Etc., zie Hoofdstuk 7

NOTEN

99. Tijdens de eerste helft van mijn veldwerk heb ik namelijk de kwestie van het interetnisch samenleven zelden expliciet ter discussie gebracht omdat ik precies wou achterhalen of deze thematiek voor de dorpingen betekenisvol was en welke opvattingen en attitudes ze hieromtrent spontaan te kennen gaven. Tevens wou ik met deze voorzichtige aanpak vermijden dat ik door mijn wetenschappelijke gerichtheid op etniciteit en interetnische relaties een eerder artificiële problematiek in het leven zou roepen die mogelijk onder de dorpingen zelf helemaal niet bestond. Tijdens mijn eerste onderzoeksperiode waren de dorpingen in de overtuiging dat mijn interesse vooral uitging naar hun gewoonten en tradities. Naderhand, met name tijdens de laatste maanden van het veldwerk, heb ik deze benadering verlaten voor een directere benadering met rechtstreekse vraagstelling over etniciteit, en wél in een aangepaste setting van etnisch homogene plaatsen.

Rechtstreekse vragen over de etnische identiteit werden ook gesteld in het onderzoek van het 'Onderzoekscentrum voor Interetnische Relaties in Transylvanië' waarin gepeild werd naar de zelfbeelden van de Roemenen en etnische Hongaren in Transylvanië en naar hun opvattingen over elkaar. De onderzoeksgroep bestond uit 1117 etnische Hongaren en 724 Roemenen uit de zestien provincies van Transylvanië. Uit de enquête, afgenomen in de herft van 1997, blijkt dat de overgrote meerderheid van de etnische Roemenen (89 procent) en van de etnische Hongaren (82 procent) trots zijn op hun etnisch behoren. Interessant in verband met het etnisch afbakeningsproces van de Roemenen is de vraag hoe iemand moet zijn om als Roemeens beschouwd te kunnen worden. De Roemeense ondervraagden dienden een score te geven aan negen opgegeven criteria en dit leidde tot het volgende resultaat:

1. 'zich Roemeens voelen' (92 %)
2. 'de Roemeense vlag respecteren' (88 %)
3. 'tot de Roemeense cultuur behoren' (87 %)
4. 'het Roemeens als moedertaal hebben' (85 %)
5. 'een Roemeense ouder hebben' (80 %)
6. 'het Roemeense burgerschap dragen' (78 %)
7. 'geboren zijn in Roemenië' (75 %)
8. 'tot de Roemeense kerk behoren' (71 %)
9. 'leven onder Roemenen' (62 %)

Een gelijkaardige vraag werd gesteld aan de Hongaarse deelnemers: 'Om iemand als Hongaars te beschouwen moet hij':

1. 'zich Hongaars voelen' (96 %)
2. 'behoren tot de Hongaarse cultuur' (94 %)
3. 'het Hongaars als moedertaal hebben' (93 %)
4. 'een Hongaarse ouder hebben' (86 %)
5. 'de Hongaarse vlag respecteren' (85 %)
6. 'tot de Hongaarse kerk behoren' (82 %)
7. 'leven onder Hongaren' (44 %)
8. 'het Hongaarse burgerschap bezitten' (18 %)
9. 'geboren zijn in Hongarije' (9 %)

(Gulle, Horváth, Lazăr & Magyari 1998: 10-13). Voor beide bevolkingsgroepen vormen dus de etnische zelf-ascriptie en het delen van een gemeenschappelijke cultuur en taal de belangrijkste voorwaarden om tot een bepaalde etnische

gemeenschap te horen.

100. De overtuiging af te stammen van de Romeinen is bijvoorbeeld in het huidige Roemeense nationale volkslied *Desteaptcî-te Române.!* terug te vinden. De tekst werd in de negentiende eeuw door Andrei Mureian geredigeerd en na de politieke omwenteling van 1989 als Roemeens nationaal volkslied aanvaard. Hier volgt de tekst van de tweede strofe:

*Nu of nooit moeten we de wereld tonen
Dat in onze armen nog Romeins bloed vloeit,
En dat in de borst van onze heldenzonen*

Triomfantelijk de naam Trajanus gloeit (vertaling door Jan Willem Bos 2000: 32).

In het volkslied wordt verder ook gealludeerd op andere elementen van het Roemeense zelfbeeld zoals hun strijd tegen de barbaren en hun christen-zijn. Het volkslied kan worden beluisterd via Internet op de pagina www.presidency.ro.

101. In haar boek *Histoire de la nation roumaine* buigt Durandin zich over de vraag naar de constructie en reconstructie van de Roemeense identiteit. Volgens haar blijken er doorheen de geschiedenis telkens drie ineengevlochten thema's de kern van deze identiteit te vormen: 'l'occidentisme', het gevoel verworpen te zijn en de behoefte om recht te doen gelden (Durandin 1994: 141).

102. Interessant is dat al deze elementen van het Roemeense zelfbeeld via het geschiedenisonderricht op school aan de jongeren worden doorgegeven. Mijn kritische bespreking van het officiële geschiedenishandboek voor de zevende klas, *Istoria Romanlor din cele mai vechi timpuri pînă la revoluția din 1821* (1994), wijst uit dat dit handboek de leerlingen bewust wil maken van hun afstamming van de autochtone bevolking, van de belangrijke rol die het Roemeense volk heeft gespeeld bij de bescherming en bloei van de Europese christelijke beschaving en van de eeuwenoude sterke band tussen de Roemenen van de politiek gescheiden territoria. In feite wil dit geschiedenishandboek aantonen dat de huidige Roemeense natie-staat het logische resultaat is van een lange historische evolutie. Een gedetailleerde analyse van het schoolboek is te vinden in mijn doctoraatsproefschrift (Van de Vyver 1999: 384-90).

103. Het bekende 'Vrolijke Kerkhof van het dorpje Săpînta in het noorden van Maramurel zou volgens de Roemenen 'de ziel van het Roemeense volk' onthullen. Rond een orthodox kerkje heeft de volkskunstenaar Stan Ion Pătrai zo'n twintig jaar lang, tot zijn dood in 1977, ongeveer driehonderd houten grafkruisen gesneden, in bonte kleuren geschilderd en daaronder onversneden satirische epitafen geschreven. Hierin wordt ronduit gesteld dat deze of die persoon 'zijn leven lang aan de drank was', dat een ander 'door een vuile Hongaar was neergestoken' of dat 'deze stinkend rijke weduwe niet alleen maar verdrietige erfgenamen achterliet'.

104. Zo leidden de pogingen van de Habsburgers om de organisatie van de grensverdediging te formaliseren (in 1762-68) tot fel verzet bij de Székely. De Habsburgers richtten daarop, in 1764, een waar bloedbad onder het Székely-volk aan. Vele Székely zijn toen over de Karpaten gevlucht en hebben zich in Moldavië gevestigd. En wanneer de Habsburgers een eeuw later de Székely tijdens de vrijheidsoorlog van 1848 nabij Tirgu-Mure versloegen gaven de Székely zich nog niet gewonnen. Gedurende de daaropvolgende wintermaanden boden de Székely onder leiding van Aron Gábor, onvoorstelbaar hardnekkige weerstand (Cadzow 1983: 18 en 23).

105. In de Europese geschiedenis staan de Hunnen bekend als een Aziatisch ruiter- en nomadenvolk dat omstreeks 375 Europa binnenviel en in de vijfde eeuw zelfs Rome bedreigde. Het Karpatenbekken werd hun uitvalsbasis voor hun veroveringstochten.

Na de plotselinge dood van hun leider Attila, vermoedelijk in 453, trokken de Hunnen zich terug in het gebied tussen de Don en de Volga. In zijn boek *De Hunnen*. Het volk van Attila, de gesel Gods (1993) beschrijft Hermann Schreiber op een levendige en kleurrijke manier de herkomst van de Hunnen en hun opkomst tot meest gevreesde macht in het grensgebied van Azië en Europa.

106. Zie bijvoorbeeld het officiële Hongaarse handboek van het derde leerjaar: Magyar nyelv. Tankönyv a III. Osztály számára, București: Editura didactică și pedagogică 1992. 45-46.

107. Het romantische beeld van vrijheidslievende Hongaren hangt volgens Marác samen met het gegeven dat het politieke liberale Hongarije zich voortdurend tegen het absolute centralisme van Wenen heeft verzet (Marác 1995: 38). Voorbeelden van verzet uit Transylvarië zijn de anti-Habsburgse vrijheidstrijden onder leiding van Bocskai István (1571-1606), Bethlen Gábor (1580-1629) en Rákóczi Ferenc II (1676-1735). Ook de onafhankelijkheidsbeweging uit de jaren rond 1848 schreef de idealen van de Europese revolutie in de Hongaarse nationale identiteit bij.

108. Interessant is dat Transylvarië in Samuel Huntington's culturele verdeling van Europa precies op een belangrijke fault line between civilisations' ligt: het behoort nog net bij het westerse christendom terwijl Moldavië en Wallachije tot het orthodoxe christendom worden gerekend. Transylvarië is volgens Huntington een gebied waar twee verschillende - moeilijk verenigbare - beschavingen elkaar ontmoeten (Huntington 1993: 29-30).

109. De enquête die eind 1997 door het 'Centrum voor Interetnische Relaties in Transylvarië' onder een Transylvaanse onderzoeksgroep is uitgevoerd lijkt me ook voor dit punt interessant. Op de vraag 'welk territorium beschouw jij als jouw vaderland?' gaf 68 procent van de etnische Hongaren 'Roemenië' op, 21 procent Transylvarië' terwijl een kleine drie procent Hongarije als hun vaderland bestempelt (Culic e.a. 1998: 47). Dus iets meer dan één vijfde van de etnische Hongaren beschouwt in feite niet Roemenië maar Transylvarië als zijn vaderland. De differentiatie volgens woongebied toont dat dit antwoord afkomstig is van etnische Hongaren van het 'historische Transylvarië' en niet van Hongaren van de Banat die een intense band met Transylvarië missen.

110. Tijdens het bewind van Ceausescu werd de immigratie van Roemenen uit Wallachije en Moldavië van overheidswege aangemoedigd. Zo kreeg elke Roemeense familie afkomstig van Moldavië, Oltenië of Muntenië, die bereid was om zich definitief in Transylvarië te vestigen van de staat een toelage van zo'n 15-30.000 lei, hetgeen toen een aanzienlijk bedrag was (eind jaren 80 was één dollar gelijk aan 27 Roemeense lei). Veel Roemenen hebben van deze gunstige maatregel gebruik gemaakt en hebben zich in Transylvarië gevestigd waardoor het aantal Roemenen in dit gebied enorm toenam (Job 1994: 33-34).

111. Het is evenwel mogelijk dat het regionaal bewustzijn, alsook de attitudes en opvattingen betreffende het interetnisch samenleven in een andere streek van Transylvarië anders zijn. Verscheidenheid zal wellicht vooral samenhangen met de configuratie van de etnisch gemengde bevolking, de eigen geschiedenis van de streek, de aan- of afwezigheid van een lokale identiteit en de economische ontwikkeling van het gebied.

112. De middeleeuwse term *natio* verwijst geenszins naar de etnische oorsprong of moedertaal van de leden, maar naar de totaliteit van politieke rechten en privileges die aan een bepaalde gemeenschap toekwam. Niet de 'nationaliteit' maar het begrip 'vrijheid' (libertas) vormde het belangrijkste criterium van een *natio*. Enkel diegenen die ofwel op een private ofwel op een gemeenschappelijke wijze land bezaten konden

leden zijn van een natio. Lijfeigenen - hetzij Hongaarse, Saksische of Roemeense - waren uitgesloten (Kópeczi 1994: 221).

113. Zo werd bijvoorbeeld, door artikel 4 van het in 1525 uitgevaardigde edict, aan de Hongaarse kerkelijke en seculiere adel het recht gegeven om Lutheranen willekeurig te arresteren en levend te verbranden (Chaunu 1990: 224).

114. Volgens Pierre Chaunu staat het gegeven dat de Hongaren de leer van Luther zo snel hebben ingeruild voor die van Calvijn niet los van het onttuikend nationaal bewustzijn van de Hongaren. Ten tijde van de Reformatie groeide onder de Hongaarse adel het verlangen om zich van de Duitse culturele dominantie te bevrijden. Het is begrijpelijk dat de Hongaren die zich net bewust werden van de waarde van hun eigen taal en eigen 'nationale' cultuur, zich meer aangetrokken voelden tot het niet-Duitse Calvinisme dan tot het Duitse Lutheranisme (Chaunu 1990: 230).

115. Unitariërs weigeren bovendien ook de doctrine van de predestinatie en de onsterfelijkheid van de ziel te aanvaarden en staan gereserveerd tegenover religieuze ceremonies in het algemeen en de toediening van sacramenten in het bijzonder. Ze benadrukken het belang van religieuze tolerantie en stellen dat de religies van het Boek - het jodendom, het christendom en de Islam - gelijkwaardig zijn (Chaunu 1990: 228). Daarnaast hechten unitariërs veel belang aan ethische waarden waarbij Christus niet als de Verlosser maar als het grote Voorbeeld van het goede leven wordt gezien (Révész 1956: 37).

116. Onder de meest prominente Hongaarse geschiedschrijvers van Transylvarië hoorden onder andere Szamoskozi Istvan (1570-1612), Bethlen János (1613-1678), Szalardi János (1601-1666) en Kémeny János (1607-1662) (Vogel 1995: 73).

117. De wederwaardigheden van de Grieks-katholieke kerk in Transylvarië worden door Wesselink (1992) bondig beschreven.

118. Een voortreffelijke analyse van Micu's rol als 'nationaal' leider is te vinden bij David Prodan (1971: 134-94).

119. De meesten benadrukten hierbij vooral het Romeinse element van de afstamming, maar voor sommigen, vooral orthodoxe clerici, was de rol van de Daciërs voor de Roemeense identiteit belangrijker dan die van de Romeinen (Verdery 1991: 32). Dit wijst erop dat er binnen de onttuikende Roemeense nationale beweging groepen waren die bij de bepaling van de Roemeense identiteit andere elementen op de voorgrond plaatsten. Over het algemeen gaven diegenen die gebruik wilden maken van het door de Habsburgers gecreëerde institutioneel kader, de voorkeur aan een Romeinse - en bijgevolg westerse - identiteit, terwijl zij die op de orthodoxe instituties vertrouwden een meer Dacisch of inheems karakter aan het Roemeense volk verleenden (Prodan 1971: 228).

120. De dichter Petőfi (1823-1849) is, net als de vrijheidsstrijder Kossuth Lajos, voor het Hongaarse volk een belangrijk symbool van de Hongaarse onafhankelijkheidsstrijd. Advocaat Kossuth Lajos (1802-1894) werd in 1841 uitgever van het progressief dagblad Pesti Hirlap dat niet enkel grondwettelijke Hervormingen maar ook een volledige nationale onafhankelijkheid van Hongarije voorstond (Pilon 1992: 43).

121. Sommige Transylvaanse Roemenen werden onder meer beïnvloed door het gedachten- goed van de Roemeense politicus en schrijver Nicolae Bălcescu (1819-1852) die zich in Boekarest inzette voor de nationale eenheid. Zijn visie vat hij met de volgende woorden kernachtig samen:

'For my part, the question of nationality is more important than liberty. Until a people can exist as a nation, it cannot make use of liberty. Liberty can easily be recovered when it is lost, but not nationality. Therefore I believe that in the present position of

our country we must aim rather at the preservation of our greatly menaced nationality and seek only for the development of our nationality' (Bálcescu, geciteerd in Snyder 1976: 102).

122. Zoals het door Stróbl Zsigmond Kisfaludi ontworpen monument op de Gellérthege in Boedapest. De zuil in het midden draagt het beeld van een engel die met de Szent Istvankroon komt aangevlogen. Aan de voet ervan staan koning Árpád en zijn krijgers afgebeeld (Bakker 1996a: 84). In Cluj werd er naar aanleiding van het duizendjaarfeest een groot standbeeld van koning Matthias opgericht.

123. Bartók Béla is in Transylvanië geboren en heeft in de jaren 1907-1908 Magyaarse melodieën in Izvorul Crisului en Huedin verzameld, en in 1910 zowel Hongaarse als Roemeense melodieën in Ménástireni geregistreerd (Mrrza 1978: 13).

124. Tot deze staten behoorden Polen, Roemenië, Tsjechoslovakije, Joegoslavië en Griekenland. Oostenrijk, Hongarije, Bulgarije en Turkije zaten in het kamp van de verliezers en dienden een deel van hun territorium af te staan.

125. Turnock wijst erop dat het verlangen naar regionale autonomie niet enkel onder de etnische Hongaren maar ook onder vele Roemenen van Transylvanië leefde: 'Autonomy was particularly popular in Transylvania in view of the presence of the minorities. Even the native Romanians sought a measure of freedom from the Gypsies', a scathing reference to the Regcileni who had taken over the administration' (Turnock 1986: 56).

126. Zoals David Turnock in zijn boek *The Romanian Economy in the Twentieth Century* aantoonde bleef Roemenië, ondanks de aanwinst van het mineraal-rijke Transylvanië, toch een arme agrarische staat. Landhervormingen konden de trieste situatie van de boeren niet wezenlijk veranderen en arbeiderslonen werden niet evenredig met de opgedreven prijzen van consumptiegoederen verhoogd. Industriële expansie, inflatie en economische stagnatie brachten onvermijdelijk een sterke groei van het proletariaat met zich mee (Turnock 1986: 47-60 en 78-81).

127. Dit betekent evenwel niet dat iedereen sterk doordrongen was van de nationalistische of irredentistische ideologie. Zeker op dorpsniveau was de interetnische situatie niet vijandig te noemen. Verdery (1983: 320-325) toont bijvoorbeeld aan dat in de interbellaire periode Roemeense, Duitse en Hongaarse dorpingen in verscheidene multi-etnische dorpsgemeenschappen in relatieve harmonie en vrede met elkaar samenleefden terwijl de nationalistische politiek vooral in Boekarest en Boedapest werd gevoerd.

128. Zie bijvoorbeeld: Davis Horace B. (1967) *Nationalism & Socialism. Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917*; Connor Walker (1984) *The National Question in Marxist- Leninist Theory and Strategy*; Schwarzmantel John (1991), *Socialism and the Idea of the Nation*.

129. Prominente etnisch Hongaarse communisten van deze periode zijn bijvoorbeeld Luca Vasile, Moghioro Alexandru en Salajan Leontin. Bekende joodse communisten zijn Ana Pauker en Gheorghe Stoica (King 1973: 147).

130. Op 17 februari 1993 werd de discussie over de orthografie door de algemene vergadering van de Roemeense Academie heropgenomen. De regering keurde hun voorstel goed en kondigde aan dat voortaan de letter i in alle woorden door de letter d zal vervangen worden in zover de î niet de beginletter van het woord vormt. Verder besloot men om bij de vervoeging van het werkwoord 'zijn' de letter u in plaats van de letter í te gebruiken (Drăgănescu 1993: 356-357).

Twee voorbeelden: in plaats van pâine (brood) schrijft men nu pâine waaruit de etymologische afstamming van het Latijnse woord panis duidelijk blijkt, en in plaats van sînt (ik ben) is het nu sunt dat nauw aansluit bij het Latijnse sum. Deze 'nieuwe'

spellingswijze die het Latijnse karakter van de Roemeense taal benadrukt, is in feite een restauratie van de vroegere, in 1932 geïntroduceerde, orthografie.

131. Zo werden Russische en Slavische namen van straten, winkels, bioscopen en gebouwen vervangen door Roemeense namen, vormde de Russische taal voortaan niet meer overal de verplichte tweede taal op school en werden historische claims op de streek Bessarabië zeer voorzichtig naar voren gebracht (King 1973: 244).

132. Reeds in de jaren vijftig zette partijleider Gheorghiu-Dej verschillende communistische prominenten van niet-Roemeense afkomst aan de deur zodat de partij werd 'geroemaniseerd'. Maar vooral het samengaan van de Hongaarse Bolyai-universiteit van Cluj met de Roemeense Babes-universiteit van dezelfde stad betekende voor de Hongaarse intellectuelen een echte slag in hun gezicht. Ook de Hongaarse medische faculteit van Tirgu-Mures onderging een 'roemaniseringsproces'. En in 1960 herzag de Roemeense regering de grenzen van de Autonome Hongaarse Regio waardoor het aandeel etnische Hongaren in deze regio daalde terwijl het percentage Roemenen steeg. De concentratie van de Hongaarse bevolking werd met andere woorden in de Autonome Regio aanzienlijk gereduceerd. In 1967 schafte Ceausescu het bestaan van de Autonome Hongaarse Regio af (King 1973: 152-157). Gedetailleerde analyses van de Roemeense socialistische integratiepolitiek ten aanzien van de etnische Hongaren zijn te vinden in verscheidene rapporten van Hongaarse en internationale mensenrechtenorganisaties zoals: Helsinki Watch (1989), Transylvanian World Federation (1989), Hungarian Human Rights Foundation (1990). En verder bij Sozan (1977). King (1973: 152-165), Cadzow e.a. (1983), Joó (1994), Schöpflin & Poulton (1990).

133. 'Het volk' werd beschouwd als de belangrijkste grondslag van de staat en de volkscultuur werd als de enige ware kunstvorm van de socialistische toekomst toegejuicht. Orale cultuur, klederdrachten, volksdansen, liederen en gewoonten werden gereconstrueerd teneinde een eigen 'nationate schat' te creëren (Dutu 1995: 93-94). Volgens Hobsbawm (1983) is zulke 'invention of tradition' uiteindelijk bedoeld om een zekere continuïteit met het verleden te scheppen en bepaalde waarden en normen ingang te doen vinden onder de bevolking: 'Traditions which appear or claim to be old are often quite recent in origin and sometimes invented. L...J Invented tradition' is taken to mean a set of practices, normally governed by overtly or tacitly accepted rules and of a ritual or symbolic nature, which seek to inculcate certain values and norms of behaviour by repetition, which automatically implies continuity with the past. In fact, where possible, they normally attempt to establish continuity with a suitable historic past'(Hobsbawm 1983: 1). In Roemenië wierp dit proces een donkere schaduw op de intellectuele inspanningen van de vorige eeuwen.

134. Om maar enkelen te noemen: Giurescu (1967), Pascu & Stéfănescu (1987), Daicoviciu & Constantinescu (1965), Pascu (1982), Musat (1987) en Constantinescu, Pascu & Diaconu (1975).

135. Zo verwezen talrijke plaatsnamen (bv. Băile Herculane), hotelnamen (bv. hotel Hercules of Hotelul împăratului romanilor, 'het hotel van de keizer der Romeinen') en standbeelden naar de Romeinse afstamming van het Roemeense volk.

136. De brief was met name gesignd door de voormalige politici Gheorghe Apostel, Alexandru Birladeanu, Silviu Brucan, Corneliu Manescu, Constantin Pirvilescu en Grigore Raceanu. Voor meer biografische gegevens over deze personen, zie Weverbergh 1989: 219-221. Deze open brief werd in alle belangrijke westerse kranten gepubliceerd en bracht heel wat reactie teweeg.

137. De naam Attila is bij uitstek een Hongaarse naam zodat de naamdrager geen *pui de dac* kan zijn.

138. Király verzocht de partij om zich consequent te houden aan haar vooropgestelde objectieven en om stappen te ondernemen om de behandeling van de Hongaarse minderheid te verbeteren en bepaalde discriminerende praktijken tegenover hen op te heffen. Hij vroeg onder meer dat de etnische Hongaren meer controle zouden kunnen uitoefenen over de organisaties die ten dienste van de Hongaarse minderheid waren opgericht; dat er meer in plaats van minder Hongaarse scholen en klassen zouden komen; dat de Hongaren controle zouden hebben over hun eigen publicaties, theater en kunst; dat ze hun eigen taal vrij in het openbaar zouden mogen gebruiken; en dat ééntalige Roemeense politici door etnische Hongaren zouden worden vervangen in streken met een Hongaarse meerderheid (Verder" i A 5: 76).

139. Zo liet in 1971 Komócsin Zoltán, lid van het Hongaarse Politbureau, zich tijdens een bespreking van de buitenlandse relaties van Hongarije ontvallen dat de verschillen in de buitenlandse politiek van Hongarije en Roemenië de onderlinge relaties tussen beide staten van tijd tot tijd bemoeilijkten. Zulke openlijke kritiek was hoogst ongewoon. Roemenië interpreteerde deze verklaring als een poging van Hongarije om zich met de Roemeense interne aangelegenheden te bemoeien. In een toespraak aan het Centraal Comité van de Partij veroordeelde Ceausescu elke poging - intern of extern - om nationale antagonismen voor welk doel dan ook te gebruiken. Etc.

Bijlage

Daciërs

De Daciërs (Latijn: Daci, Roemeens: Daci, Grieks: Dákai) waren een Indo-Europees volk dat Dacië (huidig Roemenië) en delen van Moesia bewoonde. De eerste vermelding van het Dacische volk dateert uit de Romeinse tijd. De Daciërs bleken een tak van de Geten te zijn, dus waren ze ook een Thracisch volk.

De Daciërs woonden vooral in Transsylvanië en het westen van Walachije. In Oost-Walachije en de Dobroedzja woonden de verwante Geten. In Moldavië leefden de eveneens verwante Karpen (naar wie de Karpaten zijn vernoemd), die aan onderwerping door de Romeinen ontsnapten.

Het Dacische volk zou ca. 2.000.000 zielen hebben geteld. In die tijd was het normaal dat 1/10 van de totale bevolking in het leger zou zitten; men kan dus stellen dat het Dacische leger een omvang moet hebben gehad van 200.000 man. Met deze getallen zou Dacië destijds het grootste inwonertal gehad hebben van Europa, op het Romeinse Rijk na.

In 106 na Chr. werd Dacië veroverd door het Romeinse Rijk. Hierna liet Trajanus 150.000 Daciërs wegvoeren. De overgebleven Daciërs vermengden zich na de verovering met de kolonisten en namen de Latijnse taal over. Hun nakomelingen zouden eeuwenlang meestal worden aangeduid met de naam **Walachen**, die hun door de Slaven werd gegeven. Pas sinds de 19e eeuw kreeg Dacië de huidige naam Roemenië.

De vraag, of de huidige Roemenen inderdaad afstammen van de oude Daciërs, heeft aanleiding gegeven tot een fel dispuut tussen Roemeense en Hongaarse historici. De eersten nemen dit zonder meer aan; de tweeden betwisten dit standpunt. Een communis opinio over deze kwestie bestaat niet, maar de argumenten voor het Roemeense standpunt worden door buitenlandse historici over het algemeen toch wel het meest overtuigend gevonden. Veel oud-Roemeense tradities alsook woordenschat, kleding en eetgewoonten zouden van de Daciërs komen.

 Roemenië in de geschiedenis
Dacië (500 v. Chr.-271 na Chr.) Vroege middeleeuwen (±330 - ±950)
<i>De drie vorstendommen</i>
Transsylvanië (896-1918)
Walachije (10e eeuw-1862)
Moldavië (10e eeuw-1862)
Roemeense Vereniging (1859-1862)
Vorstendom Roemenië (1862-1881)
Koninkrijk Roemenië (1881-1947)
Eerste Wereldoorlog (1913-1918)
Groot-Roemenië (1920-1940)
Tweede Wereldoorlog (1940-1945)
<i>Communisme (1945-1989)</i>

[Volksrepubliek](#)
[Roemenië](#) (1945-1965)
[Socialistische Rep.](#)
[Roemenië](#) (1965-1989)
[Roemeense](#)
[Revolutie](#) (1989)

Roemenië na de Revolutie
[Republiek Roemenië](#) (1989-
heden)

Literatuur

Hus, Johannes.

- **Levensoverzichten van Johannes Hus en Hieronimus van Praag;**
- Voorlopers van de Hervorming in Bohemen samengesteld Willem Westerbeke

Geschiedenis van de Hervorming in Europa ten tijde van Calvijn:

- Boek 1; deel 1 - Genève en deel 2 - Frankrijk;
- Boek 2 - Frankrijk & Boek 3 - Genève;
- Boek 4 - Leven Calvijn en druk bij de Hervorming in Frankrijk & Boek 5 - De strijd van de Hervorming Zwitserland;
- Boek 6 & Boek 7 - Hervorming in Engeland;
- Boek 8 - Hervorming Genève, Zwitserland en Italië;
- Boek 9 & Boek 10 - Farel en Calvijn in Genève;
- Boek 11 - Hervorming in Schotland;
- Boek 12 - Hervorming in de de Scandnavische landen & Boek 13 - **Hervorming in Hongarije, Polen, Bohemen** en de Nederlanden;

Hongaarse Kerkgeschiedenis

- In Banden en Gevangenis
- Hongaarse martelaars van de Protestantse kerken
- De Poolse kerk - Reformatie en grote verdrukking door H.A.J. Lütge e.a.
- **Het lijden van de Hongaarse, Boheemse kerk** door H.A.J. Lütge e.a.
- Verwachting voor de Hongaarse kerk n.a.v. Ezechiël 37 door W. Westerbeke;

Farrell, Monica

- Het lijden van de protestanten in Servië in 1941-1942;
- **Abraham Philips Mellinus**, geboren te Vlissingen, studeerde in Leiden waarna hij predikant werd de St. Anthonypolder en Cellershoeck. Daar schreef hij het: Groot rechtgevoelende Christen Martelaarsboek, algenoegzaam vervattende een kerkelijke geschiedenis van de opgang, voortgang en ondergang der vervolgingen, enz., alles uit de H. Oudvaders en getrouwe kerkelijke historieschrijvers bijeenvergaderd en in orde gesteld. 1e deel. Te Dordrecht 1619. In folio. Gangbare titel is: GROOT MARTELAARSBOEK. Bestaat uit 2 delen, totaal 632 foliobladen elk van 4 brede kolommen.
- **Colijn, J.J.A.** Schets van de geschiedenis van de Hongaarse Gereformeerde Kerk; toegevoegd schets van het Christendom in Polen.